

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Никола П. Пиперски

**САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА И
ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА НА ПРОСТОРУ
КАЛОЧКО-БАЧКЕ НАДБИСКУПИЈЕ ОД
1000. ГОДИНЕ ДО МОХАЧКЕ БИТКЕ**

докторска дисертација

Београд, 2019

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Nikola P. Piperski

**SACRAL TOPOGRAPHY AND VISUAL
CULTURE ON THE TERRITORY OF
ARCHBISHOPRIC OF KALOCSA-BACS
FROM THE YEAR OF 1000 UNTIL THE
BATTLE OF MOHACS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018

Ментор: др ЈЕЛЕНА ЕРДЕЉАН, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др ИВАН СТЕВОВИЋ, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др ВЛАДА СТАНКОВИЋ, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др БРАНКА ГУГОЉ, доцент
Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Факултет уметности

Датум одбране:

САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА И ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА НА ПРОСТОРУ КАЛОЧКО-БАЧКЕ НАДБИСКУПИЈЕ ОД 1000. ГОДИНЕ ДО МОХАЧКЕ БИТКЕ

Сажетак:

Ова докторска дисертација посвећена је истраживању процеса настанка и развоја хришћанске сакралне топографије и визуелне културе на територији Калочко-Бачке надбискупије у периоду од 1000. године, када је Вајк – Стефан Арпадовић крунисан за првог угарског краља, чиме је Угарска званично постала део хришћанске екумене, до Мохачке битке 1526. године која симболише слом Угарске државе у онаквом облику у каквом је до тада постојала. Први угарски краљ, Стефан I Арпадовић, заслужан је за формирање независне католичке црквене организације у Угарској, али је у исти мах у својој земљи дозвољавао слободну активност византијској цркви. Утицаји византијске цркве били су нарочито јаки на територијама јужне и источне Угарске, које су се налазиле под јурисдикцијом Калочко-бачке надбискупије.

Настанак Калочко-бачке надбискупије до данас је остао неразјашњен. Остало је неразјашњено и питање због чега су у Угарској током средњег века функционисале две надбискупије (Острогонска и Калочко-бачка) и због чега је Калочко-бачка надбискупија имала два седишта - Калочу, на северозападном делу црквене жупаније и Бач у њеном југозападном делу. Митрополитска власт Калочко-бачке надбискупије пружала се и на Чанадску, Варадинску, Загребачку и Трансилванску (Ердељску) дијецезу средњовековне Угарске. Од XIII века биле су јој подређене и мисијске бискупије – Сремска, Босанска и Милковска у Влашкој, те је тако Калочко-бачка црквена покрајина крајем средњег века обухватала готово читаву југоисточну Угарску. У географском смислу, истраживање се пре свега фокусира на простор Калочко-бачке архидијецезе коју су чиниле територије од Калоче на северу до Земунa на југу, и од реке Тисе на истоку до Дунава на западу.

На прелазу из XIV у XV век, као последица османских освајања на Балкану, на територију Калочко-бачке надбискупије пристиже све већи прилив православног

становништва са Балкана. На територији целокупне Калочко-бачке црквене покрајине највећи број православног становништва чинили су Срби и Румуни, као и један број Рутена у источним бискупијама. На територијама Калочко-бачке архидијецезе, заједно са територијама из ње издојене Сремске бискупије највећи број православног становништва чинили су етнички Срби. Однос између православног становништва и званичне Калочко-бачке надбискупије био је променљив. Било је покушаја преобраћања становништва у латинску веру, али је православно становништво ипак уживало одређену аутономију. Паралелан живот православног и католичког становништва, стално преплитање културних утицаја са Запада и са Истока одразили су се на сакралну топографију и визуелну културу ове посебне области. Можда није претерано рећи да је, нарочито у периоду од краја XIV века до Мохачке битке 1526. године, Калочко-бачка архидијецеза, као и целокупна територија под њеном митрополијском јурисдикцијом, поред Венеције и јужне Италије, била једна од најважнијих зона контаката између грчког и латинског хришћанства.

Кључне речи: Калочко-бачка надбискупија, сакрална топографија, визуелна култура, средњи век, Угарска

Научна област: Историја уметности

Ужа научна област: Историја уметности средњег века

УДК: 27-523:726]:930.85(439.5)"1000/1526"(043.3)

SACRAL TOPOGRAPHY AND VISUAL CULTURE ON THE TERRITORY OF THE ARCHBISHOPRIC OF KALOCSA–BACS FROM THE YEAR OF 1000 UNTIL THE BATTLE OF MOHACS

Abstract:

This dissertation is dedicated to researching the process of emergence and development of Christian sacral topography and visual culture in the territory of the Archbishopric of Kalocsa–Bacs from the year of 1,000, when Vajk - Stephen Arpad was crowned the first king of Hungary, making Hungary an official part of the Christian ecumene, until The Battle of Mohács in 1526, which symbolizes the collapse of the Hungarian state in the form in which it existed until then. The first Hungarian king, Stephen I of the Arpad Dynasty, is responsible for the establishment of an independent organization of the Catholic Church in Hungary, while at the same time allowing the Byzantine church to act freely in his country. The influence of the Byzantine Church was particularly strong in the territories of southern and eastern Hungary, which were under the jurisdiction of the Archbishopric of Kalocsa–Bacs.

The emergence of the Archbishopric of Kalocsa–Bacs is veiled in mystery to this day. It also remains unclear why two archbishoprics existed in Hungary during the Middle Ages (Esztergom and Kalocsa–Bacs) and why the Archbishopric of Kalocsa–Bacs had two seats – Kalocsa, in the north-western part of the archdiocese and Bacs in the south-western part. The Metropolitan authority of the Archbishopric of Kalocsa–Bacs also extended to the Csanád, Varadin, Zagreb and Transylvanian (Erdély) bishoprics of medieval Hungary. From XIII century, the missionary bishoprics of Srem, Bosnia and Milcov in Wallachia also submitted, and thus by the end of the Middle Ages, the Kalocsa–Bacs ecclesiastical province encompassed nearly all of southeastern Hungary. Geographically, the research focuses primarily on the area of the Kalocsa–Bacs Archdiocese, which consisted of the territories from Kalocsa in the north to Zemun in the south, and from the river Tisa in the east to the Danube in the west.

At the turn of the fourteenth and fifteenth centuries, as a consequence of the Ottoman conquests in the Balkans, there was an increasing influx of Orthodox settlers from the

Balkans to the territory of the Kalocsa–Bacs Archbishopric. On the territory of the Kalocsa–Bacs church province, the majority of the Orthodox population was comprised of Serbs, Romanians, and a number of Ruthenians in the eastern dioceses. In the territories of the Kalocsa–Bacs archdiocese, together with the territories of the Srem diocese, which was separated from it, the largest number of the Orthodox population consisted of ethnic Serbs. The relationship between the Orthodox population and the official Archbishopric of Kalocsa–Bacs was liable to change. There were attempts to convert the population to the Latin faith, but the Orthodox population still enjoyed some autonomy. The parallel life of the Orthodox and the Catholic populations, the constant intertwining of cultural influences from the West and from the East, reflected on the sacral topography and visual culture of this particular area. It would probably be *no exaggeration to say that*, particularly between the end of XIV century and the Battle of Mohács in 1526, the Kalocsa–Bacs Archdiocese, along with the entire territory under the metropolitan jurisdiction of the Archbishop of Kalocsa–Bacs, in addition to Venice and southern Italy, was one of the most important zones of contact between the Greek and Latin Christianity.

Key words: the Kalocsa–Bacs Archbishopric, sacral topography, visual culture, Middle Ages, Hungary

Scientific field: Art History

Scientific subfield: Medieval art history

UDC number: 27-523:726]:930.85(439.5)"1000/1526"(043.3)

Садржај

1. Увод.....	1
2. Почети ширења хришћанства на територији Калочко-бачке надбискупије.....	4
3. Настанак Калочко-бачке надбискупије.....	11
3.1 Традиционалне хипотезе о настанку Калочко-бачке надбискупије.....	11
3.2 Калоча (Бач) као титуларна надбискупија.....	28
3.3 Теорије о источно-хришћанском пореклу Калочко-бачке надбискупије.....	44
4. Стварање Калочко-бачке црквене покрајине.....	72
5. Калоча и Бач, два центра надбискупије, њихове катедрале и друге цркве.....	90
6. Настанак и развој мреже манастира на територији Калочко-бачке надбискупије.....	105
6.1 Први православни манастири у Угарској и на територији Калочко-бачке дијецезе.....	105
6.2 Самостани западних монашких редова: бенедиктинаца, цистерцита, августинаца, павлина, премонстрата и јовановаца на територији Калочко-бачке дијецезе.....	117
6.3 Просјачки редови и њихова мисија на територији Калочко-бачке надбискупије.....	133
7. Православна црква и Калочко-бачка надбискупија од краја XIII века до Мохачке битке.....	142
7.1 Калочко-бачка надбискупија и православни Румуни.....	146
7.2 Калочко-бачка надбискупија и Српска православна црква.....	150
7.3 Српске православне цркве и манастири на територији Калочко-бачке дијецезе.....	162
8. Закључна разматрања.....	182

9. Списак поглавара Калочко-бачке надбискупије од оснивања до Мохачке битке 1526. године.....	190
10. Списак Београдских митрополита од 1403. до 1521. године.....	192
11. Списак угарских краљева од 1000. године до Мохачке битке.....	193
12. Списак српских деспота од оснивања Деспотовине до Мохачке битке.....	195
13. Библиографија.....	196
14. Списак илустрација.....	230

1. УВОД

Примарни циљ истраживања је да се на основу расположивог материјала који чине сачувани сакрални објекти из посматраног периода, покретни и непокретни археолошки материјал и писани извори сагледа настанак и ток развитка хришћанске сакралне топографије и њој одговарајуће визуелне културе на територији Калочко-бачке надбискупије од 1000. до 1526. године. Тако би, по први пут у историографији, у једном раду био обједињен сав познати материјал релевантан за одабрану тему, чиме би се уједно и пружила основа за даља истраживања.

За временски оквир истраживања одређен је период од 1000. до 1526. године. Као полазна тачка истраживања симболично је узета 1000. година када је Вајк - Стефан I Арпадовић (997-1038) крунисан за првог краља Угарске круном добијеном из Рима чиме је Угарска и званично постала део хришћанске породице народа.¹ За горњу границу истраживања, узета је 1526. година у којој се одиграла Мохачка битка која је означила слом средњовековне Угарске у оном облику каквом је до тад постојала.² Пораз у Мохачкој битци проузроковао је почетак краја независности краљевине Угарске, избијање грађанског рата и с тиме у вези појаву тежњи које ће средином века довести до распада земље на три дела.³ Опустошене територије Калочко-бачке надбискупије убрзо су прешле у састав Отоманске империје, чиме хришћанство престаје да буде званична државна религија на овим просторима.

У географском смислу, рад се најпре фокусира на област Калочко-бачке архидијецезе коју су чиниле територије од Калоче на северу до Земуна на југу, и од реке Тисе на истоку до Дунава на западу.⁴ Од XII века, у изворима се наводи постојање Калочко-бачке црквене покрајине коју су поред саме Калочко-бачке архидијецезе чиниле још и Чанадска, Варадинска, Ердељска и Загребачка дијецеза, а од XIII века Калочко-бачкој надбискупији су биле подређене и мисијске бискупије – Сремска, Босанска и Милковска у Влашкој, те је тако Калочко-бачка

¹ П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, Београд 2002, 24-25.

² Исто, 85-189.

³ Исто, 188.

⁴ Исто, 32.

црквена покрајина крајем средњег века обухватала готово читаву југоисточну Угарску.⁵

Настанак Калочко-бачке надбискупије је до данас остао неразјашњен, а такође је остало неразјашњено и питање због чега је ова надбискупија имала два (архи)епископска седишта Калочу и Бач, као и разлози зашто су оба њена седишта задржала засебну црквену управу и имовину све до краја средњег века.⁶ Остало је неразјашњено и питање због чега су у Угарској током средњег века настале и паралелно функционисале две надбискупије (Острогонска и Калочко-бачка).⁷ Према традицији, сматра се да је Калочко-бачку (над)бискупију и жупанију, основао краљ Стефан I Арпадовић.⁸ Острогонски надбискуп остао је до данас поглавар Католичке цркве у Мађарској.⁹ Он је уједно био метрополит Острогонске метрополије.¹⁰ Са друге стране, разлози за формирање и улога друге Калочко-бачке надбискупије до сада нису прецизно утврђени. Према једном мишљењу, Калочко-бачка надбискупија је увек била јединствена, са два седишта, а према другом је настала спајањем две дијецезе, Калочке бискупије и Бачке архиепископије, која је првобитно била грчко-православног обреда.¹¹

Стефан I Арпадовић, који је био заслужан за формирање независне црквене организације под окриљем Рима, у исти мах у својој земљи је дозвољавао слободну активност византијској цркви. Утицаји византијске цркве били су нарочито јаки на територијама јужне и источне Угарске, које су се налазиле под јурисдикцијом Калочко-бачке надбискупије. Након пада Цариграда 1204. године, утицај православне цркве у Угарској је ослабио. Међутим, на прелазу из XIV у XV век, као последица османских освајања на Балкану, на територију Калочко-бачке надбискупије пристиже све већи број православног становништва са Балкана. На територији целокупне Калочко-бачке црквене покрајине највећи број православног

⁵ Исто.

⁶ С. Вујовић, *Унапређивање савремене доктрине очувања градитељског наслеђе -искуство пројекта Векови Бача*, необјављена докторска дисертација, одбрањена на Архитектонском факултету, Универзитета у Београду 2013. године, 88.

⁷ За детаљан преглед ранијих концепата видети: Р. Gyetvai, *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*, München 1987, 31–42.

⁸ G. Balogh, *Bácsi R. K. Plébánia Százéves Emléke. Eszergom*, 1867 (prevod V. Lukači, *Sto godina rimokatoličke župe u Baču*, необјављено, у архиви Pokrajinskog zavoda, Petrovaradin); П. Рокаи и др., нав.дело, 32.

⁹ П. Рокаи и др., нав.дело, 32.

¹⁰ Исто, 32-33.

¹¹ Исто.

становништва чинили су Срби и Румуни, али је био и један број Рутена у источним бискупијама. Румуни су највећим делом пристизали на територије под јурисдикцијом Трансилванске и Чанадске бискупије, док се на простор саме Калочко-бачке архидијецезе и, из ње издвојене сремске бискупије, махом насељавало српско становништво (иако је масовно насељавано и на територијама под јурисдикцијом Чанадске бискупије, па и у другим деловима Угарске). Однос између православног становништва и званичне Калочко-бачке надбискупије био је променљив. Иако је било покушаја преобраћања становништва у латинску веру, православно становништво је ипак, како се чини, уживало одређену аутономију. Политичке и војне прилике у Угарској приморале су угарске краљеве на попуштање према шизматцима.

Још увек није прецизно утврђено како је била организована православна црква на овим просторима. Према Ласлу Кости: појава већег броја верника српске православне цркве на територијама под јурисдикцијом Калочко-бачке надбискупије није значила успоставу српске црквене организације на тлу јужне Угарске, већ да је црквена организација на овим просторима остала латинска.¹² Ипак, на основу историјских података, чини се да је јурисдикцију над српским, а могуће и другим православним становништвом могла имати, за време деспота Стефана Лазаревића обновљена, Београдска митрополија и то све до пада Београда под отоманску власт 1523. године.

Паралелан живот становништва латинске и православне вероисповести, стално преплитање културних утицаја са Запада и Истока, морали су се одразити и на сакралну топографију и визуелну културу ове, по много чему, посебне области. Можда није претерано рећи да је, нарочито у периоду од краја XIV века до Мохачке битке 1526. године, Калочко-бачка архидијецеза, као и целокупна територија под метрополијском управом Калочко-бачких надбискупа, поред Венеције и јужне Италије, била једна од зона најживљих контаката између грчког и латинског хришћанства.

¹² L. Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, *A középkori Dél-Alföld és Szer*, ed. T. Kollár, Szeged 2000, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megyeye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarország_egyhazi_topogr.htm

2. ПОЧЕЦИ ШИРЕЊА ХРИШЋАНСТВА НА ТЕРИТОРИЈИ КАЛОЧКО-БАЧКЕ НАДБИСКУПИЈЕ

Кратко време пре доласка Угара у Карпатски басен, словенски апостоли, света браћа Ћирило и Методије са својим ученицима, повели су панонске Словене новој духовној оријентацији у развијању хришћанске цивилизације. У време покрштавања Великоморавске кнежевине, која је у IX веку заузимала већи део карпатског басена, пажња хришћанских мисионара била је усмерена и на територије јужне Паноније.¹³ Први мисионари на овим просторима били су Немци, чији је центар био у Салцбургу.¹⁴ Великоморавски кнез Коцељ, затражио је мисионаре из Цариграда, јер је желео да умањи утицај Немаца у својој држави, чији су мисионари заједно са божјом речју ширили и немачки политички утицај.¹⁵ Византија је као мисионаре послала браћу из Солуна, Константина – Ћирила и Методија.¹⁶ Света браћа, Ћирило и Методије, од 863. године током великоморавско-панонске мисије проповедали су јеванђеље, крећући се путевима преко Срема и Бачке ка Моравској.¹⁷ Претпоставља се да је Методије постао епископ панонско-сремски, на катедри св. Андроника.¹⁸ Они су међу Словенима проповедали хришћанску веру словенским језиком, на догматским и литургијским основама источно-грчког православља и дали им на словенском језику свете, богослужбене, правне и поучне књиге, писане специјалним словенским писмом, које је за ту сврху састављено према потребама тадашњег развитка словенског језика.¹⁹ На тај начин формирано је међу панонским Словенима ново ћирило-методско правослвље.²⁰

Мађари, односно један њихов део у ове крајеве продиру крајем IX века, под вођством Арпада, оснивача прве династије која ће владати Угарском.²¹ Мађари су

¹³ „Archiepiscopatus Vaciensis directe vel indirecte suam originem a sancto Metodo“ - Schematismus primus diocesis Suboticanae, Subotica 1968, 20.

¹⁴ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 226.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

¹⁷ „Archiepiscopatus Vaciensis directe vel indirecte suam originem a sancto Metodo“ - Schematismus primus diocesis Suboticanae, Subotica 1968, 20.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Р. Грујић, *Духовни живот, Војводина I*, ур. Поповић Д. Ј., Нови Сад 1939, 330.

²⁰ Исто.

²¹ П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, Београд 2002, 19.

заузели територије Великоморавске кнежевине, и читаве Паноније, и трајно се на њима населили.²² Многобожачки Мађари, дошавши у Панонију, затекли су своје словенске и друге поданике у процесу духовног формирања у хришћанској вери и, помешани са њима, упознавали су се са хришћанством по његовим спољашњим манифестацијама – по обичајима и обредима словенизоване грчке цркве.²³ Тирило-методско православље се задржало најдуже, и то не само неколико деценија него читаве векове након што су Угари заузели ове територије и након дефинитивног приступа угарских владара хришћанству западњачке *латинске* оријентације и проглашења њиховог првог хришћанског краља Стефана I Великог (997-1038) за *апостолског краља Угарске*,²⁴ на територијама које су се касније нашле под јурисдикцијом Калочко-бачке надбискупије, односно у јужним и источним деловима Угарске: у Срему, данашњим Бачкој и Банату као и Трансилванији (Ердељу) где се од IX до XII века чешће смењивала бугарска, византијска и угарска власт.²⁵ По свему судећи њен утицај је нарочито био јак источно од Дунава, на територијама око река Тисе и Мориша.

Мађаре су у почетку, нарочито у Банату и Трансилванији, областима које су биле ближе Византији, крштавали грчки и словенски свештеници по грчко-правосланом обреду. Према Теодосију, Мађари су прво били крштени у православној вери, али пошто грчки свештеници нису хтели да им дају књиге на њиховом (мађарском) језику, они су прешли у *латиску јерес*.²⁶ О остацима грчке цркве постоје само појединачни подаци.²⁷ Константин Порфирогенит је у свом делу *О управљању државом* изнео податак да су се двојица мађарских племенских поглавица, Балчу и Харкас, приликом посете Цариграду, покрстили.²⁸ Средином X века помиње се Јеротеј (Хиеротеос), епископ Туркије (Угарске).²⁹ О траговима грчко-православног хришћанства у средњовековној Угарској постоје подаци и у

²² Р. Грујић, нав. дело, 1939, 330.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.

²⁶ П. Рокаи и др., нав. дело, 22.

²⁷ Исто, 21.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

домаћим (угарским) писаним изворима. Успомена на мисионарску деланост грчко-православне цркве у Угарској очувала се и у житијима светог Саве.³⁰

Званично је процес християнизације Мађара започет у време кнеза Гезе (970-997), Арпадовог праунука и оца првог угарског краља Стефана (997-1038).³¹ У ери нарастајућег раскола у хришћанској цркви кнез Геза (пре 972-997) је у своју земљу 972. године позвао мисионаре са запада.³² Само двадесетак година након битке код Аугзбурга Геза (10. август 955. године) је затражио, преко посланства које је чинило дванаест угарских родовских поглавица, од немачког цара Отона I, на његовом двору у Кведлинбургу, да пошање мисионаре који би Мађарима држали црквене проповеди и покрштавали их.³³ Ускоро су се у Угарској појавили немачки бенедиктински монаси предвођени Бруном из Сен Галена и почели са крштавањем Мађара по римокатоличком обреду.³⁴ Међутим, интересантно је напоменути да како Угари нису знали грчки, а био им је разумљив бугарско-словенски језик, мисинари са латинског подручја такође су користили словенски језик за ширење вере, али су уносили речи германског говорног подручја.³⁵ Латинска бискупија у Угарској, са седиштем у Веспрему, била је подређена непосредно надбискупу у Мајнцу, који је био и дворски капелан немачког цара.³⁶

Међутим, први угарски краљ, Стефан I Арпадовић, иако заслужан за формирање католичке цркве у Угарској, коме је папа дао наслов *апостолски краљ*, и који је након живота проглашен за светитеља (канонизован 1083. године), и који је вршио суставно покрштавање становништва по латинском обреду, је у исти мах осигурао слободну активност византијској цркви у својој земљи.³⁷ Уосталом, његова мајка Шарлота била је ћерка трансилванског владара Ђуле и била је крштена по грчком обреду.³⁸

³⁰ С. Ћирковић, Свети Сава између Истока и Запада, *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 27-38.

³¹ П. Рокаи и др., нав.дело, 21.

³² С. Жомбор, *Настанак и развој мреже градова и насеља у средњем веку на територији данашње Војводине, од IX до XVI века*, необјављена докторска дисертација, одбрањена на Архитектонском факултету, Универзитета у Београду 2011. године, 59.

³³ П. Рокаи и др., нав.дело, 22-23.

³⁴ Исто, 23; G. Moravcsik, The role of the Byzantine church in medieval Hungary, *Studia Byzantina*, ed. G. Moravcsik, Budapest 1967, 328-330; B. Kalaman *Magyarország történeti kronológiája* 1981/I, 74-78.

³⁵ С. Жомбор, нав.дело, 60

³⁶ П. Рокаи и др., нав.дело, 23.

³⁷ G. Moravcsik, 1967, 332.

³⁸ П. Рокаи и др., нав.дело, 23. G. Moravcsik, 1967, 328-330; B. Kalaman, nav.delо, 74-78.

Стефан I је и сам био ктитор једне цркве у Цариграду, а позната је и његова повеља на грчком језику која говори о оснивању женског грчког самостана у Веспремвелђу (*Veszprémvölgy*) готово на крајњем западу своје државе.³⁹ Мађарски византолог Ђула Моравчик (*Gyula Moravcsik*) претпостављао је да је манастир основала жена Стефановог сина Емерика, која је према неким изворима била Гркиња.⁴⁰

Иако су у време о коме је реч, источна и западна црква формално чувале јединство, папа је желео да нову Угарску краљевину добије потпуно под своју власт, па је настојао да се она што пре латинизује. И ради тога је почео одмах да истискује из ње источни – грчки и словенски обред.⁴¹ Та мисија је била поверена св. Гелерту (Герарду) и његовим ученицима, који су са нарочитом енергијом приступали том задатку у источним деловима Угарске, око Кереша, Тисе и Дунава.⁴² Из *Велике легенде о Светом Гелерту (Legenda maior Sancti Gerhardi episcopi)*, односно *Житија светог Гелерта*, сазнајемо да је он успео да из манастира Св. Јована, источног обреда, на Моришу (у Марошвару, данас Чанад у Румунији) који је основао кнез Ајтоњ (Ахтум), протера све монахе који су се тога обреда држали и да тај манастир потпуно полатини. Међутим, протерани монаси источног *грчког* обреда из Мориша (Чанада) нису ни тада напустили Угарску, него су се само спустили нешто јужније у Банат и тамо се настанили у новооснованом манастиру Св. Ђорђа у Оросламошу (данас Банатско Аранђелово).⁴³ Шта више, источни обред је био толико снажно раширен по Угарској за време Стефана I, да је папа Силвестар сматрао потребним да ради тога прекори краља. У једном свом писму краљу Стефану I изразио је чуђење што у његовој држави има *девет грчких* а само *један латински* манастир.⁴⁴

Стефанови наследници на трону нису у односу према источној цркви ништа променили. Андрија I (1047-1060), који је владао у време велике шизме (1054.

³⁹ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у Средњовњковној Србији*, Сремски Карловци 1920, 37-38; Р. Грујић, *нав. дело*, 331. G. Moravcsik, 1967., 330-331; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 145-146; В. Stojkovski, *The Greek Charter of the Hungarian King Stephen 1.*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* LIII, (2016), 127-140.

⁴⁰ Р. Грујић, *нав. дело*, 1939, 332.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

⁴³ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiastivus ac civilis* II, ed. G. Fejér, Buda 1829–1844, 447.

⁴⁴ Р. Грујић, *нав. дело*, 1939, 332

године) био је ожењен Анастасијом, ћерком кијевског кнеза Јарослава Мудрог (1016—1054), основао је код Вишеграда грчки самостан посвећен Св. Андрији, који ће тек у првој половин XIII века преузети цистерцити.⁴⁵ У XI веку династички односи су остали непоремећени, јер је жена Гезе I била византијска принцеза, а ћерка светог Ласла I удала се за византјског цара Јована II Комнина. Заправо, шизма у Угарској до XIV века није никада спроведена.⁴⁶ Тек пошто је Византија крајем XII века потпуно одбијена од граница Угарске, успело је енергичним и систематичним настојањима римских папа и оданих им *апостолских угарских краљева*, да се током XIII и XIV века, готово сасвим уништи старо ћирило-методско православље *грчког* обреда у Угарској и свуда проведе *латински* обред.⁴⁷

Првобитна организација латинске цркве у Угарској традиционално се приписује првом угарском крунисаном краљу Стефану I Арпадовићу.⁴⁸ По доласку на угарски престо, млади Вајк – Стефан, наставио је процес христијанизације земље започет у време владавине његовог оца.⁴⁹ Како се сматра, краљ Стефан I основао је првих десет угарских бискупија, и надбискупију у Острогону.⁵⁰

Краљ Стефан I је у свом првом законуку уредио односе према Цркви, као и у самој Цркви. Краљевском уредбом је прописао да десет села тачније земских салаша једне породице, односно десет домова и кућа, дужно да изграде једну цркву.⁵¹ Тих десет села са једном црквом чинило је једну црквену парохију односно жупу.⁵² Поред жупанијских центара формиран су и верски центри (жупни уреди). Жупан и жупник су били задужени за изградњу даљих цркви на територији која је била под њиховом надлежншћу. Надаље, били су дужни да се старају о томе да сви сељани (под претњом казне), осим оних који чувају ватру, морају недељом да одлазе у цркву. Верници су били дужни да изграде цркву и обезбеде све потребе жупника, а краљ је био дужан да опреми цркву. Основни закон да сви становници села морају ићи у цркву модификован је XI параграфом I законика Ладислава I (1077-1095) у тој мери да је довољно било да само један представник села мора

⁴⁵ П. Рокаи и др., нав.дело, 21-24.

⁴⁶ С. Жомбор, нав.дело, 74.

⁴⁷ Р. Грујић, 1939, 331.

⁴⁸ П. Рокаи и др., нав.дело, 21.

⁴⁹ Исто, 21-24.

⁵⁰ Исто, 31-34.

⁵¹ С. Жомбор, нав.дело, 21.

бити присутан на миси недељом или великим празницима у случају да је село сувише удаљено од цркве.⁵³ У већим местима могло се наћи и више цркава, односно више парохија. Десет парохија или жупа чинило је један деканат, а од два или више деканата формиран су архиђаконти. Архиђаконати су били управно-територијалне јединице дијецеза (бискупија и надбискупија). Мање бискупије су имале по два, а веће више архиђаконата.⁵⁴ За материјално збрињавање свештенства краљ Стефан I је увео порез, црквену десетину коју је и сам плаћао на краљевским поседима.⁵⁵

Угарска црква је у време свог оснивача Стефана I имала карактер приватне краљеве цркве, и сва најбитинија питања и проблеми унутар цркве практично су се решавали краљевом одлуком. Таква ситуација се наставила и током владавине Стефанових наследника током читавог XI века. Како је истакао Ласло Коста, организација управе угарске латинске цркве у XI веку је више подсећала на корпорацију него што је била организована по јасно израженој хијерархији.⁵⁶ Први Надбискупи су правно гледно били у истом положају као и бискупи.⁵⁷ Надбискупи су свакако морали имати већи ауторитет, али у пракси, која се односила на положај унутар црквене управе или у секуларној политици ниси имали већа овлашћења од бискупа. Стога бискуп, који је из неког разлога био ближи владару могао је имати већи утицај у црквеној и државној политици од Острогонског надбискупа.⁵⁸ У почетку, надбискуп Острогона је у поређењу са другим (над)бискупима, могао имати већи утицај на државну политику, просто због тога што је физички често био ближи краљу, јер је Острогон, поред тога што је био седиште надбискупије, био и седиште владара. У то време та чињеница је могла давати надбискупу Острогона много већу политичку предност у односу на све друге (над)бискупе, него сама његова титула. Међутим, пошто су краљ и читав двор готово увек били у покрету, ова предност није била стална. Краљ је различите спорове решавао уз помоћ у том тренутку физички најближег (над)бискупа. На пример, почетком 1064. године у

⁵³ С. Жомбор, нав. дело, 70.

⁵⁴ П. Рокаи и др., нав. дело, 31-32.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ L. Koszta, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs 2013, 39.

⁵⁷ L. Koszta. Az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonya a 13. század elején. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 3 (1991), 76.; L. Koszta, Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a 13. század elejéig, *Kalocsa* (2000), 35–36.

⁵⁸ L. Koszta, 2013, 38.

Ђеру је избио један сукоб између принца Соломона и принца Гезе, а споразум између две супарничке странке закључен је на Ускрс у Печују уз посредовање тамошњег бискупа.⁵⁹

Када се говори о односу краља и надбискупа из Острогона, мора се узети у обзир и чињеница да је угарско краљевство готово од времена свог оснивања имало два седишта. Поред Острогона, Стони Београд (Секешфехервар) је такође имао улогу неке врста престонице. Углед Стоног Београда, лежао је у томе што се у њему налазио гроб св. Стефана, оснивача династије Арпадовић, угарске државе и цркве, те је већ крајем XI века постао значајан верски центар.⁶⁰ Управљање државом из Стоног Београда је краљу пружало већу независност од утицаја надбискупа из Острогона.

Тек крајем XI и почетком XII века у Угарској почиње да јача политичка моћ и углед црквених великодостојника у односу на краља. У то време започета је реорганизација црквене управе по систему јасно изражне хијерархије, чиме је истакнута улога Острогонског надбискупа као поглавара угарске цркве. Ове промене су делимично настале и као последица утицаја грегоријанских реформи, којима се ограничавао утицај краља у цркви, а чиме је практично ојачана моћ и политички утицај црквених великодостојника и ван цркве.⁶¹

⁵⁹ E. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum I*, 362–363.

⁶⁰ L. Koszta, 2013, 40.

⁶¹ Исто.

3. НАСТАНАК КАЛОЧКО-БАЧКЕ НАДБИСКУПИЈЕ

3.1. Традиционалне хипотезе о настанку Калочко-бачке надбискупије

Настанак друге угарске, Калочко-бачке надбискупије до данас је остао неразјашњен. Остало је неразјашњено и питање због чега су у Угарској током средњег века функционисале две надбискупије (Острогонска и Калочко-бачка) и због чега је Калочко-бачка надбискупија имала два седишта - Калочу, на северозападном делу црквене жупаније и Бач у њеном југозападном делу.

О питању настанка Калочко-бачке надбискупије расправљало се још од самих почетака проучавања средњовековне историје у Мађарској. Једно од главних питања било је, и остало, због чега су у Угарској током средњег век настале и паралелно функционисале две архиепископије.⁶² Током средњег века, приликом формирања нових хришћанских држава или независних области, ако је постојала прилика и ако су се стекли политички услови, уобичајено је било да на њеној територији буде основана само једна надбискупија, односно метрополија.⁶³

Готово сви истраживачи до данас се слажу да је Острогон био прва угарска надбискупија. Острогонски надбискуп остао је до данас поглавар Католичке цркве у Мађарској. Током средњег века он сам, а у новом веку заједно са палатином крунисао је угарске краљеве, који су сви још од времена краља Андрије III (1290-1301), пред њим полагали крунидбену заклетву.⁶⁴ Острогонски надбискуп је сазивао земаљске саборе и био је кућни капелан (исповедник) краљевске породице. Под његовом јурисдикцијом су биле све црквене установе и задужбине у земљи, чији је патрон био владар и имао је право на црквену десетину са свих краљевских поседа. Он је уједно био метрополит Острогонске метрополије.⁶⁵

Што се тиче времена и начина оснивања Калочко-бачке надбискупије, мишљења су у науци до данас остала подељена. У XVIII веку се често претпостављало да су током средњег века у Угарској постојале две одвојене (над)бискупије Калоча и Бач. Осамдесетих година XIX века Калочки надбискуп Ђула Вароши (Gyula Városy), у једном тексту објављеном на латинском језику,

⁶² За детаљан преглед ранијих концепата в: P. Gyetvai, *nav. delo*, 31–42.

⁶³ L. Koszta, 2013, 40.

⁶⁴ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 32.

⁶⁵ Исто, 32-33.

уверљиво је бранио став да у средњем веку нису постојале две посебне бискупије Калоча и Бач, већ да је постојала само једна Калочко-бачка надбискупија, чиме је на дуже време указао на даљи правац истраживања овог проблема.⁶⁶

Од краја XIX века најчешће прихваћено мишљење је било да је Калочка (Калочко-бачка) надбискупија основана у време првог угарског краља Стефан I Арпадовића.⁶⁷ Како је већ напоменуто, обично се сматра, да је краљ Стефан I основао првих десет угарских бискупија, и надбискупију у Острогону.⁶⁸ Иако се у историјским изворима Калочки црквени великодостојник први пут помиње као надбискуп 1050/1051 године,⁶⁹ у заједничким и често контрадикторним теоријама, ипак већина истраживача придржавала се става да је Калочко-бачка надбискупија основана још у време Стефана I.⁷⁰

Од краја XIX века па готово до данас, као примарни писани историјски извор података везаних за оснивање и првобитну организацију угарске цркве, служило је *Житије Светог Стефна*, које је почетком XII века саставио Ђерски бискуп Хартвик.⁷¹ Од значајнијих мађарских истраживача који су покушали да објасне настанак Калочко-бачке надбискупија на основу Хартвиковог Житија Светог Стефана треба поменути Паулер Ђулу (Pauler Gyula), Ђерфија Ђерђа (Györfy György), Гиетваи Петера (Gyetvai Péter), Пишпоки Нађи Петера (Püspöki Nagy Péter), Торок Јозефа (Török József), Тороцкаи Габора (Thoroczkaй Gábor) и Винсента Мучку (Vincent Múcska).⁷²

Према подацима Хартвиковог *Житија*, протумачено је да је први угарски краљ, убрзо након оснивања Острогонске архиепископије основао бискупију у Калочи.⁷³ Генерално, оснивање бискупије у Калочи је смештено у време око 1001/1002. године, тј. у исто време или одмах након оснивања надбискупије у Острогону. Према Хартвиковом *Житију* први бискуп у Калочи био је Астрик-

⁶⁶ J. Városy, *Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis, Schematismus cleri archi-dioecesis Colocensis et Bacsiensis ad annum Christi 1885*, Coloczae 1885, VII–XXXVII.

⁶⁷ L. Koszta, 2013, 11.

⁶⁸ П. Рокаи и др., нав. дело, 31-34.

⁶⁹ A. Gombos, (ed.), *Catalogus fontium historiae Hungaricae II*, 1937/1938., 1451, 1641; *Diplomata Hungariae antiquissima I*, ed. G. Györfy, Budapest, 1992, 139.

⁷⁰ L. Koszta, 2013, 11.

⁷¹ Исто.

⁷² Исто, 14.

⁷³ Немачко име Астрик је оригинално, 10-11. Облик кориштен на прелазу између X и XI века био је Асрик, Ас(е)рик, Асерик, Аскрик: G. Thoroczkaй, *Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei, Írások az Árpád-korról*, Budapest 2009, 39; J. Ladó, A. Bíró, *Magyar utónévkönyv*, Budapest 2005, 32.

Анастасије, а први надбискуп који је столовао у Острогону звао се Себастијан.⁷⁴ Након неког времена, Острогонски надбискуп Себастијан је изгубио вид и због тога више није могао да обавља надбискупске дужности, па је краљ Стефан I на његово место 1003. године поставио калочког бискупа Астрика-Анастасију. Међутим, старом архиепископу Себестијану се након три године вид повратио, те се он вратио на архиепископски трон у Острогону, а Астрик-Анастасије се вратио у Калочу, али је задржао титулу надбискупа.⁷⁵ Убрзо потом, острогонски надбискуп Себестијан је умро, па је краљ Стефан I на његово место 1006/1007 године поново поставио Астрика, али је сваки следећи Астриков наследник у Калочи задржао титулу надбискупа.⁷⁶ У једном немачком извору из 1007. године (из Франкфурта)⁷⁷ помиње се Анастасије надбискуп Угара, па је закључено да је Астрик већ тада био постављен на место надбискупа од стране краља Стефана I.⁷⁸

Проблем око ове претпоставке најпре лежи у томе што је основни историјски извор *Житије св. Стефана* бискупа Хартвика, на основу кога је претпоставка формирана, настао тек почетком XII века. Старију верзију *Житија св. Стефана* бискуп Хартвик је проширио и допунио по наруџбини тадашњег угарског краља Коломана (1096-1116). *Житије* је проширено и допуњено, између осталог, баш у оним деловима који се односе на оснивање Калочке (Калочко-бачке) надбискупије. Поставља се питање због чега је наручилац, краљ Коломан, дао налог бискупу Хартвику да унесе баш ове измене у нову верзију *Житија Светог Стефана*. Краљ Коломан, који иако је био старији син Гезе I (1074-1077), био је васпитаван и образован за бискупа, захваљујући чему је добро говорио латински и одлично познавао црквене каноне и обичаје.⁷⁹ Краљ Коломан је, још док је био бискуп, био суочен са проблемима који су произишавали из постојања два надбискупа у држави. Са једне стране, могуће да је краљ желео да објасни наизглед необичну ситуацију у земљи тиме да упркос постојању две надбискупије, постоји

⁷⁴ L. Koszta, 2013, 14.

⁷⁵ E. Szentpétery, (ed.), *Scriptures rerum Hungaricarum II*, Budapest 1937-1938, 416–417.

⁷⁶ L. Koszta, 2013, 11; E. Szentpétery, (ed.), *Scriptures rerum Hungaricarum II*, Budapest 1937-1938, 411–412.

⁷⁷ G. Thoroczka, *A kalocsai érsekség első évszázadáról, Írások az Árpád-korról*, Budapest 2009, 60–61

⁷⁸ P.N. Püspöki, *Szent István egyházszerkezete. Előzmények, kánonjogi háttér, Szent István és kora*, ed. F.Glatz, J. Kardos, Budapest 1988, 74–76; V. Múcska, *Az első magyarországi püspökségekről, Fons 12* (2005), 24–25.

⁷⁹ L. Koszta, 2013, 76.

само једна црквена област која је основана у Угарској за време владавине св. Стефана.⁸⁰

Хартвик помиње да је свако пресељење бискупа Астрика са једне катедре на другу било уз неку врсту папиног одобрења. До краја XI века, нема сачуваних података о било ком другом сличном случају пресељења неког бискупа у Угарској са једне катедре на другу, без обзира на његов значај или близак однос са краљем.⁸¹ Упркос великом политичком утицају који је имао чанадски бискуп Гелерт, он је остао на челу Чанада све до своје смрти.⁸² Слична ситуација документована је у случају Печујског бискупа Мора, који је имао добре односе са неколико владара, укључујући Стефана I, а његов велики политички утицај током шездесетих година XI века, није довољан у питање. Он је такође у складу са обичајима свог времена, остао бискуп Печуја све до смрти и никада није добио титулу надбискупа нити је био постављен на место Острогонског или Калочко-бачког надбискупа.⁸³

Ово само по себи доводи у сумњу кредибилитет Хартвикове приче о Астрику, који је пребачен из Калочке дијецезе у Острогон. Све до краја XI века, општеприхваћена пракса латинског црквеног права била је да један бискуп остане на челу своје епархије све до краја живота.⁸⁴ Однос између главног пастора и његове дијецезе сматрао се недељивим, и бискуп није могао да напусти своју заједницу. Пресељење се сматрало прихватљивим само ако је бискуп из неког разлога био онемогућен да врши своју функцију. Чињеница да су у латинској Европи забележена само четири таква случаја из X века, указује на то да су такве ситуације представљале изузетак. Почетком века, Јован X, пре него што је постао папа, био је бискуп у Болоњи, а једно време је био и на челу Равенске надбискупије. Други пример је Надбискуп Манасије из Арлеса (Manassès d'Arles) који је 934. године, постао бискуп у Верони, а затим је једно време био и надбискуп Милана (946-954), бискуп Мантове и еписком Трента, што значи да је привремено био на челу пет дијецеза, али је све време задржао титулу надбискупа Арлеса. Следи пример бискупа Ратерија (Ratherius) (887-890 – 974) из Вероне, који је на иницијативу

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

⁸³ Исто.

⁸⁴ S.Scholz, *Transmigration und Translation. Studien zum Bistumswechsel der Bischöfe von der Spätantike bis zum Hohen Mittelalter*, Köln 1992, 181.

надбискупа Бруна из Келна био уклоњен са своје позиције, и уз одобрење сабора у Ахену премештен 953. године у Лијеж. Најпознатији пример пресељења бискупа са једне позиције на другу је пресеље Гизелхера (Giselher) са позиције бискупа у Мерсебургу на позицију надбискупа у Магдебургу. Међутим, овде је бискупија у Мерсебургу, након што је Гизелхер премештен на нову позицију, престала да буде под његовом јурисдикцијом. Ипак, средином деведесетих година X века сматрало се да је Гизелхерово пресељење у супротности са канонима, па га је упркос његовој новој надбискупској титули, папа Гргур V и даље називао бискупом (episcopus).⁸⁵

Пракса премештања високих свештеника у Европи,⁸⁶ па тако и у Угарској, постала је уобичајенија тек од почетка XII века, мада ни тада није била опште прихваћена. Чак је и 1205. године, папа Иноћентије III сматрао необичним што је архиепископ Јанош (Јован) Калочки био на челу надбискупије у Острогону.⁸⁷ Премештање црквених поглавара са једне позиције на другу је у Угарској било повезано са трансформацијом црквене управе на почетку XII века и са јачањем управљачке улоге надбискупа.⁸⁸ Од тада па надаље, бискупу, који је имао истакнуто место у краљевској администрацији, било је дозвољено да води велику епархију или чак надбискупију. У Угарској, пресељење бискупа на краљевску иницијативу је постало редовна пракса. Један од првих таквих случајева био је када је на инсистирње краља Коломана Загребачки бискуп Манасија (Manasses) постављен на позицију надбискупа Сплита.⁸⁹ Постоји још неколико таквих примера: први надбискуп Острогона, који је сигурно дошао у Острогон из друге дијецезе (1116. године), био је Марсел (Marcell) дотадашњи бискуп Ваца.⁹⁰ Слично томе, Загребачки бискуп Франциско (Fáncsika) је пребачен 1131. године да позицију Калочко-бачког надбискупа.⁹¹ Његов наследник на позицији Калочко-бачког

⁸⁵ Исто, 170–187; O Giselheru: G. Althoff, *Otto III*, Darmstadt 1996, 87–88, 128.

⁸⁶ На пример, 1109. године епископ Коимбре Маурицијус постао је надбискуп Браре: С. Erdmann, *Das Papsttum und Portugal im ersten Jahrhundert der portugiesischen Geschichte*, Berlin 1928, 14.

⁸⁷ J. Udvardy, *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*, Köln 1991, 100.

⁸⁸ L. Koszta, Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán, *Századok* 2012 (146) 269–281.

⁸⁹ T. Körmenyi, Zagoriensis episcopus. (Megjegyzések a zágrábi püspökség korai történetéhez), *Fons, scepisis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendőhöz*, ed. F. Makk, T. Almási, Szeged 2010, 250–252.

⁹⁰ L. Koszta, Marcell esztergomi érsek, *Esztergomi érsekek*, ed. M. Szerk, Beke Margit, Budapest 2001, 43 – 45.

⁹¹ J. Udvardy, 1991, 57.

надбискупа, изгледа да је био Симон који је такође дошао из друге дијецезе, из Печујске бискупије.⁹²

Прва писана потврда која упућује на пресељење бискупа са једне позиције на другу је диплома папе Пасхала II из 1104-1106⁹³ упућена надбискупу Калоче.⁹⁴ У другом делу дипломе, папа је негодовао поводом краљеве намере да самовољно премешта бискупе са једне позиције на другу.⁹⁵ Према томе, чини се да је пракса премештања бискупа на краљевску иницијативу, настала у време владавине краља Коломана.⁹⁶ У том случају, могуће да је краљ дао налог бискупу Хартвику да унесе измене и допуне у ранију верзију *Житија светог Стефана*, како би оправдао и легализовао премештање бискупа, које је било у његовом интересу, наводном традицијом која датира још из времена краља Стефана I, утемљивача угарске цркве.⁹⁷ Према томе, могуће да је Хартвиково истицање да су се премештања (над)бискупа Астрика са једне катедре на другу, догађала уз одобрење папе, управо био одговор на критику папе Пасхала II.⁹⁸

Диплома папе Пасхала II је уједно и прва писана потврда да је папа слао палијум једном угарском надбискупу.⁹⁹ Палијум је још у периоду од VIII до IX

⁹² Исто, 59; L. Koszta, Simon, *Pécsi Egyházmegye* 2009. 63–65.

⁹³ Међутим, диплома се односи на Данску надбискупију, а Лундска надбискупија је основана 1102/1103, тако да је диплома могла бити написана тек након тога: J. Udvardy, 1991, 50; *Diplomata Hungariae antiquissima I*, ed. G. Györffy, Budapest 1992, 345–346. Диплома је преживела у две варијанте, прва у облику *Coloniensi*, док је у другој била *archiepiscopo Poloniensi*: M. Plezia, П. Paschalis pápa bullája a lengyel, vagy a magyar érsekhez? *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth. Klasszika Filológiai Tanulmányok III*, Budapest 1978, 353–358; белешке Тамаса Кормендија за мађарски превод дипломе, F. Makk, G. Thoroczky, ed. *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemből*. Szerk, Szeged 2006, 237; Према монографији о раду папе Пасхала II писмо је упућено надбискупу Калоче: C. Servatius, *Paschalis II. (1099–1118). (Pápste und Papsttum 14.)*, Stuttgart 1979, 168; K. Szovák, Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században, *Magyarország és a Szentszék*, ed. I. Zombori, Budapest 1996, 21–45.

⁹⁴ Тачно време када је легенда настала није познато. На пример, Ђерђ Ђерфи сматра да је настала између 1100 и 1106 године, према: G. Székely, *Magyarország története. Előzmények és a magyar történet 1242-ig I–II*. Főszerk, Budapest 1984, 953; Габор Тороцкаи види легенду као реакцију на писмо папе Урбана II из 1096. године, чиме је постављен временски рок за њено стварање између 1097. и 1099. године, али је ипак прихватио 1003 као горњу границу: G. Thoroczky, *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. Írások az Árpád-korról*, Budapest 2009, 68–87; Према Калман Гуоту и Ђули Кристу, између осталих, у другом делу владавине краља Коломана: K. Gouth, *Eszmény és valóság árpádkori királylegendáinkban. Különnyomat az Erdélyi Múzeum 1944. évi 3-4. számából*, Kolozsvár 1944, 332–334; G. Kristó, *A nagyobbik és a Hartvik-féle István legenda szövegkapcsolatához, Írások Szent Istvánról és koráról*, Szeged 2000, 189–193.

⁹⁵ *Diplomata Hungariae antiquissima I*. ed. G. Györffy, Budapest 1992, 345–346.

⁹⁶ L. Koszta, 2013, 76.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ Исто, 77.

⁹⁹ Исто.

века, постао симбол надбискупске моћи, и од тада су сви новоименовани латински надбискупи примали ову инсигнију из Рима, уз диплому којом се потврђује право на њено коришћење.¹⁰⁰ Од средине IX века папе су редовно слале палијуме надбискупима латинског хришћанства. Наравно, прихватање палијума је такође значио и надбискупово прихватање лојалности папи. Иако је у првим вековима хришћанства, ова пракса имала више формални значај, она се веома рано трансформисала у симбол оданости римском папи. Прихватањем палијума надбискуп је требало да докаже своју верност Риму и папи, који им је дао право да посвећују свештенство и бискупе у својој надбискупији.¹⁰¹ Први пут се среће у том контексту средином IX века у време папе Николе I, као последица сукоба папе и цариграског патријарха Фотија 31. маја 864. године,¹⁰² али се након тога, не среће дуго, све до краја XI, односно почетка XII века. Од времена папе Пасхала II (почетак XII века) уз додељивање палијума обавезна је била и заклетва на послушност папи, обавеза личног доласка по палијум и обавеза периодичног посећивања Рима.¹⁰³ Ласло Коста сматра да нема сумње да су током XI века угарски надбискупи такође добијали палијум из Рима, иако за то не постоје конкретни докази.¹⁰⁴ Поред Острогонског, Калочко-бачки надбискуп је свакако редовно добијао палијум од папе, што потврђује и диплома папе Пасхала II. Уједно, диплома папе Пасхала II представља један од првих сачуваних докумената, чија се аутентичност може потврдити, у коме се помиње надбискупија у Калочи.¹⁰⁵ Текст ове дипломе такође потврђује да угарски краљ и племићи нису били изненађени тиме што је високи свештеник Калоче требало да прими палијум из Рима, већ што је од њега тражена лојалност.¹⁰⁶ Папини амбасадори су захтевали заклетву послушности од Калочког надбискупа, која је као што је речено била новина из

¹⁰⁰ L. Koszta, 1991, 84–85; C. Alraum, Pallienprivilegien für Apulien zwischen 1063 und 1122, *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis VI* (2011), 13–17.

¹⁰¹ L. Koszta, 2013, 77.

¹⁰² *Regesta pontificum Romanorum II*, ed. P. Jaffé, S. Löwenfeld, Leipzig 1888, 2759.

¹⁰³ Ц. Линч, *Историја средњовековне цркве*, Београд 1999, 179-197.

¹⁰⁴ L. Koszta, 2013, 77.

¹⁰⁵ С.В. Наске, *Palliumverleihungen bis 1143*, Marburg 1898, 134–135; Крајем XI и почетком XII века, након реформациј папе, како би нагласили улогу и контролу папске власти, дали су нови оквир пракси даривања палија, стављајући заклетву на верност и понизност папи: С. Alraum, 2011, 11–17.

¹⁰⁶ L. Koszta, 2013, 77.

времена папе Пасхала, а коју Калочко-бачки надбискуп није пристао да да, па стога није добио палијум.¹⁰⁷

Присталице мишљења да је Калочко-бачка надбискупија настала онако како је описано у Хартвиковом *Житију св. Стефана*, сматрају да је правни основ за организацију Угарске цркве у време Стефана I била *Псеудоисидорова збирка права*, која је настала средином IX века.¹⁰⁸ Према Псеудоисидоровом праву један црквени домен требало би да се састоји од десет или једанаест подређених бискупија над којима стоји надбискуп или краљ. Независна држава се стога морала састојати од надбискупије и 10-11 подређених бискупија. Према старијој и према новијој верзији *Житија Светог Стефана*, угарску цркву је у почетку чинило десет бискупија и једна - Острогонска надбискупија, чији је поглавар био на челу угарске цркве.¹⁰⁹ Према неколико деценија млађој *Великој Легенди о св. Гелерту (Legenda maior Sancti Gerhardi episcopi)*,¹¹⁰ у време Стефана I у Угарској је основано дванаест бискупија.¹¹¹

¹⁰⁷ Папа је у дипломи упозорио надбискупа да не треба да посвећује бискупе пре него што прими палијум. Исто тако, титула надбискупа Калоче могла би бити у супротности са оним делом дипломе у којем папа спомиње да је бивши надбискуп Калоче казнио бискупа без папиног знања. Папин приговор се у начелу може односити на бискупа под калочко-бачким надбискупом који је кажњен од стране надбискупа. Важно је напоменути да папа не користи име суфрагена, већ само титулу епископ (episcopus), што не значи нужно и директну подређеност. Ово последње тумачење ће сигурно бити потврђено ако упоредимо ову диплому са подацима изворних радова о историји надбискупа Калоче. Према Ласлу Коси то не значи нужно да ће Калоча бити бискуп суфрагене почетком XII века, јер се у том пасусу спомињу права која се односе на палијум уопште, а ово упозорење није специфично за Калочу: L. Koszta, 2013, 78; *Diplomata Hungariae antiquissima* I. ed. G. Györffy, Budapest 1992, 345.

¹⁰⁸ О Псеудоисидоровом праву: Ц. Линч, нав.дело, 179-197.

¹⁰⁹ Е, Szentpétery, (ed.), *Scriptures rerum Hungaricarum II*, Budapest 1937-1938, 383.

¹¹⁰ L. Szegfű, Gellért, Szent, *Korai magyar történeti lexikon, Főszerk*, Budapest 1994, 231; детаљна биографија и најпотпунија анализа његовог дела код: Е. Nemerkenyi, *Latin Classics in Medieval Hungary*, Debrecen-Budapest 2004, 73-156; Сматра се да је око 1030. године управо он основао и чанадску бискупију, те се сматра првим у хронотакси чанадских бискупа: G. Györffy, *István király és műve*, Budapest, 1983, 296, 326, 366-367; V. Múcska, нав.дело, 23,27; А. Zsoldos, *Magyarországi világi archontológiája 1000-1301*, Budapest 2011, 86.; Поред ове велике легенде, о светом бискупу Гелерту развила се и мала легенда, односно *Legenda minor*, њиховим књижевним улепшавањем и допуњавањем: Први манускрипт *Legenda minor* потиче из XIII века, док век касније не само што се уносе значајне измене у велику легенду, већ су придодани и неки нови делови. Са друге стране, *Legenda maior* има доста архаизама који потичу из времена самог Светог Гелерта, а и помињање црквеног устројства грчке цркве указује на то да је настала близу самог периода у коме је живео и страдао речени бискуп и мученик. уп. Szent Gellért püspök legendái, *Árpád-kori legendák és intelmek*, Budapest 1987, 208-209;.

¹¹⁰ Е, Szentpétery, (ed.), *Scriptures rerum Hungaricarum II*, Budapest 1937-1938, 490.

¹¹¹ Исто, 492.

Поменути историјски извори се мање-више слажу по питању броја (над)бискупија, (између 10 и 12) које су чиниле првобитну организацију угарске цркве, па су тако историчари и истакнути истраживачи канонског права у Угарској, Паулер Ђула (Pauler Gyulá) и Герикс Јожеф (Gerics József),¹¹² као и одређени број немачких истраживача¹¹³ прихватили претпоставку да се Стефан I при оснивању угарске црквене организације ослањао на правне норме прописане Псеудоисидоровом збирком права.¹¹⁴

Овакво тумачење може се довести у питање пре свега због тога што је начелима Псеудоисидоровог права било прописано да се једна независна црквена провинција састоји од само једне надбискупије и десет или једанаест бискупија, а прихваћено је да су у време Стефана I, већ постојале и Острогонска и Калочко-бачка надбискупија. Осим тога, поставља се питање да ли је почетком XI века, у време Стефана I постојало релно оправдање, тј. да ли су постојали услови да се оснује толики број бискупија, када се узме у обир чињеница да је хришћанство у Угарској у то време тек било у повоју. Чињеница је да су током X и XI века у Европи постојали црквени окрузи који су се састојали од 10 или 11 бискупија, али су се они налазили само у оним деловима Европе у којима је хришћанство већ довољно дуго било присутно и развијено.¹¹⁵ Значајан део литературе који је написан о овом питању оправдава оснивање само осам бискупија у Угарској за време Стефана I.¹¹⁶

¹¹² G. Pauler, *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt* I. Budapest 1899. (reprint), 391; N. P. Püspöki, Szent István egyházszervezete. *Előzmények, kánonjogi háttér. Szent István és kora*, ed. F. Glatz Ferenc, J. Kardos, Budapest 1988, 73–76; J. Gerics, A korai államelmélet érvényesülése Szent István korában. Gerics J.: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest 1995, 68–69. P. Erdő, A Szent István-i egyházszervezés és európai háttere. *Uő: Egyházjog a középkori Magyarországon*, Budapest 2001, 173–181.

¹¹³ J. Sawicki, Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetz Stefans des Heiligen. *Ungarische Jahrbücher* 9 (1929) 395–425; H. Fuhrmann, Provincia constat duodecim episcopatibus. Zum Patriarchatsplan Erzbischof Adalberts von Hamburg–Bremen. *Studia Gratiana* 9 (1967), 395–398; H. Wolter, *Die Synoden im Reichsgebiet und in Reichsitalien von 916 bis 1056*. München, 1988, 200.

¹¹⁴ G. Bónis, Szent István törvényeinek önállósága, *Századok* 72 (1938), 452.

¹¹⁵ Према Ademarusu Chabannensisu, Ирску надбискупију чинило је 12 бискупија. У једном писму надбискупу Барија 1025. године, папа Јован XIX изјавио је да архијерејску провинцију треба да чини 12 бискупија: F. Kempf, Primatiale und episkopal-synodale Struktur der Kirche vor der gregorianischen Reform, *Archivum Historiae Pontificiae* 16 (1978), 54; Папа Урбан II из бискупије Камбре је 1094. године формирао Араску бискупију и учинио је суфраганом Архиепископије у Реимсу тако да је Надбискупија имала 12 бискупа: H. Fuhrmann, Provincia constat duodecim episcopatibus. Zum Patriarchatsplan Erzbischof Adalberts von Hamburg–Bremen, *Studia Gratiana* 9 (1967), 401; За Енглеску цркву: F. Kempf, 1978, 45–47; J. Félégyházi, *Az egyház a korai középkorban*, Budapest 1967, 143.

¹¹⁶ О томе в: L. Koszta, 2013, 77.

Друго, у X и XI веку канонско право је још увек било хетерогено, а нормe црквеног права још увек нису биле прецизно дефинисане.¹¹⁷ Псеудоисидорова збирка закона била је само један од сажетака црквеног закона који је био у употреби у то време. Реченица која се односи на црквени домен од 12 дијецеза ушла је у шире познату канонску традицију тек након средине XI века. А већ, у време обједињавања канонског права, средином XII века ово правило више није било виђено као обавезно.¹¹⁸ Према томе, време када је правило било у примени, поклапа се са временом владавине Ладислава I и његовог наследника, краља Коломана, у чије време је настало Хартвиково Житије св. Стефана.

Стога, закључено је да нити број угарских (над)бискупија који се помиње у две наведене легенде, као ни организација угарске цркве на основу Псеудоисидорове збирке права, не одражавају реалну ситуацију у Угарској са почетка XI века већ представљају пројекцију ситуације из времена краљева Ладислава I и Коломана у време владавине краља Стефана I.¹¹⁹

Псеудоисидорова збирка права је у Угарској могла бити примењена тек у последњим деценијама XI века, када је највероватније 1094. године, у време Ладислава I основана Загребачка бискупија.¹²⁰ Иначе Ладислав I је доста радио на учвршћивању хришћанства у Угарској увођењем нових закона и прописа. Вишедеценијски унутрашњи друштвени сукоби, који су претходили његовој владавини, одразили су се негативно и на религиози живот.¹²¹ Краљ Ладислав је донео закон према коме су сви становници села били обавезни да иду у цркву.¹²² У време Ладислава I су и канонизовани први угарски светитељи Стефан, Емерих и Гелерт.¹²³ Стога усклађивање броја потребних надбискупија у Угарској са правилима *Псеудоисидоровог права* може се посматрати као део напора краља Ладислава да унесе ред у угарску цркву и да од ње створи један од снажних темеља угарске државе.

¹¹⁷ О канонском праву у овом периоду в. Џ. Линч, нав.дело, 179-197.

¹¹⁸ Н. Fuhrmann, *Provincia constat duodecim episcopatus*. Zum Patriarchatsplan Erzbischof Adalberts von Hamburg–Bremen, *Studia Gratiana* 9 (1967), 395–398; Е. Haiger, нав.дело, 313–314.

¹¹⁹ G. Kristó, *Szent István püspökségei, Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról*, Szeged 2000, 121.

¹²⁰ L. Koszta, 2013, 37.

¹²¹ О томе в. П. Рокаи и др., нав.дело, 34-43.

¹²² Исто, 40.

¹²³ Исто, 41.

Тороцкај Габор (Thoroczkay Gábor) је покушао да оправда прво постављање калочког бискупа Астрика на место надбискупа Себастијана збирком закона *Collectio Canonum Hibernensis* написаним око 735. године на британским острвима.¹²⁴ Ова збирка закона садржи делове који сведоче о смењивању црквених великодостојника који нису били у могућности да обављају своју дужност, и регулише правни процес њиховог наслеђивања.¹²⁵ Ова збирка закона је била широко прихваћена у Западној Европи, али пре свега у подручјима где је ирско-шкотско монаштво било присутно у некој форми.¹²⁶ Поставља се питање да ли је исправно претпоставити да је ова збирка закона била у примени у Угарској током XI века. Досадашњим истраживањима у Угарској нису откривени трагови ирско-шкотског монаштва током XI и XII века. На основу *шкотских* манастирских темеља чини се да је ирски монашки утицај престао на немачко-угарској граници.¹²⁷

Ипак, ако је надбискуп Себастијан стварно ослепео, могуће је да се указала потреба за његовим смењивањем. Тек основана угарска црквена организација, која је још увек била у изградњи, захтевала је активног црквеног поглавара. Надбискуп који је изгубио вид и није могао да обавља своје дужности био је неприкладан за ту функцију. Постоји неколико примера у Европи из X и XI века, где је дошло до смењивања надбискупа из тих разлога. Један такав пример из Салцбурга показује да је у таквом случају могло доћи до кршења црквених прописа из практичних потреба. Педесетих година X века, салцбуршки надбискуп Херолд је ослепео, али није желео да напусти свој положај, па је Салцбург остао без црквеног поглавара способног да обавља своје дужности. Таква ситуација је трајала три године, док 958. године на сабору у Ингелхајму није именован нови надбискуп Фредерик. Међутим, слепи надбискуп Херолд није желео да се одрекне литургијских

¹²⁴ L. Koszta, 2013, 37.

¹²⁵ G. Thoroczkay, *Az első magyarországi érsekék kérdéséhez, Írások az Árpád-korról*, Budapest 2009, 18.

¹²⁶ L. Koszta, 2013, 37.

¹²⁷ Прилив ирских (шкотских) монаха погодио је континент у неколико таласа, али то се догодило тек почев од краја XI века у јужној немачкој пограничној области. Последњи талас исељавања почео је после 1066. године, када је један број бенедиктинских монаха побегао са британских острва у Европу као резултат најезде Нормана, а неки од њих стигли су и до баварске територије. Први шкотски монаси стигли су у Регенсбург 1070. године, али тек у последњој деценији XI века у граду је основан независни самостан. Шкотски самостан у Регенсбургу постао је полазна тачка за нове самостане, укључујући Беч. Најисточнији шкотски манастир у долини Дунава је био самостан у Бечу. в. G. Schwaiger, *Die Benediktiner im Bistum Regensburg, Klöster und Orden im Bistum Regensburg*, ed. G. Schwaiger, P.Mai, Regensburg 1978, 7–60.

дужности, па му је папа Јован XII 962. године претио екскомуникацијом.¹²⁸ Како га бискуп није послушао, коначно је 967. године, папа Јован XIII био принуђен да га стварно екскомуницира.¹²⁹

Према мишљењу Ласла Косте, осим што се случај надбискупа Себастијана, који губи вид, а затим се поново лечи, чини веома нереалним,¹³⁰ пресељење Астрика из Калочке бискупије у Острогон, а посебно његово друго пресељење, није у складу са обичајима са почетка XI века. Чини се вероватнијим да је бискуп Харвик у *Житију св. Стефана* покушао да у оригиналан текст учита обичаје са почетка XII века. Хартвикова прича о Калочи написана је као оправдање за догађаје из раног XII века и не може се сматрати аутентичним историјским извором.

У периоду између 1090. и 1120. године, у дипломама издатим са краљевским печатом надбискуп Калоче се често помиње само са титулом бискупа. У састављању текстова краљевских диплома свакако су морали учествовати клерици краљевске капеле.¹³¹ Шеф краљевске капеле, био је надбискуп Острогона, те се разлог за помињање надбискупа Калоче само са титулом бискупа, може видети и у томе да је надбискуп Острогона на тај начин желео да истакне своју супериорнију позицију у односу на свог ривала. Из текста Хартвиковог *Житија Светог Стефана* може се наслутити да је надбискуп Острогона, већ у то време видео ривала у Калочи. Ривалство између два надбискупа је највероватније започето крајем XI или почетком XII века.¹³² За разлику од Калочко-бачких, црквени поглавари Острогона се током XI и XII века, увек наводе као надбискупи, осим једном и то погрешно, у Чешкој хроници са почетка XII века.¹³³

Гледајући датуме када је поглавар Калоче у изворима наведен као бискуп, јасно су истакнута два периода. Већина диплома у којима се Калочки надбискуп помиње као бискуп се може датовати у период између деведесетих година XI века

¹²⁸ 7. фебруар 962. године: H. Zimmermann, *Papsturkunden 896–1046*. I, Wien 1984, 279.

¹²⁹ 25. април 967. године: Исто, 352–353; W. Brandmüller, *Handbuch der Bayerischen Kirchengeschichte* I., St. Ottilien 1988, 153–154.

¹³⁰ G. Györffy, A magyar egyházszervezet kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján, *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 18 (1969), 221.

¹³¹ L. B. Kumorovitz, A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII. század), *Századok* 97 (1963), 15–16; A. Kubinyi, Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén, *Levéltári Közlemények* 46 (1975), 88–91.

¹³² G. Kristó, 2000, 193–194; L. Koszta, 2000, 37–38.

¹³³ L. Koszta, 2013, 43; *Et quia prope urbem erat Strigoniam, illuc mittit cum rex navigo, commitens curam eius illius urbis episcopo...* *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I, ed. F. Knauz, Strigonii 1874, 62.

и двадесетих година XII века.¹³⁴ Калочко-бачки надбискуп се наводи као бискуп у једној хроници, из 1064. године која говори о склапању примирја између краља Соломона и три сина Беле I.¹³⁵ Највећи део ове хронике заправо је написан у време краља Коломана, па тако да по мишљењу Ласла Косте и овај запис такође треба сврстати у период између деведесетих година XI века и двадесетих година XII века.¹³⁶ Док надбискуп Острогона у угарским изворима никада није поменут са титулом бискупа, у изворима који потичу са краја XI и почетка XII века, аутори диплома, као и аутор прве *Мађарске Хронике*, из неког разлога не помињу Калочког црквеног поглавара као надбискупа, већ само као бискупа.¹³⁷ Након овог периода, у изворима се овакве *омашке* дешавају знатно ређе. Један помен Калочко-бачког надбискупа са титулом бискупа потиче из 1176. године. Ради се о случају бискупа Андраша из Ђера, који је постао Калочко-бачки надбискуп 1176. године. У једној пресуди кардинала Валтера из 1176. године надбискупу Салцбурга, споменут је надбискуп Андраш као бискуп Калоче.¹³⁸ Погрешана титула је необична, јер се о Салцбуршком надбискупу разговарало у Ђеру, где је лично био присутан надбискуп Андраш. Могуће да је Андраш насловљен као бискуп због тога што је повеља настала док је Андраш још увек био бискуп Ђера, односно пре него што је постао Калочко-бачки надбискуп, или је можда у питању била само случајна омашка. Могуће је још да је узрок за то било и ривалство између Калочко-бачке и Острогонске надбискупије.¹³⁹ Андраш, који је постао Калочко-бачки надбискуп, био је у озбиљном сукобу са Острогонским надбискупом Луком.¹⁴⁰ Интересантно је да је у *Пожунском летопису* за 1187. годину записано да је те године умро Калочки бискуп Стефан (Иштван).¹⁴¹ Међутим, забележена година смрти се сматра нетачном, јер је Стефан највероватније био претходник надбискупа Андраша, који је умро 1176. године.¹⁴² Ако је ово тачно, имамо два пута навођење погрешне титуле из исте године.¹⁴³

¹³⁴ L. Koszta, 2013, 44.

¹³⁵ Исто.

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ Исто.

¹³⁸ *Dominus Andreas Colocensis episcopus*: J. Udvardy, 1991, 75.

¹³⁹ L. Koszta, 2013, 44.

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ *Stephanus Colociensis episcopus deponitur*: E. Szentpétery, nav.delo, 127.

¹⁴² F. Makk, III. Béla és Bizánc, *Századok* 116 (1982), 55; J. Udvardy, 1991, 71–72.

¹⁴³ L. Koszta, 2013, 42.

Последњи пут када је поглавар калочке цркве био поменут са титулом бискупа, можда потиче из деведесетих година XII века.¹⁴⁴ На основу Швандтнерове (Schwandtner) публикације, Иштван Катона (István Katona), и Јожеф Удвари (József Udvardy), позивајући се на Тому Архиђакона (Tamás Spalatói), пишу да након сукоба са надбискупом Сплита, Петер Кан преселио у Угарску и постао Калочки бискуп.¹⁴⁵ Ипак Тома Архиђакон у свом делу *Сплитска хроника (Historia Salonitana)* стално помиње Калочу као архиепископију.¹⁴⁶

Такође је важно напоменути да се у XI веку Калочко-бачки надбискуп увек помиње само као Калочки, и то понекад као бискуп, а понекад као надбискуп; Од почетка XII века, конфузија око титуле надбиску-бискуп се увек везује уз име Калоче, док се Бач увек помиње као надбискупија.¹⁴⁷ Црквени поглавари уз чији епитет стоји бачки увек су се називали надбискупима.¹⁴⁸ На крају XII века, Калоча се поново у једном извору помиње као бискупија.¹⁴⁹ Иако поједини истраживачи, међу којима је и Ласло Коста ипак не сматрају да све то нужно мора да значи да је Калоча из неког разлога била бискупија, а Бач, који је био резиденција архиепископа од XII века, надбискупија,¹⁵⁰ ипак не треба у потпуности одбацити ни ту могућност.

Мађарски историчар Ђерђ Ђерфи (György Györffy) је један од првих истраживача који није у потпуности прихватио хипотезу о оснивању Калочко-бачке надбискупије засновану на подацима из Хартвиковог Житија св. Стефана. Средином седамдесетих година XX века, Ђерђ Ђерфи је коментаришући

¹⁴⁴ Исто.

¹⁴⁵ *Post modicum vero tempus Petrus archiepiscopus in Hungariam profectus, nescio qua causa ad episcopatum Colocensis ecclesiae translatus est*: G. J. Schwandtner, (ed.), *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmatarum, Croaticarum et Sclavonicarum* II., Wien 1748, 566; S. Katona, *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae* I., Colocae 1800, 197. Међутим, само у тексту који је цитирао Тому Архиђакона, назива поглавара Калоче епископом. О надбискупу Петру је делимично писао и као надбискупу. Мађарска верзија дела, наравно, преводи тачно оригинални одломак цитиран од Томе Архиђакона: "Убрзо, надбискуп Петар, не знам зашто је отишао у Мађарску и пребачен је на положај епископа цркве у Калочи.": I. Katona, *A kalocsai érseki egyház története* I., Kalocsa 2001, 109; *Post modicum vero tempus Petrus archiepiscopus in Hungariam profectus, qua causa ad episcopatum Colocensis ecclesiae translatus est*: J. Udvardy, 1991, 79.

¹⁴⁶ *Post modicum vero temporis Petrus archiepiscopus in Hungariam profectus, nescio qua causa ad archiepiscopatum Colocensis ecclesie translatus est*: F. Rački, Thomas archidiaconus: *Historia Salonitana, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium* XXVI, Zagreb 1894, 77.; D. Karbić, (ed.) *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum*, Budapest 2006, 132.

¹⁴⁷ L. Koszta, 2013, 44.

¹⁴⁸ Исто, 42.

¹⁴⁹ Исто.

¹⁵⁰ Исто, 44-45.

претпоставку о уздизању Калоче на ранг надбискупије на основу титуле надбискупа Астрика, изнео мишљење да уколико би се и прихватило да се Астрик вратио у Калочу са титулом надбискупа, то не би могло да доведе до промене статуса саме Калоче. Разлоге за уздизање Калоче на ранг надбискупије, Ђерфи је видео у следећем: након што је Стефан I поразио Ајтоња, што се према Ђерфију десило око 1008. године, новоосвојени простор Чанада (Мароша), краљ Стефан I је 1009. године ставио под управу бискупа Калоче. Међутим, пошто је 1030. године основана посебна епархија Чанад, бискуп Калоче је изгубио територије на Тиси, те је краљ бискупу надокнадио губитак прикључивањем нових територија као што су Трансилванија и новооснована бискупија Ханија његовој надбискупској провинцији. Трагови некадашње надлежности Калоче над Чанадом, по његовом мишљењу, сачувано је у имањима у Карашкој и Тамишкој жупанији.¹⁵¹ У свом делу *Историјска географија Арпадовог доба (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza)* објављеном 1987. године, Ђерфи је већ рекао да после коначног Астриковог пресељења у Острогон 1007. године, он заправо није напустио положај бискупа Калоче, већ је владао у обе бискупије истовремено.¹⁵²

Међутим, како је приметио Ласло Коста, у основи Ђерфијеве претпоставке, лежало је неколико проблема. Пре свега, утврђено је да Стефан I није поразио Ајтоња 1008. већ негде око 1028. године.¹⁵³ Затим, нису сачувани никакви подаци којима би се директно потврдило да је Чанад био у саставу Калочко-бачке надбискупије. У тексту *Житија св. Гелерта* из раног XII века, који даје детаљне описе историје оснивања бискупије Чанад, нема никаквих података који би указивали да је ова област била под јурисдикцијом Калоче.¹⁵⁴ Ђерђ Ђерфи као оправдање за своју претпоставку наводи да је Калочки надбискуп имао поседе у Чанадској бискупији у Карашкој жупанији, што се зна по томе што је сачуван податак да је 1227. године Калочки надбискуп Угрин Чак имање Хавес у Карашкој

¹⁵¹ G. Györffy, 1977, 178, 181–183, 327; G.Székely (ed.), *Magyarország története. Előzmények és a magyar történet 1242-ig I*, Budapest 1984, 822; Такође, слично стајалиште о питању унапређења у надбискупски чин 1009. године у време реорганизације угарске цркве, али вероватније након оснивања Чанадске епископије између 1030. и 1051. године, заузима и Мучка Винцент: V. Múcska, 2005, 24–25.

¹⁵² G.Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III*, Budapest 1963–1998, 430.

¹⁵³ L. Koszta, 2013, 13.

¹⁵⁴ Исто.

жупанији заменио са краљем.¹⁵⁵ Истина је да су се поседи угарских средњовековних бискупа углавном налазили унутар њихових дијецеза, међутим постојали су и изузеци: бискупија у Печују је такође имала нека имања у жупанији Шомођ (Somogy) и у Крижевачкој жупанији (Kőros),¹⁵⁶ иако су та подручја била у надлежности епископа Веспрема и Загреба. Осим тога, Калоча је имала и друга имања која су такође била изван њене бискупије: око Темишвара, затим у регији Гемер-Малохонт (Kis-Hontban és Gömörben) у данашњој Словачкој,¹⁵⁷ а никако се не може сматрати да се јурисдикција Калочко-бачког надбискупа протезала на та подручја.

Теорија Ђерђа Ђерфија се такође чини проблематичном и са становишта канонског права. Чак и пре XI века, за оснивање архиепископије било је потребно одобрење од стране папе.¹⁵⁸ Нема доказа да је током тридесетих година XI века, Стефан I тражио ово одобрење од папе, нити да је тих година био у било каквом директном контакту са Светом Столицом. С друге стране, према обичају тог времена, за формирање једне надбискупије било је потребно да се осим саме надбискупове дијецезе, у њеном саставу нађу још најмање три бискупије. Ђерђ Ђерфи помиње само Чанад и Трансилванију као бискупије у саставу нове надбискупије.

Према мишљењу Хомана Балинта (Hóman Bálint) краљ Стефан I је у источном делу земље створио Калочко-бачку надбискупију.¹⁵⁹ Као разлоге за њено формирање Бонис Ђерђ (Bónis György) је истакао њену наводну мисијску улогу у источном делу државе.¹⁶⁰ Слично мишљење делили су и Херман Егиед (Hermann

¹⁵⁵ G.Györffy, 1963–1998, 493, 477.

¹⁵⁶ T. Fedeles, A püspökség és a székeskáptalan birtokai, gazdálkodása, *Pécsi Egyházmegye* 2009, 421–428.

¹⁵⁷ Године 1268. овде се први пут помиње имање Калоча, када је надбискуп окупљао хоспесе и рударе на свом имању у Римазомбату како би повећао експлоатацију злата: *Ágrádkori új okmánytár VIII*, ed. G. Wenzel, Budapest 1860 – 1874, 212–213; G. Kristó, *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*, Budapest 2003, 139; Гемер имања: G.Györffy, *nav.delo*, II, Budapest 1963–1998, 524.

¹⁵⁸ Оснивање Хамбуршке надбискупије већ 832. године то јасно показује: R. Schieffer, *Papsttum und Bistumgründung in Frankenreich*, *Studia in honorem eminentissimi cardinalis Alphonsi*, eds. Curante Rosalio Iosepho card., Castillo Lara, Roma 1992, 526; Надбискупија Магдебург за источну реформацију такође потврђује потребу за папским одобрењем: W. Huschner, *Transalpine Kommunikation im Mittelalter I–III*, Hannover 2003, 627

¹⁵⁹ B. Hóman, *Magyar történet I*. Budapest 1941, 199–200.

¹⁶⁰ G. Bónis, *István király*, Budapest 1956, 126.

Egyed)¹⁶¹ и Удварди Јожеф (Udvardy József).¹⁶² Нажалост, не постоји ни један историјски извор којим би се доказала мисијска улога Калочко-бачке надбискупије на територијама других угарских бискупија у то време. Хронологија организације источних епархија је тешко разумљива. Године 1009. Калочка (над)бискупија је сигурно постојала, а у то време су већ функционисале и бискупија Трансилванија и бискупија Јегра (Егер). Према мишљењу Ласла Косте, бискупија Трансилванија је могла бити формирана још 1003. године, током прве фазе организације независне угарске цркве. Јегра је, највероватније створена 1009. године у исто време када и Калоча.¹⁶³ Црквена јурисдикција над подручјем Заранда доказује да је бискупија Јегра у првом периоду у потпуности покривала подручје око реке Тисе. Јегра је увек била суфраген надбискупа из Острогона.¹⁶⁴ Регија Марош (Чанад) није могла бити под јурисдикцијом Калочке надбискупије све док Стефан I није проширио своју власт на то подручје, што се десило тек након што је победио Ајтоња. Иако је неколико истраживача, на пример Ђерђ Ђерфи, одредило да се кампања против Ајтоња одиграла 1008. године, сада се углавном сви истраживачи слажу да се она одиграла тек око 1028. године, што потврђује и чињеница да је 1030. године краљ Стефан I основао бискупију Чанад на челу са бискупом Гелертом¹⁶⁵ у бившој области Ајтоња у којој је доминирало византијско хришћанство.¹⁶⁶

Према томе, за мисију у источној Угарској били су одговорни бискупи Трансилваније, Јегре и од 1030. године, Чанада. Ако је Калочко-бачка надбискупија постојала почетком XI века, њена јурисдикција није могла да покрива читав источни део земље. Поуздане информације о мисионарском деловању Калочко-бачке надбискупије изван своје дијецезе потичу тек са краја XII и почетка XIII века, и односе се најпре на мисије усмерене према Северном Балкану, што се

¹⁶¹ E. Hermann, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München 1973, 28.

¹⁶² J. Udvardy, *A kalocsai káptalan középkori története*, (Kézirat) Szeged, 1986, 3; J. Udvardy, *A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban*, Budapest 1992, 11.

¹⁶³ Исто.

¹⁶⁴ Исто.

¹⁶⁵ E. Szentpétery, ed., *Scriptures rerum Hungaricarum I*, Budapest 1937-1938, 125.

¹⁶⁶ Према Великој Легенди о Светом Гелерту, Ајтоњи је *secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus*: *Scriptures rerum Hungaricarum II*, ed. E. Szentpétery, Budapest 1937-1938, 489; G. Kristó, Ajtony és Vidin, *Írások Szent Istvánról és koráról*, Szeged 2000, 89–96.

манифестовало у формирању мисионарских бискупија под јурисдикцијом Калочко-бачке надбискупије.¹⁶⁷

3.2. Калоча (Бач) као титуларна надбискупија

Ласло Коста, који се у новије време најподробније бавио историјом настанка Калочко-бачке надбискупије понудио је објашњење, према коме је титула Калочко-бачког надбискупа у почетку била само формална, без одређене територијалне надежности.¹⁶⁸ Ласло Коста сматра да чак и када би се прихватило да је у XI веку, угарско краљевство имало два надбискупа, то не значи нужно да су обојица имали једнаку позицију у црквеној управи.¹⁶⁹

Институција титуларне архиепископије била је званично регулисана 12. канонем Халкедонског сабора из 451. године. Оснивање прве титуларне архиепископије било је инспирисано ривалством између Никомедије и Никеје у оквиру битинијске црквене области у Малој Азији. Седиште митрополије, била је Никомедија, али је значај другог центра покрајине, Никеје све више растао од почетка IV века, па је 364. године цар Валентин Никејском епископу доделио почасну титулу архиепископа. Никејски архиепископ остао је званично под јурисдикцијом митрополита Никомедије, али се ривалство између два града наставило. Средином V века о овом проблему се расправљало на Васељенском сабору у Халкедону. Након протеста Никомедијског архиепископа, одлучено је да се само једна метропола може наћи у једном црквеном округу, али је градском бискупу Никеје потврђена титула почасног архиепископа. Поред Никеје, још две епископије, Халкедон и Беритос уздигнуте су на ранг архиепископије. Нова титула почасног архиепископа се чинила погодном за проблеме Мале Азије, где су првобитно надбискупије римских провинција, која су постојале у време формирања црквене организације, делимично губиле свој значај, а поједине бискупије све више и више добијле на значају. Тако су убрзо након Халкедонског сабора створене још три титуларне архиепископије (Хиераполис, Смирна, Бизие), а до средине VI века,

¹⁶⁷ L. Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, *A középkori Dél-Alföld és Szer*, ed. T. Kollár, Szeged 2000, 45–46.

¹⁶⁸ L. Koszta, 2013, 38.

¹⁶⁹ Исто.

на основу одредбе 12. канона халкедонског сабора створено их је још 11. Међутим, правило да ће титуларни архиепископи остати под влашћу старе метрополе, није се могло доследно примењивати.

Латинска црква, није сматрала да су титуларне надбискупије, односно надбискупије без покрајине у складу са канонским прописима. Упркос томе, титуларне надбискупије срећу се у раном средњем веку у оквиру латинске цркве, посебно у њеним периферним областима. Пример тога среће се у Енглеској у VII веку. Године 601. папа Гргур Велики иницирао је оснивање двеју надбискупских провинција у Енглеској, од којих је једна требало да буде основана у Лондону, а друга у Јорку.¹⁷⁰ Ово је био први пут да је папа основао конкретну архиепископскопију у једној мисијској области.¹⁷¹ На крају, међутим, услови су дозвољавали да буде организована само једна провинција са седиштем у Кентерберију. У Јорку је архиепископија успостављена тек много касније, 735. године, уз одобрење Рима, пошто је први надбискуп примио палијум од папе.¹⁷² Међутим, друга енглеска архиепископија била је у почетку без провинције. У X веку, активности оба архиепископа прошириле су се на целу Енглеску, а тек након Норманског освајања почело је формирање независне провинције Јорк. Уместо надбискупа Кентерберија, крунисање нових норманских владара вршили су архиепископи Јорка.¹⁷³ Први Нормански надбискуп Јорка, Томас од Бајеа, почео је да се одупире борби Ланфранка Кентербријског да задржи свој ауторитет над Јорком. У ту сврху, 1070. године, организована је бискупија у Дараму,¹⁷⁴ која је била први суфраген Јорка, а 1072. сматра се да је надбискуп Томас постао и метрополит Шкотске.¹⁷⁵ То је довело до изградње друге енглеске надбискупске провинције почетком XII века.

¹⁷⁰ *Monumenta Germaniae historica*. Epistolae II. Berlin, 1957 312–313.

¹⁷¹ F. Kempf, 1978, 45–47.

¹⁷² E. Haiger, nav. delo, 317.

¹⁷³ E. Schramm, *Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung*, Weimar, 1937. 40–46.

¹⁷⁴ Након Нормановог освајања, започела је трансформација бискупске организације у Енглеској према континенталном моделу: Н. Böhmer, *Kirche und Staat in England und in der Normandie im XI. und XII. Jahrhundert*, Leipzig, 1899. 42–44, 91–92; Г. Киш, међутим, тврди да се у другој половини IX века провинција састојала од четири епархије, од којих су две уништиле данске инвазије: G. Kiss, *Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században*, *Századok* 145 (2011), 272; Суфраген Јорка пре 1060. године је под великом знаком питања: F. Barlow, *The English Church 1066–1154*, London 1979, 38–39.

¹⁷⁵ Процес је био спор, јер је следећа епископија, суфраген Јорка, створена 1133. године. Кроз средњи век, Јорк је остао највећа метрополија енглеске: *Lexikon für Theologie und Kirche I–I*, Freiburg 1965, 1291–1292.

Чак је и на северном ободу латинске Европе забележено постојање надбискупија без провинције, која је постојала више од једног века. Године 826, бенедиктинском монаху Ангару из опатије Корби била је поверена мисија на северу Европе. Ова мисија је била део плана Карла Великог да на северу успостави црквену организацију са надбискупом на челу. Године 831., уз одобрење папе Гргура IV или папског легата основана је надбискупија у Хамбургу, а за њеног надбискупа је био проглашен Ангар. Папино одобрење указује на то да је Ангар од папе примио и палијум. Мисионарска природа Хамбуршке надбискупије показује да она није имала црквену покрајину.¹⁷⁶ Године 845. Викинзи су готово потпуно разорили Хамбург, а Ангар је морао да бежи, па је 847. године, био постављен на упражњено место поглавара бискупије у Бремену која је до тада била суфраген надбискупије у Келну. Надбискуп Келна је одмах протестовао. У овом случају, папа Никола I је одлучио да поново успостави хамбуршку надбискупију која је била уједињен са Бременом, што је потврђено папском булом издатом 31. маја 864. године.¹⁷⁷ Папа је потврдо да није формирао црквену покрајину већ само надбискупију. Црквена покрајина Хамбург-Бремен, била је организована тек 948. године за време мисије Отона I Великог.¹⁷⁸

Такође, Методијева надбискупија у Панонији основана 869. године првобитно није имала подређене епископије. Методије је 880. године булом *Industriae tuae* папе Јована VIII добио право да именује бискупе на својој територији. За сада је засигурно позната само једна бискупија коју је основао Методије и то је била бискупија у Нитри.¹⁷⁹

Крајем XI века, у процесу реорганизације црквене администрације у северној Шпанији, успостављена је такође једна надбискупија без покрајине. Године 1090-1091. у Тарагони, у Каталонији, обновљена је некадашња надбискупија, која у почетку, док јој убрзо није била подређена бискупија Вик, није

¹⁷⁶ W. Seegrün, *Das Papsttum und Skandinavien*, Neumünster 1967, 24–26; B. Wavra, *Salzburg und Hamburg. Erzbisumgründung und Missionpolitik in karolingischer Zeit*, Berlin 1991, 281–282.

¹⁷⁷ *Monumenta Germaniae historica*, Epistolae VI, München 1978, 291–292; W. Seegrün, nav.delo, 34–36.; B. Wavra, nav.delo, 256–257.

¹⁷⁸ H. Fuhrmann, *Provincia constat duodecim episcopatibus. Zum Patriarchatsplan Erzbischof Adalberts von Hamburg–Bremen*, *Studia Gratiana* 9 (1967), 393; W. Seegrün, nav.delo, 44–46; B. Wavra, nav.delo, 258.

¹⁷⁹ F. Grivec, *Konstantin und Method*, Wiesbaden 1960, 89–92, 113–120; M. Eggers, *Das Erzbisum des Method*, München 1996, 64–67.

имала своју покрајину.¹⁸⁰ Наведени примери показују да у латинској цркви, посебно у њеним периферним зонама, где су црквене организације биле у фази формирања, надбискупије без подређених бискупија, а тиме и без покрајина нису биле непознате. Иако насупрот Византији, Латинска црквена организација и закони западне цркве нису препознавали институцију титуларних надбискупија, оне су постојале и дуго се одржале у њеним периферним зонама, које су уз одобрење и подршку Рима постојале све до краја XI века.¹⁸¹

У XI веку, новооснована угарска латинска црквена организација, припадала је граничном подручју латинског хришћанства, а у многим аспектима је била укључена у мисионарске активности везане за ширења латинског хришћанства. Према Ласлу Кости, због своје мисионарске природе и периферног положаја, а на основу наведених аналогја, не може се искључити могућност да је у оквиру угарске цркве била формирана титуларна надбискупија.¹⁸² Како Ласло Коста сматра, то што се Угарска налазила на граници византијским светом, у коме је институција титуларне надбискупије била добро позната, могло је директно утицати на формирање титуларне надбискупије у Угарској.¹⁸³ Захваљујући византијско-угарским односима, у Угарској су свакако морале бити познате аутокефалне архиепископије које су припадале грчкој црквеној организацији са почетка XI века.

У Централној Европи X и XI век били су период убрзаног ширења хришћанства. Са неколико година разлике, у региону је паралелно започето неколико значајних мисионарских активности. Насупрот претходним мисијама у Централној Европи, ове су имале јасан циљ успостављања чврстих црквених организација и укључивања ових територија у оквире латинске цркве. Цео процес се одвијао уз подршку Рима, Светог римског царства немачког народа и локалних владајућих династија. Папство је дало ауторитет, владари из династија Пјаст и Арпадовић су обезбедили војну подршку за ове акције. Чином додељивања надбискупских титула предводинцима мисија била је наглашена важност мисија које су имале за циљ изградњу црквене организације. Наравно, надбискупи мисионари нису имали стално седиште нити јасно дефинисану надлежност. Титула

¹⁸⁰ С. Erdmann, *Das Papsttum und Portugal im ersten Jahrhundert der portugiesischen Geschichte*, Berlin, 1928, 8.

¹⁸¹ L. Koszta, 2013, 58.

¹⁸² Исто.

¹⁸³ Исто.

надбискупа је за мисионара значила потврду да је на неки начин овлашћен од стране папе за обављање своје дужности.¹⁸⁴ Појава набискупа мисионара у том тренутку у Централној Европи, припремила је у одређеној мери терен за изградњу независних црквених организација у овом подручју.¹⁸⁵

Први мисионар који је имао титулу надбискупа, био је Радим-Гауденције полубрат св. Адалберта. Гауденције је, 2. децембра 999. године с титулом *надбистукупа Светог Адалберта*, био сведок и потписник дипломе издате у Риму која је била издата у циљу окончања сукоба између бенедиктинске опатије из Фарфе и римског самостана Св. Козме и Дамјана.¹⁸⁶ У децембру 999. године није постојала стална надбискупија под називом *Свети Адалберт*. Неки од истраживача су у Гауденцијевој титули, која се односила на гроб Св. Адалберта у Гњезну, видели припрему нове пољске архиепископије. Међутим, титула је могла значити, као што је касније био случај са Бруном из Кверфурта, да је Гауденције у јесен 999. године, био именован за надбискупа без седишта, а да је био задужен за бивше мисионарско подручје св. Адалберта.¹⁸⁷ Тако је титула надбискупа Гауденција директно била повезана са мисионарском делатношћу св. Адалберта. Гауденције је добио покрајину тек у пролеће 1000. године када је постављен за надбискупа у Гњезну. Од титуларног надбискупа мисионара, постао је пуноправни метрополит са покрајином и подређеним бискупима.

Међутим, Гауденције није остао једини надбискуп у Пољској. У јесен 1002. године, Бруно из Кверфурта, са својом дружином пустињака који су живели у Переуму, почео је да делује као мисионар у Пољској. Бруно је отпутовао у Рим да затражи подршку од папе Силвестра II. Папа је дао Бруну дозволу да се врати међу незнабошце, при чему га је прогласио за надбискупа, и дао му палијум као знак

¹⁸⁴ Исто.

¹⁸⁵ Исто.

¹⁸⁶ „Gaudentio archiepiscopo sancti Adalberti...” ill. „† Gaudentius archiepiscopus sancti martyris interfui et subscripsi...”: *Monumenta Germaniae historica. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser II/1-2*. Berlin 1956, 768–769. (339.)

¹⁸⁷ G. Althoff, *nav.delo*, 133–134; G. Labuda, Gaudentius, *Lexikon des Mittelalters IV und Registerband*, München 1989, 1142; G. Labuda, Die Gründung der Metropolitanorganisation der polnische Kirche auf der Synode in Gnesen am 9. und 10. März 1000, *Acta Poloniae Historica* 84 (2001), 20–21; J. Strzelczyk, Die Rolle Böhmens und St. Adalberts für die Westorientierung Polens, *Adalbert von Prag. Brückenbauer zwischen Osten und Westen Europas*, ed. H.H. Henrix, Baden-Baden 1996, 159–161; J. Strzelczyk, Polen, Tschechen und Deutsche in ihren Wechselwirkungen um das Jahr 1000, *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren*, ed. M. Borgolte, Berlin 2002, 57–58.

његове оданости Риму.¹⁸⁸ Бруна је напoкoн у августу 1004. године у Мерсебургу у присуству цара Хајнриха II, посветио надбискуп Магдебурга Тагино.¹⁸⁹ Очигледно је да је након папине подршке добио и подршку цара и немачких црквених поглавара. Бруно из Кверфурта је, дакле, деловао као мисионар са титулом надбискупа без седишта, али је имао право на палијум. Радио је у два наврата у Угарској, затим у Кијеву и међу Печенезима. Зна се да је 1008. године посветио једног бискупа мисионара и послао га у Шведску.¹⁹⁰

У поглављу 39 *Vita Romualdi*, Петар Дамјан (Petrus Damiani) извештава да је након смрти Бруна из Кверфурта, заједница пустињака која је била окупљена око њега покренула нову мисију у Угарској. Вођа ове заједнице пустињака, Ромуалд, послао је у Угарску, уз папску дозволу, 24 монаха од којих су два била посвећена као надбискупи, тако да је један надбискуп био на челу мисије од 12 особа.¹⁹¹ Ученици Бруна из Кверфурта и Ромуалда деловали су као мисионари у Угарској у којој је већ 1001. године постојала надбискупија у Острогону. Поред надлежности острогонског метрополита, почетком XI века било је *обдарено* мисионарском надбискупом титулом *ad personam* још два надбискупа, која су можда чак и истовремено деловала на триторији Угарске.¹⁹²

Чак и према традиционалним тумачњима настанака Калочко-бачке надбискупије која се ослањају на Хартвиково *Житије Светог Стефана*, не може се искључити могућност да је Астрик пре него што је постављен за Калочког надбискупа, добио титулу почасног надбискупа као и други мисионари. У *Пасији Светог Адалберта (Passio Sancti Adalberti)*, се каже да је Астрика бискуп Адалберт прво поставио за опата Месерица (Meseritz), а затим *qui (Asztrik) postea archiepiscopus ad Sobottin consecratus est*. О идентификацији места Соботин дуго се расправљало и истраживачи су дали различите предлоге тумачења овог назива. Према мађарској литератури, због имена надбискупа Астрика, неки су предложили да је Соботин био друго име за Калочу или Острогон,¹⁹³ док су други били

¹⁸⁸ H. Voigt, *Brun von Querfurt. Mönch, Eremit, Erzbischof der Heiden und Märtyrer*, Stuttgart 1907, 72–76.

¹⁸⁹ Исто, 85–86, 92–93.

¹⁹⁰ F. Lotter, *Brun von Querfurt, Lexikon des Mittelalters und Registerband II*, München 1983, 755–756.

¹⁹¹ A. Gombos, *nav.delo*, III, 2573; H. Voigt, *nav.delo*, 279.

¹⁹² L. Koszta, 2013, 61.

¹⁹³ Истраживачи који су покушали да Калочу идентификују као Соботин чинили су то на основу имена места Соботи на левој обали Дунава на острву Цепел пронађеног у једном документу: J. Török,

мишљења да име чува сећање на старији административни центар у Моравској.¹⁹⁴ У немачкој литератури, са друге стране, Соботин се не види као седиште архиепископа, већ се обично наводи да је Соботин место где је Астрик био посвећен. Соботин је идентификован са Соботком (Sobótka, Ślęza) у Шлеској, на данашњој граници између Немачке и Пољске. Сматра се да је цар Отон III прошао кроз то подручје када је ишао на ходочашће у Гњезно да се поклони моштима св. Адалберта у пролеће 1000. године. Цар је био у пратњи ученика св. Адалберта, међу којима су били архиепископ Гауденције и Астрик, који су желели да посете гроб њиховог учитеља. Том приликом је Астрик у Соботину био посвећен за надбискупа, али, му није било додељено трајно седиште, већ је деловао као мисионар.¹⁹⁵

Ниједан од покушаја идентификације Соботина није дао никакве поуздане резултате. Последњих година Габор Тороцкај је поставио питање да ли је цар Отон III уопште прошао кроз ту област.¹⁹⁶ Цар је путовао од Регенсбурга до Цајца, па одатле у Мајсен, затим преко Милзентера и Шпротаве, док се на ушћу река Шпроте и Бобр није сусрео са пољским кнезом Болеславом, одакле су заједно отишли у Гњезно. Место Собота у Шлезии, са којим се повезује Соботин, удаљено је 60 км јужно одатле. Стога је тешко уклопити овај заобилазни пут у пут Отона III. Питање је, међутим, да ли је данас уопште могуће лоцирати Соботин. Да ли је име места уопште било тачно записано? Пасија Светог Адалберта, потиче из XI века, тако да би се могла сматрати релативно поузданим извором, иако је оригинална верзија која је написана у Саксонији, нешто касније ревидирана у Пољској, а аутор ревидираног текста могао је потицати из јужне Немачке.¹⁹⁷ Из тога следи да, овај текст пружа информације о догађајима *пропуштене кроз многе филтере*. У случају

A kalocsai érsekség évezrede, Budapest 1999, 11; Други, према Карачоњи Јаношу, виде у речи Соботин искварени облик имена Калоча (Sobottin Colocin (Калоча)): J. Udvardy, 1991, 16; Ђерђ Ђерфи и други Собоин лоцирају у околину Острогона, насупрот ушћа реке Хрон, где је одржаван сајам у суботу: G. Györfy, 1977, 97, 153; G. Thoroczka, As(e)rik – Anasztáz érsek és Sobottin kapcsolata, *Írások az Árpád-korról*, Budapest 2009, 28–32.

¹⁹⁴ N. Püspöki, *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301*, Bratislava 1989, 48–49.

¹⁹⁵ M. Uhlirz, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III*, II, Berlin 1954, 318–319, 566–571; H. Wolter, *Die Synoden im Reichsgebiet und in Reichsitalien von 916 bis 1056*, München 1988, 190; D. Třeštk, Von Svatopluk zu Boleslaw Chobry. Die Entstehung Mitteleuropas aus der Kraft des Tatsächlichen und aus einer Idee, *The Neighbours of Poland in the 10th Century*, ed. P. Urbańczyk, Warsaw 2000, 114.

¹⁹⁶ G. Thoroczka, 2009, 28; За путовање у Гњезно више у: R. Holtzmann, *Geschichte der sächsischen Kaiserzeit*, München 1955, 360–361; G. Althoff, nav.del0, 137.

¹⁹⁷ Оригинални извори сажети су у: G. Thoroczka, 2009, 23–24.

мање познатих географских назива који се у њима налазе, могуће је да је долазило и до ненамерних грешака током преписивања.

Филолошки преглед Габора Тороцкаија потврђује могућност тумачења какво се среће у немачкој литератури, *qui [Azstrik] postea archiepiscopus ad Sobottin consecratus est* да Соботин треба посматрати као место у коме је Астрик био посвећен, а не као један од надбискупских центара у којима је столовао надбискуп Астрик, иако сматра да је место посвећења угарских надбискупа, из историјских разлога могао био само Острогон... ”.¹⁹⁸ По мишљењу Ласла Косте, не може се искључити да је Астрик, као и његови горе наведени савременици, добио титулу архиепископа без седишта, која је на неки начин представљала смо званично овлашћење надбискупу-мисионару да самостално спроводи мисије у регији. Све ово је условно повезано са 1000. годином, а можда и са ходочашћем цара Отон III у Гњезно. Цар је на путу из Рима ка Пољској доста времена провео у Регенсбургу,¹⁹⁹ у коме је највероватније преговарао са баварским војводом Хајнрихом (баварски војвода од 995. године), братом од жене угарског краља Стефана I. Вероватно је питање земље Стефана I, могућност да подржи угарску мисију, такође поменуто у вези са плановима ширења хришћанства у Пољској. Није искључено да је током консултација у Регенсбургу одлучено да се, на основу примера надбискупа Гауденција, посвети још један надбискуп из круга ученика светог Адалберта са циљем мисионарског деловања у Угарској.

Ученици св. Адалберта одиграли су значајну улогу у формирању угарске црквене организације. У круг његових ученика спадају и личности које се појављују у изворима под именом Астрик и Анастасије, које се почетком XII века у Хартвиковом *Житију*, насталом један век након њиховог живота, наводе као једна особа. Аутори студија о почецима угарског хришћанства упоредили су неколико извора о Астрику и Анастасију. Изворе су неколико пута упоредили аутори који су се бавили проучавањем почетка хришћанства у Угарској: Ђерђ Ђерфи,²⁰⁰ Габор

¹⁹⁸ Исто, 30–32.

¹⁹⁹ R. Holtzmann, 1955, 360; G. Althoff, *nav.delo*, 137.

²⁰⁰ G. Györffy, 1969, 199–210.

Тороцкаи²⁰¹ затим Пишпоки Нађ Петер,²⁰² и Мучка Винсент.²⁰³ Насупрот онима који су се држали Хартвиковог текста, већи број истраживача, видео је у изворима под именима Астрик и Анастсије које је бискуп Хартвик спојио у једно, најмање две, а могуће и више различитих личности. Ако се детаљније погледају догађаји који се доводе у везу са ова два имена и са позицијама у цркви које уз њих иду, мора се поставити питање да ли се тако много дужности може *уклопити* у живот само једног човека. Није искључено да је монах по имену Анастасије могао припадати кругу ученика светог Адалберта, и да је могуће да је био опат бенедиктинског самостана у Бревнову (Вřevnov) у близини Прага, те да је могао бити доведен на двор Стефана I, који га је прво поставио на место опата Панонхалме.²⁰⁴ У кругу око светог Адалберта се можда може идентификовати још један монах Анастасије, који се, да би се разликовао од првог помиње под својим световним именом Астрик.²⁰⁵ Адалберт је прво поставио Астрика-Анастасија за опата Месерица, а касније је био посвећен за надбискупа без метрополе.²⁰⁶ Астрик-Анастасије, је нешто пре хиљадите године као надбискуп-мисионар послат у Угарску где је убрзо добио различите дужности од Стефана I. Тако је 1007. године споменут као надбискуп Угара (Ungarorum archiepiscopus) у Франкфурту, где је присуствовао оснивању бискупије у Бамбергу.²⁰⁷ Године 1012. као *Achericus Ungarorum archiepiscopus* присуствовао је освештавању катедрале у Бамбергу.²⁰⁸ Помен Астрика-Анастасија као надбискупа Угара не значи нужно да је он у то време био једини угарски надбискуп, па према томе то не мора да значи да је Астрик-Анастасије у то време био надбискуп Острогона. Титула *Ungarorum archiepiscopus* је можда потицала од чињенице да је његова надбискупска титула била мисионарске природе и стога није била повезана са сталним седиштем, јер се Астрик не помиње ни као епископ Острогона ни као епископ Калоче. Са друге

²⁰¹ G. Thoroczkay, Előszó, A kalocsai érseki egyház története kötethez, *A kalocsai érseki egyház története* I., ed. I. Katona, Kalocsa 2001, 57–61.

²⁰² N. Püspöki, 1989, 43–50.

²⁰³ V. Múcska, 2005, 10–18, 25–26.

²⁰⁴ L. Veszprémy, Szent Adalbert és Magyarország, *Ars Hungarica* 26 (1998), 328–329; V. Múcska, 2005, 25–26.

²⁰⁵ L. Koszta, 2013, 63.

²⁰⁶ Исто.

²⁰⁷ *Diplomata Hungariae antiquissima* I, ed. G. Györffy, Budapest 1992, 43.

²⁰⁸ G.H. Pertz, (ed.), *Altare ante criptam consecravat Aschericus Ungarorum archiepiscopus in honorem sanctorum confessorum Hylarii, Remigii, Vedasti: Monumenta Germaniae historica, Scriptores XVII*, Hannover 1856, 636; Gombos, nav.delo, II, 842.

стране, то је могло бити изражено чињеницом да је он представљао угарску цркву на два велика немачка црквена догађаја, и није настојао да га јасно раздвоји од Острогона. У обраћању су једноставно хтели да покажу да је од *Угара*. Друга претпоставка је појачана чињеницом да се Ђорђе (György) надбискуп Калоче назива и надбискупом Угара у Лорени, 1050/1051. године,²⁰⁹ а извесно је да су тада у Угарској већ засигурно деловала два надбискупа.²¹⁰

За реконструкцију живота клирика Анастасија и Астрика, озбиљан проблем представља спомен надбискупа Острогона почетком XI века,²¹¹ као и надбискупа Калоче под именом Астрик-Анастасије.²¹² Аутор *Vite Emmerami*, рођен у Регенсбургу средином XI века, извештава да је 1025-1030 путовао Дунавом до архиепископа Анастасија. У средњем веку, и до Острогона и до Калоче се путовало Дунавом.²¹³ Међутим, опис путовања показује да се Арнолд састао са надбискупом Анастасијем у Острогону.²¹⁴ Према овом извору, јасно је да је у првој трећини XI века у Острогону столовао надбискуп Анастасије. Прва два надбискупа Острогона позната су из оснивачког писма Панонхалме. Године 1001., у време оснивања, надбискупију је водио свештеник по имену Домонкос, а убрзо га је наследио надбискуп Себастијан.²¹⁵ Након Себастијанове смрти, на челу Острогона (крајем прве деценије XI века) могао је бити надбискуп Анастасије. Прелазак из Калоче у Острогон, као што је раније речено, није био у складу са црквеним канонима и обичајима тог доба, тако да би, како закључује Ласло Коста, Анастасије надбискуп Острогона можда могао бити Анастасије који се помиње као опат Панонхалме.²¹⁶

Подручје мисионарског деловања надбискупа Астрика током прве деценије XI века било је негде у Јужном Подунављу, највероватније између Толне и Срема.²¹⁷ Када је успостављена надбискупија у Острогону, успостављени су

²⁰⁹ „Georgio Colociensis ecclesiae Ungrorum archiepiscopo...”: A. Gombos, nav.delo, II, 1451.

²¹⁰ L. Koszta, 2013, 63.

²¹¹ *Scriptores rerum Hungaricarum* II, ed. E. Szentpétery, Budapest 1937–1938, 383; A. Gombos, nav.delo, I, 308.

²¹² *Scriptores rerum Hungaricarum* II, ed. E. Szentpétery, Budapest 1937–1938, 412.

²¹³ A. Gombos, nav.delo, I, 308.

²¹⁴ L. Koszta, 2013, 63.

²¹⁵ *Diplomata Hungariae antiquissima* I, ed. G. Györffy, Budapest 1992, 39, 41; Ђерђ Ђерфи идентификује Себастијана са Радлом, учеником Св. Адалберта: G. Györffy, 1969, 212–213; Гороцкај Габор ова мишљење доводи у сумњу: G.Thoroczka, 2009, 11–12, 15.

²¹⁶ L. Koszta, 2013, 63.

²¹⁷ G. Györffy, 1969, 215–216; G. Kristó, Szent István pécsváradi okleveléről, „*Magyarok eleiről...*” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendősk Makk Ferenc tiszteletére*, ed. F. Piti, Szeged 2000, 316.

епархијски центри у северним и централним областима Трансданубије - Веспрем, Ђер и Острогон. Оснивањем Печујске бискупије 1009. године, било је јасно да је Стефан I између 1001. и 1009. године започео процес покрштавања нехришћанског становништва у јужном делу Трансданубије као и на другој страни Дунава. На овом подручју поред Астрика, као мисионар деловао је и надбискуп Бруно из Кверфурта. Да се током прве деценије XI века, Астрикове активности могу везати за поменути простор, потврђује и *Житије светог Стефана* бискупа Хартвика, према чијем тексту је, након Астрика, Бруно из Кверфурта постао опат бенедиктинског манастира у Печвараду. Активности два мисионара су можда пре текле паралелно него што су ишле једна након друге. Мисије Астрика и Бруна из Кверфурта су припремиле терен за планирано проширење угарске црквене организације, односно за успостављање нових бискупија крајем прве деценије XI века.²¹⁸

Ђула Кристо у својој студији о оснивачкој повељи бенедиктинског манастира у Печвараду из 1015. године, износи мишљење да је део текста о Астрику у Хартвикувом *Житију* могао бити заснован на тексту ове повеље.²¹⁹ Међутим, како би се разумела Астрикова улога у Печвардском бенедиктинском манастиру, треба размотрити његову нешто ранију улогу као ученика светог Адалберта током мисије у Пољској, као и деловањем Бруна из Кверфурта и његових сарадника. Познато је да је Адалберт поставио Астрика током ове мисије за опата манастира Месерица. Тачну локацију Месерица је јако тешко утврдити, а у пољској литература преовладава мишљење да се чак није радило о манастиру у правом смислу речи, већ да се пре радило о некој врсти испоснице, клици потенцијалног манастира, која је служила као подршка Адалбертовој мисији.²²⁰ Мисија Бруна из Кверфурта и братства из Переума започета је након што се Бруно вратио из Рима, где је путовао по папино одобрење за спровођење мисије. У међувремену док је Бруно био у Риму, монаси из Переума су отпутовали у Пољску како би тамо формирали испосничку колонију. Тежили су ка томе да успоставе једноставан центар у виду манастира и испосница из којег би деловали на ширем подручју.²²¹

²¹⁸ L. Koszta, A püspökség alapítása, *A Pécsi Egyházmegye* 2009, 18–24.

²¹⁹ G. Kristó, 2000b, 316.

²²⁰ A. Wedzki, Meseritz. *Lexikon des Mittelalters VI und Registerband*, München 1977–1999, 552.

²²¹ K. Zernack, Kazimierz Biskupi, *Lexikon des Mittelalters V und Registerband*, München 1991, 1094; Резиме различитих теорија: R. Grzesik, *Odkiaľ Pochádzali Izak a Matúš zavraždenzi roku 1003 vo*

Изгледа да су Астрик и Бруно из Кверфурта желели да на исти начин организују и мисију у Угарској. Према мишљењу Ласла Косте, центар ове мисије под вођством Астрика и Бруна из Кверфурта могао је бити бенедиктински самостан у Печвараду, чији је ктитор био Стефан I.²²²

Чини се да се почетком XI века мисија још увек није била пробила кроз Јужно Подунавље. Зато је Стефан I 1008. године спровео војну акцију против народа који је живео на том подручју, а називао се Црним Мађарима. Након успеха ове акције, подручје јужног Подунавља је било под краљевом управом и могло је бити укључено у даљи развој бискупске организације.²²³ Године 1009., свакако уз одобрење Рима, послатог преко папског легата, успостављене су нове бискупије у Печују и Калочи. Оснивање ових бискупија је сигурно било повезано са претходним мисијама у тој области. О томе сведочи и посвета печујске катедрале св. Петру. Бруно из Кверфурта, је дозволу за мисионарски рад добио из Рима, у име св. Петра, тако да је покрштавање тог подручја било у име Рима и светог Петра. Посвета катедрле у Калочи светом Павлу такође је била повезана са тиме. У средњем веку, на латинском западу, цркве које су биле посвећене св. Петру, као и цркве које су биле посвећене св. апостоу Павлу указивале су најчешће на везу са Римом. Такође посвета две цркве принчевима апостолима Петру и Павлу у исто време, говори о међусобној повезаности њиховог оснивања. Долазак папског легата у Угарску потврђује да је Стефан I унапред испланирао изградњу бискупске организације у овој области и за то затражио подршку од Рима. Играо је активну улогу у име папства у организовању нових бискупија, бирајући своје патроне и делимично своје центре. Заштитници три бискупије утемељене 1009. године су: св. Петар заштитник Печуја, св. Павле заштитник Калоче и св. Јован Јеванђелиста у Јегри (Егеру). У избору светих заштитника три нове бискупије, вербализована је идеја *Imitatio Romae*, што потврђује и чињеница да је са ове три нове бискупије у

vel'kopolskej pustovni?, *Historicky časopis* 46 (1998), 456–469; M. Sosnowski, Co wiadomo o lokalizacji pustelni tzw. Pięciu Braci?, *Roczniki Historyczne* 71 (2005), 7–30.

²²² L. Koszta, 2009, 21; Берђ Терфи је претходно размишљао о наводном краљевском дворцу који је основао Стефан I, претеча манастира Печварарад: G. Györfy, 1977, 187–188; Међутим, археолошка истраживања која је у првој деценији XXI века предводио Б. Бодо у Печвараду одбацују постојање наводног краљевског дворца: B. Bodó, A pécsváradi bencés monostor építéstörténete az újabb kutatások tükrében, *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*, eds. B. Elek, G. Kovács, Budapest 2010, 350.

²²³ G. Kristó, A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 82 (1985), 13–16.

оквиру угарске цркве укупно било седам бискупија, што се такође може довести у везу са Римом.²²⁴ Истицање идеје *Imitatio Romae* односно истицање везе са Римом могло је бити у вези са тиме што се радило о областима које су, биле у већој мери насељене становништвом које је хришћанство примило по источнохришћанском обреду (о чему ће бити више речи у наредном поглављу).

Према Хартвику, први поглавар Калочке дијецезе био је Астрик. Оно што је Хартвик записао о Астрику, по свему судећи је било са циљем да се оправда првенство Острогона у односу на Калочу.²²⁵ Очигледно, да Астрик није имао ништа са почетцима Калочке надбискупије, бискуп Острогона не би имао потребе да на неки начин веже овог бискупа за своју традицију. Ипак, питање је зашто је Астрик постављен на место надбискупа у Калочи и зашто је уопште надбискупија створена баш у Калочи.

Астрик је био важна фигура у угарској политици и у цркви. Био је један од најближих повереника краља Стефана I, који је директно утицао на то да млади Вајк, будући краљ Стефан I добије краљевску круну из Рима.²²⁶ Он је бар једном путовао у Рим како би убедио папу да да свој благослов за крунисање Стефана Арпадовћа за краља. Затим, представљао је угарског краља и цркву на важним црквено-политичким догађајима у царству. У пракси, то је значило и признање угарске цркве и признање њеног права да надгледа Карпатски басен. Астриков ауторитет у оквиру цркве Светог римског царства потврђује чињеница да му је 1012. године било поверено посвећење Бамбешке катедрале. Био је једини високи свештеник из иностранства међу великим бројем црквених поглавара Светог римског царства немачког народа који је добио прилику да учествује у овом догађају.²²⁷ Поред тога Астриков углед се заснивао и на томе што је био учник св. Адалберта. Култ св. Адалберта био је од изузетне важности у процесу формирања централноевропских црквених организација. Његов значај је био признат од стране немачких царева, Рима, као и од стране владара из династија Пјастока и Арпадовића. Чак и у Прагу, Премислек, који је био у сукобу са Адалбертом током

²²⁴ L. Koszta, 2009, 24–30.

²²⁵ L. Koszta, 2013, 68.

²²⁶ Исто.

²²⁷ *Altare ante criptam consecravit Aschericus Ungarorum archiepiscopus in honorem sanctorum confessorum Hylarii, Remigii, Vedasti.: Monumenta Germaniae historica. Scriptores XVII*, ed. G.H. Pertz, Hannover 1856, 636; A. Gombos, nav.delo, II, 842.

његовог живота, препознао је политички потенцијал његовог култа, који је почео да се развија након његове смрти. Зато су 1039. године мошти св. Адалберта отете из Гњезна и пренешене у Праг.²²⁸ Адалбертова личност и политички утицај његовог култа након што је мученички пострадао за веру, наравно, такође су истакли значај његових ученика.

Приликом оснивања угарске црквене организације, и надбискупије у Острогону, Астрик није добио чин архиепископа или бискупа. Вероватно као резултат политичког компромиса, поглавар Острогонске надбискупије, посвећене св. Адалберту, постао је свештеник по имену Домнакос. Као признање за своја достигнућа у дипломатији и мисионарском раду у Дунавској регији, Стефан I је приликом проширења бискупске организације 1009. године наградио надбискупа Астрика тиме што га је поставио на чело једне од новооснованих бискупија. Уколико је Астрик тада већ као мисионар имао чин надбискупа, није могао бити постављен на чело бискупије. За Астрика је морала бити створена још једна надбискупија. Познавање организације византијског хришћанства, као и ни примера са југа Апенинског полуострва, могло би бити подстицај за стварање титуларне надбискупије у Калочи²²⁹.

У једном тренутку, личност Астрика могла би бити одлучујућа у формирању надбискупије Калоча због његовог односа са светим Адалбертом. Све надбискупије које су основане у Централној Европи крајем X и почетко XI века, увек су повезивне са култом светог Адалберта.²³⁰ Године 1000. у Гњезну, на гробу св. Адалберта, основана је пољска надбискупија, чији је надбискуп, супротно жељи пољског војводе Болеслава Храброг (992-1025), постао Адалбертов полубрат, Гауденције (Gaudentius).²³¹

Најочигледнији пример за то је надбискупија у Прагу. Године 1039. Чеси су започели напад на Пољску. Уништили су Гњезно, похарали његову катедралу и

²²⁸ L. Koszta, 2013, 68.

²²⁹ Исто.

²³⁰ Јоханес Фрид, позивајући се на унос у Хилдесхајмски годишњак за 1000. годину, сматра да је Отон III првобитно хтео да оснује надбискупију не у Гњезну, већ у Прагу. Желео је да пренесе Адалбертове мошти из Гњезна у Праг: J. Fried, *Otto III. und Boleslaw Chrobry*, Stuttgart 1989, 87–93; Идеја је углавном наишла на подршку чешких историчара: D. Třeštík, *nav.delo*, 142; у Пољској је идеја углавном одбачена: K. Görich, *Ein Erzbistum in Prag oder in Gnesen?*, *Zeitschrift für Ostforschung* 40 (1991), 10–27.

²³¹ J. Fried, *nav.delo*, 93–100; J. Strzelczyk, 2002, 57–58.

однели мошти и реликвије св. Адалберта у Праг. Циљ ове пљачке био је посвећивање Прашке бискупије и њено уздизање на ранг надбискупије. Премештањем моштију св. Адалберта у Чешку, Чеси су сматрали да су стекли легитимитет и потребне услове да пред папом покрену процес уздизања Прага на ранг надбискупије.²³²

Године 1001. архидијецеза у Острогону, није била основана при цркви Првомученика Стефана која је стајала на острогонском брегу и која је била повезана са почецима угарског хришћанства. Без обзира на то Стефан I је започео изградњу потпуно нове катедрале у част св. Адалберта. Тиме је исказно да новоснована надбискупија није настала као резултат немачке мисије из 972/973 године, већ као резултат активности св. Адалберта, чиме је симболично раскинута веза са црквом Светог римског царства. Осим тога, посветом светом Адалберту делимично је дат легитимитет надбискупији у Острогону.²³³

После Гњезна (1000) и Острогона (1001), Калоча (1009) је била трећа надбискупија основана у региону. Гњезно и Острогон основани су уз подршку цара Отона III и папе Силвестра II. Обе надбискупије су била под патронатством св. Адалберта. Калоча, која је основана 1009. године, формирана је у радикално измењеној спољнополитичкој ситуацији, али уз одобрење папе, а преко свог првог поглавара Астрика, ученика св. Адалберта, била је као и претходне две надбискупије повезана са култом св. Адалберта.

²³² Искористивши смрт цара Конрада II, чешки кнез Бретислав II напао је Пољску. Прашки бискуп одмах пошто је дошао у посед моштију св. Адалберта, покренуо је поступак код папе Бенедикта X за уздизање Прага на ранг надбискупије, и затражио је од папе да му пошаље палијум. Због протеста немачког владара Хенрика III и надбискупа из Мајнца, папа је одбио предлог прашког бискупа, па је чак претио екскомуникацијом чешком владару и прашком бискупу: *Monumenta Germaniae historica. Scriptores NS.*, II. Berlin 1923, 91–92; K. Herrmann, *Das Tuskulanerpapstum (1012–1046)*, Stuttgart 1973, 42–43; U. Swinarski, *Herrscher mit den Heiligen*, Bern 1991, 182–184; M. Wihoda, *Das Sázava-Kloster in ideologischen Koordinaten der böhmischen Geschichte des 11. Jahrhunderts, Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Colloquia mediaevalia Pragensia IV*, ed. P. Sommer, Praha 2005, 267–269.

²³³ L. Koszta, 2013, 70.

Од VIII века оснивање нових надбискупија било је могуће само уз дозволу папе. О томе сведочи оснивање надбискупија у Магдебургу,²³⁴ Гњезну,²³⁵ Острогону.²³⁶ У случају Калоче, надбискупија је несумњиво такође морала бити основана уз знање и пристанак Рима. Године 1009. папински легат је био присутан у Угарској, а његово присуство доказује да је краљ Стефан I, поставио Астрика за Калочког архиепископа уз одобрење папе.²³⁷ Папски легат није стигао у Угарску тек уочи свечаности поводом организовања нових дијецеза у августу 1009. године, већ је у Угарској боравио још од 1008. године, што према Ласлу Кости значи да је изградња нових дијецеза 1009. године било добро припремљена и планирана уз сагласност и подршку папства.²³⁸

Тако је 1009. године основана друга угарска надбискупија, која је постала јединствена карактеристика угарске црквене организације. Нигде у региону, ни у латинском ни у византијском хришћанству, у време настајања једне црквене организације нису постојале две архиепископије.²³⁹ Јединствена црквена метрополија је била потврда политичке независности једног подручја. Према Ласлу Кости, краљ Стефан I Арпадовић је желео да створи снажну централизовану државу, чији је центар владе био Острогон. Дакле, није намеравао да руши јединство угарске црквене организације, формирањем нове црквене покрајине под

²³⁴ Н. Zimmermann, *nav.delo*, 281–282, 347–348, 374–376; А. Brackmann, *Die Ostpolitik Otto des Grossen*, Brackmann Albert, *Gesammelte Aufsätze*, Weimar 1941, 141–146; С. Lübke, *Kaiser Otto III und die Gründung der polnischen Kirche im Jahr 1000*, *Salza Cholbergensis*, eds. L. Leciejewicz, M. Rebkowski, Kolobrzeg 2000, 68–70; W. Huschner, *Transalpine Kommunikation im Mittelalter I–III*, Hannover 2003, 627.

²³⁵ G. Labuda, 2001, 5–30; W. Huschner, *Transalpine Kommunikation im Mittelalter I–III*, Hannover 2003, 371–380; S. Sroka, *Lengyelország, Európa és Magyarország Szent István korában*, eds. G. Kristó, F. Makk, Szeged 2000, 181.

²³⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum* II, ed. E. Szentpétery, Budapest 1938, 383; G. Györffy, 1977, 143–144; L. Koszta, *A keresztény egyházszervezet kialakulása, Árpád előtt és után*, eds. G. Kristó, F. Makk, Szeged 1996, 108; G. Kristó, 2000, 124.

²³⁷ L. Koszta, 2009, 24–30.

²³⁸ Исто, 26–27.

²³⁹ *Monumenta Poloniae historica* II, ed. A. Bielowski, Lwow 1872, 188–189; G. Labuda, *Zagadka drugiej metropolii w Polsce za czasów Bolesława Chrobrego*, *Nasza Przeszłość* 62 (1984), 7–25; G. Labuda, 2001, 8; T. Wasilewski, *Czescy sufragani Bolesława Chrobrego a zagadnienia jego drugiej metropolii kościelnej*, *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej* V, ed. S. Kuczyński, Warszawa 1992, 35–44; J. Strzelczyk, 1996, 161–162; W. Swoboda, *Druga metropolia w Polsce czasów Chrobrego*, *Roczniki Historyczne* 63 (1997), 7–15; S. Gawlas, *Der Hl. Adalbert als Landespatron und die frühe Nationenbildung bei Polen*, *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren*, ed. M. Borgolte, Berlin 2002, 207; J. Wyrozumski, *Der Akt von Gnesen und seine Bedeutung für die polnische Geschichte*, *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren*, ed. M. Borgolte, Berlin 2002, 287.

новооснованом надбискупијом у Калочи. Млада, угарска држава у Карпатском басену, који се може посматрати скоро као мисионарска област, није дозвољавала поделе унутар цркве. Интеграција политичке и црквене власти у време Стефана I се чинила нужном. То је такође помогло ширењу нове хришћанске културе. Након оснивања Калоче, бискупи угарске цркве и даље су били суфрагани Острогонског надбискупа, а Острогон је остао и секуларно и црквено седиште земље. Стварање друге угарске, титуларне надбискупије са центром у Калочи, 1009. године, није значило промену у концептима црквене политике и црквене власти, формулисаних 1001. године.²⁴⁰

3.3. Теорије о источно-хришћанском пореклу Калочко-бачке надбискупије

Претпоставка Ласла Косте, као и све до сада наведене претпоставке, имале су у фокусу оснивање само Калочке надбискупије, док се нису довољно бавиле тражењем одговора на питање због чега је Калочко-бачка надбискупија имала два седишта (од XII века) нити су се детаљније бавили историјатом самог Бача. Порекло Бача као центра изазвало је већу пажњу код оних истраживача који су покушали да објасне настанак Калочко-бачке надбискупије источнохришћанским пореклом. Калочко-бачка надбискупија, која се у средњем веку протезала до јужних и источних граница земље, била је у непосредном контакту са областима у којима је доминирало византијско хришћанство. Према изворима, о чему је већ било речи, византијско хришћанство је свакако имало одређену улогу у процесу христијанизације Мађара. Један део истраживача у Мађарској, али и у Србији и Хрватској разматрао је могућност да је Калочко-бачка надбискупија настала уједињењем Калочке (над)бискупије која је основана за време Стефана I и Бачке (над)бискупије, која је у почетку била православног обреда.

У основи једног дела претпоставки о настанку Калочко-бачке надбискупије уједињењем Калочке латинске бискупије и Бачке грчке архиепископије стоји претпоставка да је у Бачу настављена традиција некадашње Сирмијумске цркве, на

²⁴⁰ Детаљно о хипотези Ласла Косте о Калочи као титуларној надбискупији: L. Koszta, 2009, 53- 74; L. Koszta, 2013, 37-52.

чијем челу је био Св. Методије. Како је Сирмијум у време мисије словенских Апостола Тирила и Методија већ био разрушен, поједини аутори сматрају да постоји могућност да је Методије своју архиепископску делатност обављао у Бачу, који је зхваљујући свом гео-стратешком положају, природно заштићен мочварама око реке Мостонге, могао боље да се брани од непријатеља од Сирмијума.²⁴¹ Међутим, због недостатка конкретних писаних и материјалних доказа, ова претпоставка се за сада мора узети са великом резервом.²⁴² Као потврда за то да је у Бачу настављена традиција сирмијумске цркве, наводе се два помена Бача у изворима из XII века: пре свега, текст Јована Кинама из 1164. Године, у коме је посебно истакнуто да је Бач (*Παυάτζιον*) *метропола сремског становништва и да у њему станује архијереј тога народа,*²⁴³ а затим и текст арапског географа Мухамеда ел Идрисија из 1154. године у коме се каже да је Бач гласовито место у коме живе занатлије и грци научници.²⁴⁴

Сирмијум, некадашње седиште префектуре, страдао је у време хунских напада (441-442).²⁴⁵ Седиште префектуре је због тога било пресељено у Солун, а значај Сирмијума је постепено почео да опада.²⁴⁶ Хунски савез се распао одмах након смрти њиховог вође Атиле 453. године, а превласт над читавом Панонијом, па и Сирмијумом, прешла је у руке племена која су се ослободила хунске доминације, међу којима су најмоћнији били Авари.²⁴⁷ Сукоб између Авара и Ромеја око Сирмијума трајао је све до 582. године, када су Авари дефинитивно заузели град.²⁴⁸ Последице ових сукоба биле су погубне за Сирмијум. Само годину дана након што су га освојили Авари, град је изгорео у пожару, а становништво се

²⁴¹ Оваква претпоставка се износи због стања у коме је Методије затекао Сирмијум након повратка из Рима: Р. Свеќан, *Franjevci u Bači, Virovitica* 1985, 26.

²⁴² Као посредан доказ о томе могли би да послуже делови архитектонске пластике. Реч је о једној архитравној греди, највероватније о античкој сполији, у коју је накнадно урезано глагољско писмо. Текст је тешко протумачити јер је само фрагментарно сачуван: Ј. Шпећар, *Franjevački samostan Bač, kronološki pregled*, Ваћ 2012, 14.

²⁴³ Ф. Гранић, *Војводина у византинско доба, Војводина I*, ур. Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 107.

²⁴⁴ Г. Шкриванић. *Monimenta Cartographica Jugoslaviae II*, Београд 1979, 15.

²⁴⁵ Исто.

²⁴⁶ О. Шпећар, *Настанак хришћанске сакралне топографије урбаних простора централног Балкана: од миланског едикта до почетка 7. века*, необјављена докторска дисертација, одбрањена на Филозофском факултету, Универзитета у Београду 2012. године, 96.

²⁴⁷ Опширније о томе: Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*, Београд 1977.

²⁴⁸ Сирмијум после трогодишње опсаде 582. године осваја аварски хаган Брајан, в. Г. Острогорски, *нав. дело*, 99.

раселило.²⁴⁹ Не зна се тачно где су се раселили, али је могуће је да је један део становништва из Сирмијума, или из околних места, потражило заштиту од варвара у Бачким мочварама. Мочварно земљиште је у то време пружало одличну заштиту од варварских најезди, јер воде ритова и мочвара нису биле једноставне за пловидбу. Плитке воде и спрудови мочвара знатно су успоравали пловидбу, а пешадији или коњици је било готово немогуће да се довољно брзо пробије кроз воду препуну живог блата и муља. Војска која би покушала да се пробије до насељеног места била је лака мета стрелаца.

Као полазна тачка Бачке историје, обично се узима један помен у Новели императора Јустинијана I (527-565) из 537. године у којој се између осталог каже: (...) *et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate* (...).²⁵⁰ Овом Новелом, Бач је 535. године заједно са раније основаном епископијом постао део црквене организације митрополије Јустинијана прима (Iustiniana Prima), под управом архиепископа Кателане и саставни део Друге Паноније (Panonia Secunda) како је наведено у Новели: (...) *et pars secundae Panoniae, quae in Bacensi est civitate* (...).²⁵¹ За сада још увек постоје недоумице да ли се назив *Bacensi* односи на Бач или је реч о сремској Басијани (Bassianaе).²⁵² Поједини аутори су *Bacensi* прочитали као *Basianensi*, односно Басијана, те се усталило мишљење да је седиште сремске епископије након страдања Сирмијума било пресељено у Басијану.²⁵³ Простирање римске управе на левој обали Дунава и даље је спорно, те је то додатно учврстило став да се седиште епископије тражи у Басијани, која се налази са десне обале Дунава, а не у Бачу. О могућности да се римска управа простирала на левој обали Дунава указали су многи аутори, почев од Имреа Хенслмана који је 1870. године обавио прва археолошка истраживања Бача и околине, и на том простору открио

²⁴⁹ М. Мirković, *Sirmium: istorija grada od kraja I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2008, 11.

²⁵⁰ А. Sekulić, *Drevni Bač*, Split 1978, 17.

²⁵¹ Исто.

²⁵² Филарет Гранић, позивајући се на коректуру Цајлера и Штајна сугерише да се *Bacensi* чита као *Bassiansi* па би Басијана била седиште Друге Паноније: Ф. Гранић, Оснивање архиепископије у граду Јустинијана Прима 535. године, *Гласник скопског научног друштва* I (1925) 113-134. Исто становиште има и Никола Вулић који претпоставља да се у Басијани једно време налазила владичанска столица: Н. Вулић, Војводина у римско доба, *Војводина* I, ур. Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 78.

²⁵³ Антун Нађ напомиње да осим овог, спорног, имена нема никаквих доказа да је Басијана била седиште епископа: А. Нађ, Осврт на Челебијин опис старог града Бача, *Изворник* 2,3 (2006/2007), 191.

одређену количину артефаката из времена позне антике.²⁵⁴ Уколико би се прихватило мишљење да се у Јустинијанвој Новели ради о Бачу, значило би то да је у њему, још пре пада Сирмијума живело Ромејско (укључујући и грчко) становништво.

На основу резултата археолошких истраживања, примећено је да је током два века након пада античког Сирмијума у Бачкој дошло до значајног пораста становништва, о чему сведоче бројне некрополе, распоређене по рубном појасу леве обале Дунава и дуж копненог пута који води преко Бача.²⁵⁵ Међутим о постојању Бача може се говорити са нешто већом сигурношћу тек од IX века. Много прецизнији подаци о Бачу постоје од времена доласка Мађара у Карпатски басен.²⁵⁶ Бачку тврђаву Мађари затичу као земљану.²⁵⁷ Изгледа да се они нису одмах масовно населили у граду. То се закључује на основу тога што на територији Бача гробови без хришћанских обележја из овог периода нису откривени, а у време X па и XI века, придошла Угарска и остала племена, одржавају и даље шаманизам, онгонкут, јудаизам, затим култове ватре и сунца.²⁵⁸ На основу тога чини се да је у Бачу тада живело староседелачко становништво (ромејско, грчко или аварско и словенско), а да је мађарско становништво у град насељавано постепено.²⁵⁹

Некадашњи римски Сирмијум након пада у руке Авара и након пропасти старе сирмијумске епископије,²⁶⁰ био је готово три века искључен из хришћанске екумене.²⁶¹ Поступна обнова хришћанства у Срему започета је вероватно у доба Бугарске власти. Бугари су завладали овим просторима у првој половини IX века, а после покрштавања и утемељења архиепископије под византијским црквеним врхоништом, за време кана Бориса (852-889), могуће је да су у Срему обновили стару сирмијумску епископију која се угасила под налетом Авара крајем VI века.²⁶²

²⁵⁴ I. Henselman, Iskopavanja u Baču 1872. godine, *Grada za proučavanje starog grada Bača – grad na Mostongi* (Bač) 3 (1973), 1-13.

²⁵⁵ С. Вујовић, 2013, 82.

²⁵⁶ Исто.

²⁵⁷ S. Vujić, *Tvrđave i ostaci utvrđenih gradova. Publikacija 9, Bač*, Beograd 2008.

²⁵⁸ П. Рокаи и др., нав. дело, 21.

²⁵⁹ Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад 1996, 6.

²⁶⁰ О Себастијану, последњем епископу касноантичког Сирмијума: V. Popović, *Le dernier évêque de Sirmium, Revue des études augustiniennes* 21 (1975), 91-110.

²⁶¹ Исто.

²⁶² K. Jiriček, *Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, 136 (1897), 94; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 334; B. Ferjančić, *Sirmijum u doba Vizantije, Sremska Mitrovica*, ur. R. Prica, Sremska Mitrovica 1969, 48-49; A. Rona-Tas,

Отприлике у исто време са превирањем Бугара између западне и источне цркве, папа Хадријан II је како се каже у *Vitae Sancti Methodii*, титулу сремског епископа и митрополита на „столици светог Андроника“ 869. године доделио је Методију из Солуна, на великом мисионарском подручју настањеном претежно Словенима; Претпоставља се да је Методије постао епископ панонско-сремски, на катедри св. Андроника.²⁶³ Сирмијумска епископија је у то доба обухватала обе Паноније, Горњу Мезију и Горњу Дакију.²⁶⁴ Но након жестоког отпора баварских прелата и Методијевог трогодишњег заточења, његов пастирски ауторитет сведен је на уже границе Моравске Кнежевине.²⁶⁵

Но, прве сигурне потврде о постојању средњовековне Сирмијумске (Сремске) епископије потичу из византијских извора и нису раније од завршног раздобља владавине цара Василија II (976-1025).²⁶⁶ Ти извори Сремску бискупју наводе у склопу аутокефалне Охридске архиепископије, која је била директно подвргнута византијском цару. Из њих се може закључити да је Сремска бискупија припадала истом оквиру већ и раније, али се не зна и колико раније.²⁶⁷ Према Владиславу Поповићу, старост Сремске бискупије не сеже даље од времена македонско-бугарског владара Самуила (976-1014).²⁶⁸ Познато је да је Самуило обновио бугарску патријаршију са седиштем у Охриду, те да је после његовог пораза и пропасти његове државе охридска патријаршија припојена византијској црквеној структури.²⁶⁹ Самуило је своју власт, вероватно око 1000. године успео да прошири све до доњег тока Саве, па се тако у њеном саставу нашао и Сирмијум.²⁷⁰ Међутим, тачно територијлно значење термина Сирмијум у датом историјском окружењу није јасно. Чини се вероватним да се Самуилов и потом византијски Сирмијум налазио у првом реду или чак искључиво на десној (јужној) обали Саве,

Hungarians and Europe in the Middle Ages. An introduction to early Hungarian History, transl. Nicholas Bodoczky, Budapest 1999, 245.

²⁶³ Исто.

²⁶⁴ F. Dvorník, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, Paris 1926, 259-260.

²⁶⁵ A. P. Vlasto, The entry of the Slavs into Christendom, *An introduction to the medieval history of the Slavs*, Cambridge 1970, 66-70; F. Grivec, *Slavenski blagovjesnici sveti Ćiril i Metod*, prev. L. Kim, V. Nosić, Zagreb 1985, 86-90.

²⁶⁶ S. Andrić, Bazilijanski i benediktinski samostan Sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40 (2008), 117.

²⁶⁷ V. Popović, Sirmijska episkopija i srednjovekovna crkva na Balkanu, *Sirmium* 11 (1980), 293-294.

²⁶⁸ S. Andrić, 2008, 117-118.

²⁶⁹ M. Gyóni, L'église orientale dans la Hongrie du XIe siècle, *Revue d'histoire comparée*, n. s. 5/3 (1947), 43-45; A.P. Vlasto, nav.delo, 180-182.

²⁷⁰ S. Pirivatrić, *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd 1997, 131-132, 193.

на месту касније Мачванске Митровице, а не на земљишту античког Сирмијума северно од Саве.²⁷¹ У изворима, за сада нису откривене никакве назнаке које би потврдиле да је Самуило потиснуо Мађаре из Срема са северне стране Саве, а и касније разликовање оностраног и ононостраног Срема (*Sirmia citerior* и *Sirmia ulterior*) нуди оквир за прихватљивије тумачење угарско-бугарске и угарско-византијске границе у XI веку. Према томе и коначно византијско сламање одбране Срема, последњег крајка Самуилове државе, што се догодило 1018. године, заправо односило се само на онострани Срем, јужно од Саве.²⁷² Археолошка истраживања у Мачванској Митровици говоре у прилог таквом тумачењу. Тамо су се, наиме, на локалтиету званом Зидине или Ширинград, нашли остаци три суседне средњовековне цркве на месту старије античке грађевине, највероватније мариријума или меморије неког од сирмијумских светитеља.²⁷³ Најстарија од те три цркве потиче вероватно из познијег X века и могла би бити дело неке франачке мисије у доба када Угарска почиње да прима хришћанство са Запада и да се у њеном јужном суседству још није учврстила Самуилова бугарска власт.²⁷⁴ Та је црква убрзо страдала у пожару, а на њеним темељима је била подигнута нова црква са три апсиде и зиданим гробницама у унутрашњости, од којих би једна могла бити бискупска.²⁷⁵ Она је грађена у првој трећини XI века и могла би одговарати столној цркви Самуилове Сремске епископије.²⁷⁶ Та црква је према археолошким подацима била у употреби током XI и XII века и могуће да се на њу односи писмо папе Гргура IX из 1229. године у коме се говори о епископској цркви грчког обреда у ононостраном Срему.²⁷⁷ Та црква је убрзо након папиног писма преведена у латински обред и на њеном месту је средином XIII века подигнута пространија католичка црква која ће током истог века постати друга столна и каптолска црква

²⁷¹ S. Andrić, 2008, 118.

²⁷² Исто.

Раније мишљење о протезању Самуилове државе северно од Саве: F. Šišić, *nav.delo*, 480-481; B. Ferjančić, *nav.delo*, 50-52. Другачије мишљење: G. Györfy, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*, *Studia slavica Academiae scientiarum Hungariae* 5 (1959); V. Popović, *Sirmium – grad careva i mučenika (sabрани radovi o arheologiji i istoriji Sirmijuma)*, Sremska Mitrovica 2003, 294.

²⁷³ S. Andrić, 2008, 118.

²⁷⁴ Исто.

²⁷⁵ Исто.

²⁷⁶ Исто.

²⁷⁷ Исто.

угарске Сремске бискупије уз ону у Боноштору.²⁷⁸ Тек из овог раздобља потичу многобројне писане потврде о њеној посвети св. Иринеју, сирмијумском бискупу и мученику.²⁷⁹ У посвети цркве је, по свој прилици сачувана традиција посвете можда и обе претходне цркве, што на први поглед изгледа необично, јер је и на северној страни Саве, на земљишту некадашње источне некрополе града Сирмијума откривна античка гробљанска црква св. Иринеја, коју као место његовог укопа потврђује уклесани натпис са почетним речима *In basilica domini nostri Erenei*.²⁸⁰ На основу тога Поповић закључује да античка грађевина, која се налазила испод црква у Мачванској Митровици није била посвећена св. Иринеју, већ да је ту посвету добила вероватно у време осивања, односно обнове Сремске бискупије у склопу Самуилове Охридске патријаршије, а притом би кључну улогу одиграла кљижевна и литургијска предаја о најугледнијем сирмијумском мученику, бискупу Иринеју.²⁸¹

После Самуловог пораза и слома његовог царства, охридска патријаршија је укључена у византијску црквену структуру. Уједно је тиме и сремска епископија, која се налазила на периферији оновремене Самуилове државе, и која је последња пала под власт Византије (1018. године), поново укључена у византијску црквену структуру.²⁸² Цариградска власт се вратила у Срем после више од четвртине века, но није се ту могла трајније одржати: чини се да су већ за време цара Исака I Комнина (1057-1059) Мађари накратко запосели Срем,²⁸³ а нешто касније

²⁷⁸ Исто.

²⁷⁹ V. Popović, 2003, 291-296, 303-306. Други пагирани делови књиге су претходно објављени у V. Popović, 1980, 291-296. и V. Popović, *Kulturni kontinuitet i literarna tradicija u crkvi srednovekovnog Sirmijuma*, *Sirmium* 12 (1980), 303-306. Таква археолошка реконструкција не пружа основу за мишљење да почетак епископске цркве у Мачванској Митровици сеже у доба бугарске власти у Срему у IX веку или можда да би то била епископска црква у којој је св. Методије нводно сахрањен: I. Boba, *The cathedral church of Sirmium and the grave of St. Methodius*, *Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie*, tom. 3, Berlin 1973, 393-397; Критика тезе Имреа Бобе: V. Popović, „Metodijev“ grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici, *Starinar*, 24-25 (1973–1974), 265-270; V. Popović, 2003, 297-302; Да је св. Методије био сирмијумски бискуп само по наслову, поткрепљује чињеница да у Сремској Митровици нису пронађени никакви трагови насељавања у IX веку: V. Popović, 2003, 302. Папино писмо из 1229. године објавио је: A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, tom. I, Romae 1859, 88-89; S. Ćirković, *Civitas sancti Demetrii. Sremska Mitrovica*, ed. R. Prica, Sremska Mitrovica 1969, 60.

²⁸⁰ S. Andrić, 2008, 119.

²⁸¹ V. Popović, 2003, 259-263, 304-306.

²⁸² A.P. Vlasto, *nav.delo*, 180-182; B. Ferjncić, *nav.delo*, 52.

²⁸³ B. Ferjncić, *nav.delo*, 53; G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970, 52-3; T. Wasilewski, *Le thime byzantin de Sirmium-Serbie au XIe siècle*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 8 (1965), 478-479.

Византија је поново изгубила Срем на дуже време. Наиме извештаји о угарским походима против Византије 1071 и 1072. године очито подразумевају да је Срем већ пре тога дошао у њихове руке.²⁸⁴ Тако су Печенези 1071. године провалили у Срем на наговор византијског заповедика Београда, чему је као одговор уследила успешна угарска опсада те византијске пограничне тврђаве. Заповедник који се предао Угарима звао се Никита.²⁸⁵ Следеће 1072. године, упркос склопљеном миру, прешла је угарска војска још даље, продрла до Ниша те том приликом у ратном плену донела одатле и руку мученика св. Прокопија. Ту је реликвију угарски краљ Соломон (1063—1074) похранио у Срему, у храму светог Димитрија мученика, који је у давна времена саградио префект Илирика како пише византијски хроничар Јован Кинам.²⁸⁶ Ту се несумљиво ради о столној цркви сремске бискупије.²⁸⁷

Титула префекта Илирика коју спомиње Јован Кинам није једанаестовековни административни термин; Кинам заправо има на уму познату легенду о св. Димитрију, према којој је префект Илирика по имену Лоенције, захвалан за излечење које је задобио на светитељевом гробу у Солуну, саградио једну базилику у Солуну, а другу у Срему, новом седишту све префектуре, где је пренео део светитељеве крваве одеће.²⁸⁸ У почетку се чинило да критичка анализа те легенде и других сачуваних извора показује да је обрнуто, култ светог Димитрија поникао у Сирмијуму те је потом био пренесен у Солун. Изгледа ипак, да се ради о два међусобно независна светачка култа (при чему онај солунски можда и нема у свом темељу стварну историјску особу), који су се временом повезали и стопили. У сваком случају, историјско језгро легенде о префекту Леонцију одговара првој половини V века.²⁸⁹ У једном запису хроничара Кинама повезани су, дакле, догађаји које дели више од шест векова.

У стварности, цркву Св. Димитрија у којој су Угари положили руку св. Прокопија вероватно су саградили Византијци после запоседања Срема 1018.

²⁸⁴ S. Andrić, *Srednjovjekovni samostani u Srijemskoj Mitrovici, Diacovensia V* (1997), 94.

²⁸⁵ G. Moravcsik, 1970, 54-55; T. Wasilewski, *nav.delo*, 480-481; F. Šišić, *nav.delo*, 531-532.

²⁸⁶ G. Ostrogorski, F. Barišić, (ur.), *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, sv. 4, Beograd 1971, 74-75; G. Moravcsik, 1970; F. Šišić, *nav.delo*, 532; B. Ferjančić, *nav.delo*, 53.

²⁸⁷ О проблемима историјског садржаја у пасијама св. Димитрија: H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1933, 228-229; B. Ferjančić, *nav.delo*, 40; M. Vickers, *Sirmium or Thessaloniki? A critical examination of the St. Demetrius legend, Byzantinische Zeitschrift* 67 (1974), 337-350; V. Popović, 2003, 118-119, 201-207, 279-289.

²⁸⁸ S. Andrić, 1997, 120.

²⁸⁹ M. Vickers, *nav.delo*, 337-350; B. Ferjančić, *nav.delo*, 40.

године, уколико је нису наследили од Бугара, или су је можда раније подигли Угари као епископску цркву својих првих епископа доведених из Цариграда.²⁹⁰ Спомињање титулара те цркве прва је поузданија потврда о средњовековном оживљавању култа св. Димитрија у Срему.²⁹¹ Култ овог светитеља и његова црква имаће главну кохезивну улогу у даљем развоју насеља на тлу античког Сирмијума. Остаје нерешено питање да ли је та црква првобитно била бискупска или не.

Према реконструкцији Ђерђа Ђерфија (György Györffy), част сремског грчког епископа, била је пренесена у Бач крајем XI века, да би потом била уједињена са католичком Калочком надбискупијом, а потицала је не од цркве Св. Димитрија, него од цркве Св. Иринеја на јужној обали Саве; Црква св. Иринеја на јужној обали Саве, према Ђерфију пала је у угарске руке током ратовња 1071-1072. године, а налазила се у некадашњој бугарској *сремској утврди* (мађарско име Szerémvár односи се заправо на њу), која је стајала на некаквом савском острву. Чињеница да се, упркос том преносу, грчка бискупија у *оностраном Срему* спомиње још и у раном XIII веку (папско писмо из 1229. године) може се објаснити тиме да је била обновљена током последњег раздобља византијске власти у Срему око 1170. године.²⁹²

Истовремено на северној обали Саве, која је од раније припадала Угарској, стајала је црква св. Димитрија, први пут споменута у Кинамовој историји (ако се не рачуна непоуздана даровница палатина Радона из 1057. године).²⁹³ Ђерђ Ђерфи који не мисли да је у XI веку било икаквог ширења византијске власти на угарски Срем, у почетку је сматрао да почeci цркве светог Димитрија не сежу даље од прве половине XI века, када је она била основана као манастир за редовнике грчког обреда, али је у новијим радовима то питање отворио пема ширим и сложенијим могућностима.

²⁹⁰ S. Andrić, 1997, 93-111.

²⁹¹ Исто.

²⁹² G. Györffy, 1959, 25-30. Исто прихвата и Владимир Поповић који међутим, говори само о десној обали Саве, а не као Ђерђ Ђерфи о савској ади. Локлитет Зидине у Мачванској Митровици се заиста није могао налазити на ади у правом смислу речи, али је и данас средиште тог насеља на земљишту које лежи између Саве и њеног јужног рукавца Засавице: V. Popović, 2003, 292, 304; P. Gyetvai, *Egyházi szervezés, főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*, München 1987, 44-48.

²⁹³ О томе: S. Andrić, 2008, 121 (sa starijom literaturom).

Можда је ипак и црква Св. Димитрија у X веку била седиште грчког бискупа међу Мађарима или барем седиште грчко-словенског мисионарског реда, да би онда на тој основи уз њу био устројен и манастир вероватно већ у време краља Стефана I (997–1038). Ипак, ако и јесте тако, епископско седиште у Бачу, према Ђерђу Ђерфију не наставља традицију те цркве, него оне у сремској утврди на *савском острву*, који су 1071 запосели Угари.²⁹⁴

Током XII века византијска војска је у неколико наврата прелазила у Срем (1128., 1151., и у периоду од 1164. до 1167. године), али о успостављању трајније власти над овом облашћу није било ни говора. Последње нешто дуже раздобље византијског присуства у Срему резултат је војне моћи цара Манојла Комнина (1143-1180) и текао је од угарског пораза у *битци на обали Саве у Срему*, у лето 1167. године, па отприлике до Манојлове смрти. Цар је чак устројио сирмијумски дукат, који је укључивао територије јужно од Саве и поново освојени Срем.²⁹⁵ Но политичка природа, трајање и територијални опсег те последње епизоде византијске власти у Срему остају и даље прилично нејасне. Слично као и код угарског напада 1071. године, поход Беле III (1173-1196) против Византије након смрти цара Манојла Комнина, почиње освајањем Београда и Браничева 1182. године, као да у Срему није било никаквог византијског отпора.²⁹⁶ С правом се може поставити питање колико је византијска власт заправо и била делотворна у Срему. После смрти Стефана III и крунисања Беле III за угарског краља, византијско-угарски односи су постали пријатељски. Бела је одрастао на цариградском двору, одређен да наследи самог Манојла, а и своја права на Срем (као и Далмацију и Хрватску) Византија је легализовала тиме што су ове територије улазиле у састав Белиног дуката или баштине.²⁹⁷ Бела је у Цариграду био крштен као Алексије и носио је високу титулу цезара.²⁹⁸ Већ на почетку свог боравка на Манојловом двору, Бела је 1164. године учествовао уз цара у походу на Угарску. Без већих борби византијска војска је прешла Саву, па Дунав и дошла до Бача, а

²⁹⁴ G. Györffy, *Előzmények és magyar történet 1242-ig, Magyarország története tíz kötetben I*, ed. G. Székely, Budapest 1984, 714, 820.

²⁹⁵ T. Wasilejoski, *nav.delo*, 481-482; G. Moravcsik, 1970, 85-86; J. Kalić, *Zemun u XII veku, Zbornik radova Vizantološkog instituta* 13 (1971), 32-50; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989, 115-117.

²⁹⁶ F. Makk, 1989, 115-117.

²⁹⁷ Исто, 77-78; G. Moravcsik, 1970, 96-97.

²⁹⁸ Б. Стојковки, 2019, 115-116 (са старијом литературом).

прикључио јој се и Белин стриц, Стефан IV. Путем их је свечано дочекивао народ и свештенство источног обреда, певајући грчке химне. У Бачу су нашли неког црквеног великодостојника (*arkhiereús*), јер је Бач, како пише Јован Кинам, метропола сремског подручја.²⁹⁹ На повратку је царска војска свратила у Сирмијум и узела руку св. Прокопија како би је вратила у Ниш, остатку светитељевог тела.³⁰⁰

Уколико би се прихватило мишљење Ђерђа Ђерфија и других да је у Бачу настављена традиција неке од Сирмијумских православних црква, која је потом била уједињена са Калочком латинском бискупијом у једниствену Калочко-Бачку надбискупију, Станко Андрић сматра да је седиште ове епископија морала бити пренесено у Бач и латинизовано пре 1094. године када се у вези са оснивањем заграбачке бискупије спомиње бачки надбискуп Фабијан.³⁰¹ Даље, без обзира на Кинамов помен Бача као седишта грчког епископа, у време похода цара Манојла Комнина, Бачка надбискупија је већ засигурно била уједињена са Калочком, о чему сведочи ситуација око крунисања Беле III за угарског краља.³⁰² Када се Бела вратио из Византије у Угарску и требао бити крунисан за угарског краља, Острогонски надбискуп Лука Банфи одбио је да га крунише, јер се плашио јачања византијског утицаја који би преко Беле могао захватити угарску цркву. Због тога је папа Александар III овластио Калочко-бачког надбискупа да крунише Белу, што је овај и учинио.³⁰³ Страх Острогонског надбискупа око могућег ширења византијског утицаја преко Беле III, затим Кинамов помен Бача као седишта грчког епископа, а потом Белина одлука да га крунише Калочко-бачки надбискуп можда треба да нам укаже на то да је ситуација око латинизације Бача и уједињење Калочке и Бачке цркве била релативно свежа ствар у то време.

Последњих деценија двадесетог века, одбацујући традиционална тумачења, поједини истраживачи су покушали да настанак двеју угарских надбискупија објасне као последицу *израженог дуализма* који је постојао у угарском друштву

²⁹⁹ G. Ostrogorski, F. Barišić, (ur.), nav.delo, 74-75;

³⁰⁰ Исто, 67-75; G. Moravcsik, 1970, 33; F. Makk, 1989, 90; J. Kalić, 1971, 41; G. Székely, La Hongrie et Byzance aux Xe-XIIe siècles, *Acta historica Academiae scientiarum Hungaricae*, 13 (1967), 307.

³⁰¹ Навој је из исправе из 7134., која документује оснивање загребачке бискупије: T. Smičiklas, (ur.), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae/ Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 18 sv., Zagreb 1904.-1990, 42; G. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*, Budapest 1963, 79, 63.

³⁰² G. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*, Budapest 1963, 79.

³⁰³ F. Makk, 1989, 77-78; G. Moravcsik, 1970, 198-90.

током X и XI века. Тај дуализам се, према овим истраживачима, огледао у подели на мађаре и црне мађаре,³⁰⁴ паралелном присуству латинског и византијског хришћанства,³⁰⁵ или у подели на финско-угријску и турску (онугорску) етничку групу које су постојале у време насељавања Мађара у Карпатски басен.³⁰⁶

Пионирску улогу у томе имао је Ђула Кристо. У студији објављеној 1985. године, Ђула Кристо је оснивање Печујске бискупије 1009. године повезао са победом Стефана I над црним Мађарима.³⁰⁷ Крајем X и почетком XI века, црни Мађари, како се помиње у неким изворима, населили су се дуж средњег тока Дунава, са обе стране реке. Пошто оснивачка повеља Печујске бискупије прецизно описује њене источне границе, Кристо је с правом мислио да је у том тренутку на левој обали Дунава, морала да постоји бискупија Калоча. Сматрао је да је Стефан I створио посебну црквену организацију за црне Мађаре, чији је поглавар био Калочко-бачки надбискуп. Острогонски надбискуп је био надбискуп Мађара, а Калочко-бачки надбискуп је био надбискуп црних Мађара. Тако је, према Ђули Криту Стефан I, формирао јединствену црквену организацију хришћанске Угарске на основу традиције која потиче из паганских времена.³⁰⁸ Међутим, ова теорија има неколико недостатака. Прво, да ли су црним Мађари заиста били посебна мађарска етничка група или се овај назив односио само на паганске Мађаре? На основу археолошке баштине не може се прецизно утврдити њихов идентитет, али види се да су већ након почетка XI века, они потпуно нестали са историјске сцене. И оно што је важније, чак и да јесте у питању био назив за другу етничку групацију, поставља се питање да ли су у првој деценији XI века етничке разлике представљале толико значајан фактор, да би због њих Стефан I стварао посебне црквене организације за посене етничке групе.

Као још један проблем у теорији о Калочко-бачкој надбискупији као надбискупији црних Мађара, јесте питање зашто је Печујска бискупија, коју је

³⁰⁴ G. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest 1988 450–451; G. Kristó, *Érseki székhely és település, Kalocsa 2000*, Kalocsa 2000, 9–12.

³⁰⁵ I. Baán, „Turkia metropóliája”. Kísérlet a Szent István-kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára, *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII.*, ed. I. H. Tóth, Szeged 1995, 21–24; I. Baán, „Turkia metropóliája” Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok* 129 (1995), 1167–1170.

³⁰⁶ I. Boba, Az esztergomi és a kalocsai érsekség kezdetei, *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*, ed. I. Petrovics, Budapest 2005, 69–71.

³⁰⁷ G. Kristó, 1985, 11–17.

³⁰⁸ G. Kristó, 1988, 450–451; G. Kristó, 2000, 128–129.

Кристо сматрао за бискупију црних Мађара, дошла под јурисдикцију Острогона, а не Калочко-бачке надбискупије,³⁰⁹ пошто нема никаквих података којима би се могло доказати да је Печуј икада био у саставу Калочко-бачке надбискупије.

Ђула Кристо је 2001. године донекле модификовао своју хипотезу коју је поставио осамдесетих година XX века. Као кључну потврду да под називом Црни Мађари не треба подразумевати паганске Мађаре, сматрао је то што се у руским летописима спомињу две групе мађарских освајача: Бели и Црни Мађари. Према његовом мишљењу, како се ови називи спомињу још и пре покрштавања Мађара, нема смисла и основа за мишљење да се назив Црни и Бели Мађари односе на паганске односно на хришћанске Мађаре, већ да су се ови називи морали односити на етничке разлике.³¹⁰ Што се тиче односа између Калоче и Печуја, Ђула Кристо је преиначио свој ранији став, тако што је рекао да се везивање угарских бискупа за надбискупије, није десило почетком XI, већ средином XII века.³¹¹ Према томе, према његовом мишљењу, црномађарска бискупија у Печују није морала да припада Калочкој надбискупији. Према првобитном Кристовом концепту, етничка група Црних Мађара била је толико значајна да је оправдавала засебну Калочко-бачку црквену покрајину, међутим, према новијој верзији из 2001. године, најважнији мотив за формирање Калочко-бачке надбискупије као надбискупије Црних Мађара је елиминисан, јер ако је Печуј био практично независан од Калоче, (али и од самог Острогона) није било јединствене црномађарске надбискупске покрајине. Оваква ситуација била би донекле проблематична и са становишта канонског права. Према канонском праву, бискупије, са изузетком ретких ослобођених бискупија, морале су бити под јурисдикцијом надбискупа.³¹² На основу извора се такође може доказати да је у првим годинама XII века надбискуп Острогона имао подређене епископе, односно суфрагене (*suffraganeus*).³¹³

Подстакнут размшљањима Ђуле Криста, о настанку две угарске надбискупије на основу дуалитета угарског друштва, Имре Боба је формирао нешто

³⁰⁹ Исто.

³¹⁰ G. Kristó, I. H. Tóth, *Az Orosz Évkönyvek néhány magyar vonatkozása, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica* 103 (1996), 25–27; G. Kristó, 2000a, 11.

³¹¹ G. Kristó, 2000a, 11.

³¹² H. Jedin, hg., *Handbuch der Kirchengeschichte III/1. (Von kirchlichen Frühmittelalter zur gregorianischen Reform)*, Freiburg 1973, 327–331.

³¹³ *Diplomata Hungariae antiquissima* I, ed. G. Györffy, Budapest 1992, 290.

другачију претпоставку о разлозима за настанак друге угарске надбискупије, такође засновну на *дуалитету мађарског друштва*. Имре Боба није публикувао своје мишљење, а његов рад остављен у рукопису је након његове смрти објавио Иштван Петровић.³¹⁴ Према Имреу Боби, крајем X и почетком XI века угарско друштво се састојало од две велике етничке групе: од Финско-Угријаца који су углавном живели у Трансданубији и Турака који су живели у југоисточним областима Угарске.³¹⁵ Стефан I је формирао Острогонску надбискупију за финско-угрску етничку групу која је живела у региону под управом Арпадовића, а Калочко-бачка црква није била створена од стране Стефана I, већ је постојала још пре оснивања Острогона, и деловала је на територији независне државе или племенске државе на чијем челу је био Ђула, у којој је доминиро турски етнички фактор.³¹⁶ Пошто је Стефан I Арпадовић поразио Ђулу, он је у своју црквену организацију укључио Калочко-бачки црквени округ. Већина бискупија под Калочом, као што су Чанад и Бач (који је преузео част древног Сирмијума) такође није била основана почетком XI века, у време Стефана I, већ је тад само реорганизована.

Могућност да се у Бачу налазило седиште сремске бискупије лежи у следећем: наиме, након успона бугарске цркве који је досегао врхунац под Симеоном (893-827), након чије смрти је Цариград морао да призна поглавару бугарске цркве који је столовао у Силистри на Дунаву, титулу паријарха, Бугарско царсто је снашла тешка криза, током које су му Мађари преотели Срем.³¹⁷ То нису били Мађари којима су владали Арпадови потомци, него они из самосталне кнежевине Трансилванје, који су Бугарима одузели и земљу између Дунава и Мориша (рум. Mureș, мађ. Maros). Један њихов кнез (gyula) по имену Богат примио је у Цариграду хришћанску веру, а његов наследник Зомбор је на почетку X века довео из Цариграда грчког епископа Јеротеја (Хијеротеја) за кога се сматра да је

³¹⁴ Како је у питању скица студије која је остављена у рукопису, могуће је да аутор још увек није осећао да је његов став довољно разрађен, али с обзиром да је накнадно објављен из заоставштине, овај концепт је свакако вредно поменути: I. Boba, 2005, 67–71.

³¹⁵ Према Имреу Боби, око 680 група туркијских племена емигрирала је из јужне руске степе у Карпатски басен и придружило се Аварима. Неки од њих су се издвојили из Аварског каганата и преселили на северну обалу Црног мора, затим створили племенски савез са фино-угарским Мађарима и током освајања су се вратили у Карпатски басен: I. Boba, *Három tanulmány a magyar őstörténetről, Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*, ed. I. Petrovics, Budapest 2005, 55–66.

³¹⁶ Исто.

³¹⁷ Исто.

можда столовао у Срему или Бачу.³¹⁸ Јеротеја, је цариградски патријарх Теофилакт посветио двадесетак година пре него што је у Уфарску са запада стигао бенедиктинац Бруно од Сент Галена који је крстио кнеза Гезу. Могуће је да се континуитет источне бискупије коју су основали Бугари тако сачувао у Срему и у доба прве мађарске доминације над Сремом у првој половини X века. По неким мишљењима, она се одржала све до оснивања (обнове) латинске бискупије у XII веку. То је први покушао да објасни Н. Оикономидес 1971. године,³¹⁹ затим први пут у оквиру мађарских византијских студија, Иштван Бан, прво 1988. године,³²⁰ да би на крају средином деведесетих година XX века, детаљно разрадио своју тезу.³²¹

У основи ове претпоставке била је чињеница да је 1028. године на синоду патријарха у Цариграду поменут Јеротеј, митрополит Туркије.³²² Реч *Туркија* у византијским изворима означавала је Угарску,³²³ па је Оикономидес сматрао да је горе наведени прелат стигао из Угарске на синод као поглавар архиепископије грчког обреда. То што се митрополит Јеротеј (Joannes) помиње на крају регистра, према аутору би могло да значи да надбискупија Туркије није била формирна много пре тог датума. Стога је време оснивања надбискупије сместио у период 1002-1028. године, у време успостављања блиских односа између Византије и Угарске. Задатак ове надбискупије био би организовање у цркву оних који су признали ауторитет цариградског патријарха, тј. оних који су примили хришћанство према византијском обреду. Као средиште грчког митрополита, тумачећи информације од Кинамоса из 1164. године, Оикономидес је претпоставио Бач.³²⁴ Иштван Бан, који је допунио и проширио гледиште Оикономидеса, тврдио је да је функција византијског митрополита у Угарској постојала до краја XII века. Престанак је био у складу са пропадањем Византијског Царства и повлачењем из Карпатског басена и са северног Балкана. Иштван Бан је сматрао да је грчки манастир у Веспремвелђу

³¹⁸ Исто.

³¹⁹ N. Oikonomidés, *À Propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au Xie siècle: le métropolitain de Turquie*, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 9 (1971), 527–533.

³²⁰ I. Baán, *A körtvélyesi monostor*, *Vigilia* 53 (1988), 749-750.

³²¹ I. Baán, 1995, 19 – 26; I. Baán, 1995a, 1167–1170; I. Baán, 1999, 45-53.

³²² F. Makk, *Külföldi források és a korai magyar történelem*, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 102 (1995), 30; L. Holler, *A magyar korona néhány alapkérdéséről*, *Századok* 130 (1996), 940; F. Makk, *Külföldi források és a korai magyar történelem. A turulmadártól a kettőskeresztig*, Szeged 1999, 99.

³²³ L. Holler, *nav.delo*, 935–944.

³²⁴ То је прихватио и Ханс Бек: Н. Beck, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich. (Die Kirche in ihrer Geschichte I/1.)*, Göttingen 1980, 129.

(Veszprémvölgy) био под јурисдикцијом византијског архиепископа, јер је његова оснивачка повеља која је била писана на грчком језику, која каже да је манастир директно под надзором митрополита. Оловни печат, који се појавио са непознатог места, садржао је кружни натпис, који када се преведе значи *печат Антониоса, протосинкелоса и председника Туркије*. Иштван Бан сматра да је овај печат припадао грчком митрополиту у Угарској, чије је име било Антониос.³²⁵ Потом се појавио још један оловни печат из XI века чији текст када се преведе значи: *Господине, помози Теофилактосу, епископу Турака*.³²⁶ В. Лаурент је објавио је трећи печат, који је припадао епископу који се звао *Деметриос*. Натпис значи *Господе, заштити ме, Деметриос, свештеника Турака*, а слика на печату приказује Богородице са натписом *Мати Божја*.³²⁷

Иштван Бан је као потенцијални доказ за могуће постојање грчке архиепископије у Угарској навео регистар византијских бискупа из XII века (*notitia episcopatum*), који је откривен осамдесетих година XX века.³²⁸ У попису се помиње митрополит Туркије на шездесетом месту. Међутим, Бан датира оснивање надбискупије Туркије нешто касније од Оикономедеса, у време друге половине владавине Стефана I. Наведени спис набраја Кијевског архиепископа (о коме први сигурни подаци потичу из 1039. године) на шездесет првом месту. Дакле, угарска надбискупија византијског обреда можда је настала и пре 1039. године. Према Иштвану Бану, манастир у Веспремвелђу, који је основан пре 1018. године, такође је био под надлежношћу грчког архиепископа, па он оснивање архиепископије грчког обреда датира у средину друге деценије XI века. Према његовом мишљењу савезништво између Стефана I и византијског цара Василија II (976-1025) играло је одлучујућу улогу у њеном утемељењу, које је додатно ојачано браком принца Емериха (Имреа) са непознатом византијском принцезом. Он је сматрао да су овај

³²⁵ G. Moravcsik, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest 1984, 253.

³²⁶ G. Moravcsik, 1984, 253

³²⁷ Ласзло Холер и Ева Ревез су први скренули пажњу на печат у мађарској науци: L. Holler, 1996, 943–944; E. Révész, *Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci-bolgar-magyar egyházi kapcsolatokhoz*, neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Univeritetu u Segedinu 2011. године, 39; E. Révész, *Die Siegel der Bischöfe von Turkia und die Rolle der Orthodoxie um das ersten Millennium im Königreich Ungarn*. *Cogito, scribo, spero*, ed. M. Bolom-Kotari, J. Zouhar, Hradec Králove 2012, 98–101; E. Révész, *Turkia keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében*, *Belvedere Meridionale* 26 (2014), 17-18.

³²⁸ L. Holler, 1996, 940; F. Makk, 1999, 99; F. Makk, 2012, 57-58.

династички брак и успостављање архиепископије грчког обреда били доказ да се Стефан I снажно окренуо ка Византији током друге половине своје владавине.

Међутим, две студије Иштвана Бана на ту тему, објављене готово истовремено, приказивале су нешто другачију слику изван настанка друге угарске надбискупије, за коју он сматра да је била византијског обреда. У својој студији, заснованој на конференцијском предавању објављеном у Сегедину, идентификовао је православну архиепископију са Калочом, под чијом су надлежношћу биле три бискупије, која су раније успостављене и за које Бан сматра да су биле грчког обредима: епископије Трансилванија, Бихар и Чанад. Према његовом мишљењу, стварањем грчке архиепископије, византијске епископије у источној Угарској биле су обједињене. На овај начин, пре 1015. године у западном делу царства био је доминантан латински обред, а источно од реке Дунав, можда су основане бискупије грчког обреда. Анали из Пожуна говоре о бискупији у Чанаду, која је наводно основана 1030. године, да је била латинског обреда. Прелат, свети Герард именован је за епископа, али бискуп латинског обреда не значи нужно и промену њених грчких карактеристика. Иштван Бан претпоставља да су латинска надбискупија у Острогону и грчка у Калочи мирно коегзистирале током XI века. Према његовој студији објављеној у Сегедину, грчка архиепископија је трансформисана у латинску до почетка XII века, јер легенда о Светом Стефану, коју је написао бискуп Хартвик, описује Калочу као надбискупију латинског обреда од самог почетка. Како Бан сматра, Калоча је због латинских прелата поступно измакла контроли патријарха, али је ипак задржала своје грчке свештенике и црквене заједнице.³²⁹

У другој краткој студији објављеној у часопису *Századok*, Иштван Бан је изложио нешто модификовану теорију у којој је тврдио да су у Угарској постојале византијске епископије још пре успостављања грчке архиепископије, тако да је њено оснивање у стварности значило обједињавање грчког црквеног система. Ова архиепископија је престала да постоји тек крајем XII века. Иако хипотетички, Бан идентификује архиепископију Туркије са Бачом, та архиепископија је 1135. године била уједињена с Калочком (над)бискупијом латинског обреда.³³⁰ Због њихове

³²⁹ I. Baán, „Turkia metropóliája” Kísérlet a Szent István-kori magyar-országi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára, *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII századig*, ed. H. Tóth, Szeged 1995, 21–24; I. Baán, 1995, 21–24; I. Baán, 1995a, 1167–1170.

³³⁰ I. Baán, 1995a, 1167–1170.

краткоће и контрадикторности, оба истраживања Иштвана Бана могу се сматрати само уопштеним освртом на ово питање.³³¹

Присталица концепта који је изнео Иштван Бан је и немачки научник Марцел Елиаш.³³² На основу Банових студија објављених у иностранству, мање-више понављајући аргументацију мађарских византолога, Елиаш идентификује другу угарску надбискупију са надбискупијом Туркије, која је, према његовим речима, или била претеча надбискупије Калоча, или је била сама надбискупија у Калочи. Он сматра византијску мисионарску епископију створену именовањем Јеротеја средином X века као претечу наводне грчке архиепископије у Угарској. По његовом мишљењу оснивање византијске архиепископије може се датовати између 953. године, када почињу делатности грчке мисионарске епископије, и оснивања наводно архиепископског, манастира грчког обреда у Веспремвелђу, које се датује у 1018. годину. У циљу успостављања што тачнијег датовања, проучавао је еволуцију црквеног система Кијевске Русије, где је независна архиепископија настала 1039. године, пет деценија након крштења великог кнеза 988. године. Он сматра да је и у Угарској, такође, морало да прође неколико деценија пре него што је цариградски патријарх пристао да успостави независну византијску архиепископију. Стога, у складу с Баном, Елиаш сматра савезништво Стефана I и цара Василија II као одлучујући корак ка успостављању архиепископије грчког обреда. Тако је њено стварање било повезано са Стефаном I и скоро шест и по деценија византијска мисија утрла је пут оснивању друге угарске надбискупије. Као паралелу са помало неуобичајеном ситуацијом у Угарској, он указује на јужну Италију, где су током X и XI века коегзистирали грчки и Латински црквени систем. Према његовом мишљењу, грчка надбискупија у Угарској у XII веку полако је измицала контроли цариградског патријарха и постала је надбискупија латинског обреда.³³³

³³¹ Неколицина истраживача се критички осврнула на концепт Иштвана Бана: L. Koszta, 1996, 114; F. Makk, *Magyar külpolitika (896–1196)*, Szeged 1996. 61; G. Kiss, Les influences de l'Église orthodoxe en Hongrie aux X – XI siècle, *Specimina nova. Pars Prima. Sectio mediaevalis IV* (2007), 61–62; L. Koszta, 2013, 25-31; L. Koszta, Byzantine archiepiscopal ecclesiastical system in Hungary?, *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc Szerkesztette*, ed. T. Olajos, Szeged 2014, 127-145.

³³² M. Eliáš, Zwischen Rom und Byzanz. Kirche und Kirchenrecht Ungarns im 11. Jahrhundert, *Cognito, scribo, spero*, ed. M. Bolom-Kotari, J. Zouhar, Hradec Králove 2012.

³³³ Исто, 135–146.

Ева Ревез, у студији у којој се бавила проучавањем стања византијског хришћанства у Угарској, такође се бавила проблемом грчке надбискупије.³³⁴ Узимајући у обзир горе наведене печате прелата, изнела је мишљење да с поменута три прелата били наследницима мисионарског бискупа Јеротеја, који је деловао од средине X века. Према натписима по ободима печата, звали су се Теофилактос, Антониос и Деметриос. Она сматра да је могуће да су епископи функционисали на територији Ђуле до 1003, до краја X века у Трансилванији, а затим су морали да пренесу своју делатност на територију која је била под Ајтоњевом влашћу, на област између реке Мориш и доњег тока Дунав. Грчка епископија је уздигнута на ранг надбискупије између краја X века и 1028. године. Ева Ревез такође повезује трансформацију архиепископије са савезом Стефана I и византијског цара, или са крштењем Ајтоња по византијском обреду.³³⁵ Према њеном мишљењу, грчка архиепископија је могла да функционише све до Ајтоњевог пораза око 1028. године, тако да је грчки надбискуп вероватно био активан три деценије. Међутим, Ева Ревез није повезивала претпостављену надбискупију са надбискупским титулом Калоче, тј., није повезала корене Калоче са претпостављеном византијском архиепископијом.³³⁶

Иако је несумњиво да се у грчким изворима Угарска помињала и под именом *Туркиа*, приметно је да су византијски извори називали Турцима и мађарско становништво који се се током X века преселило из Карпатског басена у долину Вардара.³³⁷ Њихов црквени систем био је грчког обреда, а њихова бискупија је била под јурисдикцијом Солуна.³³⁸ Стога се свећеници који се спомињу као прелати *Туркије* не морају искључиво односити на Мађаре који живе у Карпатском басену. Печате византијских епископа Туркије, Антонија и Теофилактоса, су били повезали

³³⁴ E. Révész, 2012.

³³⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum* II, ed. Szentpétery, Emericus, Budapest 1938, 489; О Ајтоњевом хришћанству: G. Kristó, Ajtony and Vidin, *Turkic-Bulgarian- Hungarian Relations (VIth-XIth Centuries)*. *Studia Turco -Hungarica* V, Budapest 1981, 129-135.

³³⁶ E. Révész, 2012, 96-97.

³³⁷ Они су се доселили у долину Вардара око 960. године или раније: G. Kristó, *A tizenegyedik század története*, Budapest 1999, 121; N. Oikonomidés, Vardariotes – W.l.nd.r – V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934, *Südost-Forschungen* 32 (1973), 1–8; Међутим, могуће је и да овај туркијски народ нису били потомци исељених Мађара, већ турских народа са источне границе Византијског царства, које у изворима називају и Турцима: I. Kapitányffy, Vardarióták, *Korai magyar történeti lexicon*, eds. G. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, 713.

³³⁸ I. Vaán, 1995a, 1169; У X веку грчка епископија у долини реке Вардар (Axios), која је била подређена митрополиту Солуна, појављује се на листи *notitia episcopatum*: N. Oikonomidés, 1971, 527–533.

од стране оних који су их публиковали,³³⁹ као и од стране Иштвана Боне³⁴⁰ са Турцима у долини Вардара. Ђула Моравчик је такође изразио своје недоумице у вези са тим питањем.³⁴¹ У раду који је прикупио списак прелата Цариградског патријарха као базе података такође се сматрало да су власници три печата прелати из Туркије у долини Вардара.³⁴² У одговору на ове наводе Иштван Бан је изнео мишљење да су Турци у долини Вардаре имали само епископију, која је била под контролом Солуна.³⁴³

Међутим, бискупски регистар, који пописује туркијску надбискупију, не може се сматрати потпуно поузданим извором. Према византологу Џорџу Беку (Georg Beck), такозване *notitiae episcopatum* листа не може се сматрати апсолутно поузданим извором. Ове листе повремено одражавају само тежње, а не праву стварност. Не може се узети здраво за готово да је архиепископија наведена на списку заиста постојала у време састављања листе. Информације које дају спискови треба упоредити са другим савременим изворима.³⁴⁴ Имајући у виду сва та разматрања у вези са пописом откривеним и објављеним 1981. године, морамо узети у обзир и могућност да је византијска црква искључена из угарског епископског система, који је изграђен почетком XI века, у свом попису који набраја византијске бискупе као надбискупију у Угарској, како би се некако одржала врста претензије, која у стварности није играла никакву улогу у црквеној контроли Карпатског басена.³⁴⁵ Историјски, претеча надбискупије Туркије била је мисијска бискупија коју је у време њеног оснивања око 950. године предводио Јеротеј. Ова мисионарска епископија, која је на неки начин могла била институционализована,

³³⁹ N. Oikonomidés, 1971, 529- 530.

³⁴⁰ I. Bóna, Magyar-szláv korszak (895–1162), *Erdély rövid története*, ed. B. Köpeczi, Budapest 1989, 113, напомена 16.

³⁴¹ Moravcsik, 1984, 253, nap. 2.

³⁴² G. Fedalto, *Hierarchia ecclesiastica orientalis: series episcoporum ecclesiarum christianarum orientaliū I. Patriarchatus Constantinopolitanus*, Padova 1988, 456.

³⁴³ H. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 148; Ваán 1995a, 1169; грчка епископија која је деловала у долини Вардара (Axios) и која је била под митрополијом у Солуну појављује се у листи *notitia episcopatum* у X веку: Oikonomides, 1971, 530, nap. 18.

³⁴⁴ H. Beck, 1959, 148.

³⁴⁵ F. Makk, 1996, 61; L. Koszta, 1996, 114.

Приближно сличан став имају: G. Moravcsik, *Bizánc és a magyarság*, Budapest 2003, 55; J. Ripoche, *Bizánc vagy Róma. Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban*, *Századok* 111 (1977), 82–83; L. Szegfű, *Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon*, *Fejezetek a régebbi magyar történelemből* I, ed. F. Makk, Szeged 1981, 86; F. Makk 1996, 61; F. Makk 1999a, 40; L. Koszta 1996, 114; L. Koszta 1999, 310.

можда је постојала и деловала све до 1003. године на територијама које су биле под управом Ђула. Након победе Стефана I над зетом Ђулом млађим, грчки бискуп је морао да напусти место свог претходника и побегне на територију под византијском јурисдикцијом.³⁴⁶ Извесно време у Цариграду су још именовали прелате за Туркију како би изразили своје претензије, и формално су је чак уздигли на ранг архиепископије. Три печата и протокол синода одржаног у Цариграду 1028. године можда су сачували сећање на номиналне прелате. Међутим, власници печата никако не могу бити повезани са Калочом или Бачом, јер раније објављени печати не приказују заштитнике, Светог Павла, већ Светог Димитрија и новооткривену трећу слику Пресвете Богородице. Такође се мора нагласити да ниједан од три печата није пронађен у Угарској, већ на византијској територији. Мора се узети у обзир и то да после 1028. године нема помена нити једног епископа Туркије. Споменути попис *notitia episcopatum* који је откривен 1981. године не помиње седиште могуће угарске надбискупије, што радије упућује на његову мисионарску природу³⁴⁷.

Природно, у угарској црквеној култури из XI и XII века постоје елементи византијског хришћанства. Овде можемо помислити на византијске везе култа светитеља, патроциније, црквених празника и других елемената литургије, као што су неки археолошки налази са византијским пореклом.³⁴⁸ У том погледу, немогуће је порећи да је византијска црква имала одређену улогу у христијанизацији Мађара; међутим, доминација латинског хришћанства је ван сваке расправе. Да је грчка архиепископија функционисала у Угарској скоро два века, незамисливо је да би култура грчке цркве играла тако минорну улогу у савременој употреби записа, преписа књига или црквене уметности.³⁴⁹ Постоји само једана сачувана повеља писана на грчком језику из времена Арпадовића, и то је оснивачка повеља манастира у Веспремвелђу. Такође је значајно што је ова повеља током XII века поново преписана и преведена на латински језик како би могла боље да се разуме.³⁵⁰ Од раних катедрала у седиштима (над)бискупија за које се сматра да су биле византијског обреда (Калоча-Бач, Бихар-Врад, Трансилванија и Чанад), само су

³⁴⁶ G. Moravcsik, 2003, 55; J. Ripoche, 1974, 11 - 14; J. Ripoche, 1977, 82- 83 and L.Szegfű, 1981, 86.

³⁴⁷ L. Kozsta, 2014, 133.

³⁴⁸ Исто.

³⁴⁹ Исто.

³⁵⁰ *Diplomata Hungariae antiquissima* I, ed. G. Györffy, Budapest 1992, 378–379.

потврђене основе катедрале у Калочи³⁵¹ са почетка XI века у Тулалафехервару саграђена на прелазу из XI у XII век.³⁵² Према реконструисаном изгледу обе катедрале одговарју потребама латинског обреда.³⁵³ Светитељи заштитници катедрала (у случају Калоча и Бача: Свети Павле; Трансилваније: Свети Михајло; Бихар/Врад: Богородица; Чанад: Свети Ђорђе) такође како наводи Коста, не указују на њихово византијско порекло³⁵⁴, али треба приметити да га и не негирају директно.

Стефан I је војним путем заузео Трансилванију. Примећено је у Аналима из Хилдесхајма, у којима се такође спомиње христијанизација ове територије, не спомиње се никаква византијска улога. Не постоји ниједан доказ на основу кога би могло оповргнути латинско обележје епархије.³⁵⁵ Бихарска бискупија, за коју Иштван Бан такође сматра да је била грчког обреда, основана је четири деценије након оснивања Калоче, око 1050. године.³⁵⁶ Први бискуп био је француског порекла и звао се Леодвин.³⁵⁷

У вези са оснивањем Чанада, грчки манастир који је основао Ајтоњ у Марошвару пресељен је у Оросламош, што јасно говори да је нова епархија била латинског обреда. Пример Чанада доказује да су приликом успостављања угарског епископског система оснивачи били заинтересовани због чињенице да би центри новооснованог система требали бити независни од византијског. Стефан I је покушао да створи црквену управу, која је практично функционисала као краљева приватна црква, која је формално принавала ко врховног поглавара Римског папу, али је у реалности била потпуно независна и од немачке царске цркве и грчког црквеног система којим је управљао византијски цар.³⁵⁸ Грчко хришћанство могло је бити присутно само у монашком црквеном систему који је био секундаран са

³⁵¹ E. Foerk, A kalocsai székesegyház, *Magyarország műemlékei* 4, ed. G. Forster, Budapest 1915, 50–53.

³⁵² G. Entz, *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapest 1958, 70–76.

³⁵³ На првој катедрали у Калочи, може се приметити карактеристична византијска техника градње наизменичних редова од камена и опеке: G. Entz, 241; међутим, то само по себи не значи да је храм био грчког обреда, јер се овај начин градње често среће и код храмовима латинског обреда: J. Reiche, *Kirchenbaukunst des 10. und frühen 11. Jahrhunderts in Italien, Die Ottonen. Kunst – Architektur – Geschichte*, ed. K. G. Beuckers, Petersberg 2002, 375.

³⁵⁴ L. Kozsta, 2014, 134

³⁵⁵ L. Koszta, 1999, 301; G. Kristó, 1998, 57-58; G. Thoroczkay, 2001, 57-58.

³⁵⁶ L. Koszta, 1999, 304; G. Kristó, 1998, 63; G. Thoroczkay, 2001, 65.

³⁵⁷ P. Tóth, Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után, *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére*, ed. G. Érszegi, Tihany 2007, 33-34.

³⁵⁸ L. Bréhier, *A bizánci birodalom intézményei*, Budapest 2003, 438- 452.

гlediшта власти, па чак и по томе што је био бројно инфериорнији од бенедиктинских манастира.³⁵⁹

Међу прелатима³⁶⁰ оних источних епископија, за које Иштван Бан сматра да су биле грчког обреда, није се могао наћи ниједан доказ којим би се потврдило њихово грчко порекло, напротив, извори који се односе на њих доказују супротно.³⁶¹ Не може се ни доказати да је Ђорђе, надбискуп Калоче споменут 1050/1051. године као што су Иштван Бан и Елиаш сумњали, био грчког порекла. Свакако, архиепископ по имену Ђорђе (Georgius) може се једнако сматрати да потиче са грчке или латинске територије, али постоје већи докази који указују на то да је калочки надбискуп Ђорђе био прелат латинског обреда,³⁶² као и његови наследници у Калочи и Бачу, о којима има више сачуваних информација. Његова припадност латинском обреду додатно је потврђена чињеницом да га извори спомињу у пратњи папе Лава IX; учествовао је у литургијским активностима у Алазасу и Лорени заједно са папом и француским бискупима у папиној пратњи.³⁶³ Наравно, можда је у папиној пратњи повремено било и грчких прелата, али је велика већина бискупа присутних на папском двору несумњиво била из латинског црквеног система. У ствари, Ђорђе, надбискуп Калоче, који се спомиње у вези са посетом Алзасу и Лорени, уклапа се у низ свештеника, који су се преселили у Угарску са француских територија и постали епископи у Угарској у другој половини четрдесетих година XI века.³⁶⁴ Поуздано се зна да је у овом периоду 24 каноника из Вердена пребегло у Угарску,³⁶⁵ где су били унапређени у прелате, и тако ојачали односе ране угарске цркве са Алзасом и Лореном, што се може видети и у неким елементима средњовековне угарске литургије и неколико раних

³⁵⁹ О броју поглавље иза... За сада је потврђено постојање седам православних манастира у Угарској: G. Moravcsik, *Görögnyelvű monostorok Szent István korában, Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* I, ed. J. Serédi, Budapest 1938, 227–260; Супротно томе, било је више од 150 бенедиктинских заједница у земљи, од којих најмање 27 датира из XI века: L. Hervay, *A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon, Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, ed. I. Takács, Pannonhalma 2001 474–547; G. Kristó, *Tatárjárás előtti bencés monostorainkról, Századok* 138 (2004), 404–405.

³⁶⁰ За Калоčko-бачке надбискупе видети: J. Udvardy, 1991, 13- 176; for the bishops of Csanád: K. Juhász, *A csanádi püspökség története. Alapításától a tatárjárásig*, Makó 1930, 1- 132.

³⁶¹ L. Kozsta, 2014, 134

³⁶² J. Udvardy, 1991, 28–32.

³⁶³ A. Gombos, nav.delo, II, 1451, 1641; *Diplomata Hungariae antiquissima* I, ed. G. Györffy, 138- 139.

³⁶⁴ P. Tóth, 2007, 31–36.

³⁶⁵ A. Gombos, nav.delo II, 1395.

обредних књига које потичу са ове територије.³⁶⁶ Стога личност надбискупа Ђорђа може се упоредити са његовим савремеником Леодвином, бискупом Бихара, за кога се зна да је такође био пореклом са француске територије, па је чак и посетио Алзас и Лорену, где је као угарски бискуп учествовао у оснивању цркве у Намуру.³⁶⁷ Међу прелатима Калоче постоји само један за кога се са сигурношћу може потврдити да је говорио грчки, а то је надбискуп Симон, који је из Печуја премештен у Калочу крајем прве трећине XII века. Симон је у Угарску стигао из јужне Италије, у пратњи прве жене краља Коломана која је била норманског порекла.³⁶⁸

Кијевска архиепископија, основана готово у исто време кад и наводна угарска византијска надбискупија, била је под јаким византијским утицајем. Уз један изузетак, архиепископи су у Кијев стигли из Цариграда и сви су били грчког порекла.³⁶⁹ Након 1024. охридски архиепископи као и епископи из њој подређених епископија такође су били Грци.³⁷⁰ Да је Калоча онована као епископија грчког обреда, њена ситуација би, како сматра Лало Коста, морала била слична.³⁷¹ Нема никаквог доказа који би указивали на то да су надбискупи Калоче, који су од почетка XII века углавном столовали у Бачу, и који су припадали пратњи угарских краљева, долазили из Византије.³⁷² Латински карактер Калоче на почетку XII века непобитно доказује чињеница да је његов прелат примио палијум од папе Пасхала II око 1104. године.³⁷³

Епархија Калоча основана је 1009. године заједно са бискупијама Печуј и Јегра.³⁷⁴ При оснивању био је присутан као папски легат бискуп Азо из Остије, иначе папски библиотекар, који је играо активну улогу у оснивању ових

³⁶⁶ J.Török, A középkori magyarországi liturgia története, *Kódexek a középkori Magyarországon*, ed. A.Vizkelety, Budapest 1986, 51–52.

³⁶⁷ A. Gombos, nav.delo, II, 969–970; L. Veszprémy, Leodvin. *Korai magyar történeti lexicon*, eds. G. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994. 406.

³⁶⁸ J. Udvardy, 1991, 59; L. Koszta, Simon. *Pécsi Egyházmegye*, Pécs 2009. 63–65; T.Fedeles, L. Koszta, *Pécs (Fünfkirchen). Das Bistum und die Bischofssatdt im Mittelalter*. Wien 2011, 50-53.

³⁶⁹ C. Lübke, Aussenpolitik im östlichen Mitteleuropa: Expansion und Hegemonie am Beispiel Polens und des Landes Halič-Volyn (bis 1387), *Das Reich und Polen*, eds. A. Patschovsky, T. Wunsch, Sigmaringen 2003, 30; Листа кијевских архиепископа: G. Podskasky, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus (988–1237)*, München 1982, 282- 283; C. Lübke, 2003, 30.

³⁷⁰ L. Bréhier, nav.delo, 476.

³⁷¹ L. Koszta, 2014, 135.

³⁷² Исто.

³⁷³ *Diplomata Hungariae antiquissima* I, ed. G. Györffy, Budapest 1992, 345–346.

³⁷⁴ G. Kristó, The Bishoprics of Saint Stephen, King of Hungary, *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. V. Barbu, București 1998, 60-61; L. Koszta, L'organisation de l'Église chrétienne en Hongrie, *Les Hongrois et l'Europe: conquete et integration*, eds. S.Csernus, K. Korompay, Paris-Szeged 1999, 303.

бискупија.³⁷⁵ Што се тиче Печуја и Јегре, нико није није довео у питање њихов латински карактер. Ово се све надовезује на чињеницу да карактер треће епархије која је основана у присуству Азоа, како сматра Ласло Коста, Калоча није могла бити другачија.³⁷⁶ Чини се чак да се тиме желела спровести мисао *Imitatio Romae*, што је био случај и другде у савременој западној Европи, кад год би била оснивана нова бискупија под покровитељством папе.³⁷⁷ Посвета све три катедрале односи се на папске базилике у Риму, у случају Печуја на ватиканску базилику Светог Петра, у случају Калоче, посвета светом Павлу, односи се на базилику Сан Пауло фуори ле мура, а у случају Јегре, посвета катедрале светом Јована, на Латеранску базилику.³⁷⁸ Нема сумње у то да је Калоча од свог оснивања функционисала као епархија латинског обреда; надбискупија Калоча се, такође, не може сматрати епархијом која је обједињавала угарске хришћане византијског обреда и њихове православне епископеје, јер је, како је навео Ласло Косла, Калоча функционисала као титуларна надбискупија без провинције до 1161. године, а затим је Угарске била подељена на две надбискупије. На овај начин, угарски црквени систем био је под надзором надбискупије у Острогону све до средине XII века.³⁷⁹

Ласло Коста ткође, не прихвата предлог Еве Ревез према којем би наводна грчка надбискупија могла функционисати на Ајтоњијевим територијама. Захваљујући *Великој легенди о светом Гелерту*, постоје релативно поуздане информације о настанку црквеног система у области Мориша. Легенда, тачније њен основни текст настао почетком XII века, детаљно говори о оснивању Чанадске бискупије, и не прећуткује постојње византијских црквених традицијаа на овој територији (попут Ајтоњевог крштења по византијском обреду и постојање грчког манастира у Марошвару).³⁸⁰ Међутим, у легенди нема референце на могући грчки епископски систем, чак ни у индиректном облику. Као једина црква на овој територији до оснивања епископије латинског обреда 1030. године, помиње се грчки манастира Светог Јована Крститеља, где су сахрањени хришћани, који су

³⁷⁵ L. Kozsta, 2014, 136.

³⁷⁶ Исто.

³⁷⁷ Исто.

³⁷⁸ T. Fedeles, L. Koszta, nav.delo, 22-31.

³⁷⁹ L. Koszta, Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 12. században, "Lux Pannoniae" Esztergom a z ezeréves kulturális metropolis, ed. I. Horváth, Esztergom 2001, 57-64. 57-64; L. Koszta, 2013, 33- 120.

³⁸⁰ J. Horváth, A Gellért-legendák forrásértéke, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 13 (1958), 21-82.

погинули у битци против Ајтоња, без поштивања њиховог обреда.³⁸¹ Од печата три прелата, за које Ева Ревез сумња да су припадали епископима грчког обреда у Угарској, ни један од њих није пронађен на територији Угарске, а светитељи приказани у њиховим легендама, Димитрије и Богородица, не уклапају се у посвету византијског манастира у Марошвару, светом Јовану Крститеља, који је био и заштитник бискупије основане 1030. године. Због тога, поменути три прелата, како је Закључио Ласло Коста, нису функционисала у области Чанад.³⁸²

Свети Стефан је имао за циљ успостављање снажно централизованог државног система у организовању бискупског система с карактером владарске приватне цркве. Овај концепт искључује могућност да две надбискупије имају различите обреде, од којих је један имао византијски карактер, а византијски цар је преко патријарха био под контролом.³⁸³ Други део владавине Стефана I се не може окарактерисати као период снажне византијске оријентације. Ни уговорени династички брак³⁸⁴ између принца Емериха из 1023. не може се прихватити без сумње. Према једном мишљењу, Емерихова вереница можда је била из Хрватске.³⁸⁵ Нема сумње у то да су, трупе Стефана I учествовале су у опсади Охрида 1015. године као савезници византијског цара, што је резултирало потпуном окупацијом Бугарске, а око 1025. било је угарских ратника у јужној Италији, као византијских плаћеника. Убрзо након војне акције у Охриду, 1018. године, пет стотина угарских ратника учествовало је у кампањи Болеслава Храброг у Русији, што значи да су Угари ратовали против Кијева, који је припадао византијској сфери.³⁸⁶ Узимајући у обзир све ове податке, Ласло Коста сматра да се може са сигурношћу тврдити да се успостављање друге угарске надбискупије, Калоче, не може повезати са византијским хришћанством.³⁸⁷

³⁸¹ О византијској цркви у Марошвару уопште: *Scriptores rerum Hungaricarum* II, ed. E. Szentpétery, Budapest 1938, 489–492; *Corpora vero Christianorum, qui ceciderant in prelio, tollentes duxerunt in Moroswar et sepelierunt in cimeterio Sancti Iohannis Baptiste in monasterio Grecorum, quia in eadem provincia aliud monasterium illis temporibus non erat: Scriptores rerum Hungaricarum* II, ed. E. Szentpétery, Budapest 1938, 491–492.

³⁸² Према тумачељу Ласла Косте то аутоматски значи да су функционисали негде на византијској територији: L. Kozsta, 2014, 137.

³⁸³ L. Bréhier, *nav.delo*, 438–452.

³⁸⁴ F. Makk, 1996, 63; F. Makk, *Ungarische Außenpolitik (896-1196)*, Herne 1999, 42.

³⁸⁵ За литературу о Емериховој (могуће хрватској) супрузи: S. Vajay, *Géza nagyfejedelem és családja, Székesfehérvár évszázadai* I, ed. A. Kralovánszky, Székesfehérvár 1967, 90; скопије: G. Kristó, *Szent István király*, Budapest 2001, 121–122.

³⁸⁶ F. Makk, 1996, 59–63; F. Makk, 1999, 39–42.

³⁸⁷ L. Kozsta, 2014, 138.

Што се тиче Бача, подаци Кинамоса и Идрисија³⁸⁸ који потичу из средине XII века и чињеница да је Бач имао грчко име Пагацион не доказују нужно да је архиепископски центар био грчког обреда,³⁸⁹ мада нема ни податка који би то негирани. Рано спомињање (до 1158. године су већ споменути каноници Бача)³⁹⁰ катедралног каптола у Бачу према Кости, оповргава могућност да је Бач био седиште грчког архиепископа, јер у византијској цркви институција катедралног каптола није постојала.³⁹¹ Међутим, ово само потврђује да у Бачу није столовао грчки архиепископ у XII веку, а не и раније. Као што је већ раније речено, према мишљењу Станка Андрића, на основу података везаних а оснивање Загребачке бискупије, Бач је већ морао прихватити латински обред пре 1094. године, тј око 60 године пре помена Бачких каноника.

У другој половини X и почетком XI века становништво које је било крштено од стране византијских мисионара,³⁹² тј. грчки хришћани у Угарској, полако су почели да потпадају под контролу латинске цркве. Изградњом латинског епископског система почетком XI века, одлучно је одреређена будућа оријентација угарског хришћанства.³⁹³ Очито, краљеву оријентацију ка Риму требало би посматрати као јасну политичку одлуку.³⁹⁴ Пошто је добио краљевску круну из Рима и основао угарску црквену организацију, онемогућио је утицај прелата царске немачке цркве на епископски систем, али је такође искључио утицај цариградског патријарха у земљи. Почетком XI века успостављен је епископски систем који је носио карактеристике владарева приватне цркве, а који је симболично био под

³⁸⁸ I. Elter, Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154), *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 87 (1985), 59.

³⁸⁹ Кинамос пише о Бачу: "Пагацион (Бач)... је метропола Срема, велики народ је овде ...". G. Moravcsik, 1984, 221; У XI веку, па и у наредним вековима, Угарска је имала развијене трговинске односе са економском регијом у источној и југоисточној Европи, чији је један центар био Цариград: E. Fügedi, *Városok kialakulás a Magyarországon, Kolduló barátok, polgárok, nemesek*, Budapest 1981, 318; K. Mesterházy, *Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez, Századok* 127 (1993), 158–160; Византијски трговци често су посећивали Угарску. Њихово присуство је било посебно велико у јужном делу земље. Дакле, није случајност да је Бач, централни град јужних територија, имао засебно грчко име.

³⁹⁰ До 1158. године су већ споменути каноници Бача. Иако је диплома у свом садашњем облику лажна, према именима врховног свештеника она се темељила на савременој дипломи. О дипломи: A. Kubinyi, *nav.delo*, 43; До 1158. године су већ споменути каноници Бача. Иако је диплома у свом садашњем облику лажна, према именима врховног свештеника она се темељила на савременој дипломи. О дипломи: A. Kubinyi, *nav.delo*, 43.

³⁹¹ L. Bréhier, *nav.delo*, 522–532.

³⁹² Исто.

³⁹³ Исто.

³⁹⁴ Исто, 139.

контролом Рима, дакле латинског обреда.³⁹⁵ Епископски систем Стефана I био је камен темељац и гаранција христјанизације према латинском обреду у Угарској. Међутим толерантан однос првог угарског краља и његових наследника према манастирима грчког обреда, и грчком хришћанству уопште, оставља моћност да Стефан I није морао одмах да укине архиепископију православног обреда, уколико је она у његово време заиста постојала на територији Угарске (у Бачу). Она просто није морала одмах бити укључена у систем угарске латинске цркве, већ је могла још неко време независно функционисати. Стога, не треба нужно у потпуности одбацити могућност да је у Угарској могла да функционише архиепископија грчког обреда у Бачу све до пред крај XI века. Ипак, како за то нема директнијих доказа, најбоље је ово питање и даље оставити отворено.

³⁹⁵ Исто.

4. СТВАРАЊЕ КАЛОЧКО-БАЧКЕ ЦРКВЕНЕ ПОКРАЈИНЕ

У писаним изворима са почетка XI века у којима се спомињу две угарске надбискупије, нема помена две црквене покрајине.³⁹⁶ Први писани извор у коме се спомињу две црквене покрајине у Угарској јесте један попис прихода настао крајем XII века, у време владавине краља Беле III, у коме се први пут наводе Острогонска и Калочко-бачка црквена покрајина са бискупијама које су им припадале.³⁹⁷ Према овом попису седам бискупија је припадало Острогонској, а пет Калочко-бачкој црквеној покрајини.³⁹⁸

Током XI и у првој половини XII века се не може потврдити да су у Угарској постојале две одвојене црквене покрајине, без обзира на то што су у земљи у то време постојале две надбискупије.³⁹⁹ Као што је раније наведено, мишљења о времену оснивања Калочке (Калочко-бачке) (над)бискупије су подељена. Они који тврде да је Калоча основана као бискупија 1002. године углавном сматрају да је била уздигнута на ранг надбискупије 1007. године или непосредно пре тога,⁴⁰⁰ док они који сматрају да је Калоча основна 1009. године мисле да је од самог оснивања била организирана као надбискупија. У сваком случају у највећем делу литературе прихваћено је да су најкасније до 1009. године у угарској постојале две надбискупије.

Средином X и током XI века организација нових архиепископија у областима Централне Европе, одвијала се према канонима установљеним још на сабору у Никеји 325. године, на ком су регулисани услови за формирање једне хришћанске црквене организације. Према четвртом канону Никејског сабора, независна надбискупија морала је да се састоји од најмање четири бискупије, односно од надбискупије и три бискупије. Посвећење новог бискупа морало је

³⁹⁶ L. Koszta, 2013, 45.

³⁹⁷ „Suffraganei domini Strigonensis sunt: episcopus Agriensis... episcopus Boacensis... episcopus Quinqueecclesiensis... episcopus Jeuriensis... episcopus Vesprimiensis... episcopus Nitriensis. Suffraganei Colocensis sunt: episcopus Sunadensis vel a fluvii preterlabente Morisensis... episcopus Biarch, cuius sedes dicitur Orosiensis... episcopus Ultrasyllvanus... episcopus Zagrabiensis super flumen Soa... In Dalmacia sunt duo archiepiscopatus: Jacerensis... Espaletensis... Qui similiter habent suffraganeos decem.” G. Forster, (ed.), *III. Béla magyar király emlékezete*, Budapest 1900, 139–140; B. Hóman, *Magyar péntörténet 1000–1325*, Budapest 1916, 425–426.

³⁹⁸ Исто; L. Koszta, 2013, 45.

³⁹⁹ L. Koszta, 2013, 45.

⁴⁰⁰ *Diplomata Hungariae antiquissima* I, ed. G. Györffy, Budapest 1992, 43.

обавити најмање још три друга бискупа. Први пример за то у Централној Европи је Магдебуршка надбискупија која је основана 968. године. Ова надбискупија је имала важну мисионарску улогу током немачке колонизације словенских земаља источно од Елбе (Лабe). Првобитно је било замишљено да јој буду подређене само три бискупије, али у време стварног оснивања, још две бискупије су издвојене из покрајине Мајнц и укључене у покрајину Магдебург,⁴⁰¹ па је она на крају обухватала бискупије Хавелберг, Брандербург, Марсебург, Мајсен и Наумбург-Цајц.

Други пример је оснивање надбискупије у Гњезну, у пролеће 1000. године, где су такође три бискупије стављене под јурисдикцију Гњезна, у циљу организовања независне пољске надбискупије.⁴⁰² Постоје и примери у другим деловима Европе где су се поштовале одредбе којима се прописује да у оквиру једне надбискупије поред надбискупа мора бити још најмање три бискупа. Такав случај се среће и на Иберијском полуострву, где су ради уздизања Компостеле на ранг надбискупије, 1124. године основане још три бискупије, које су стављене под њену јурисдикцију.⁴⁰³

У Угарској, Стефан I Арпадовић је радио на успостављању независног црквеног округа, ослобођеног од утицаја немачке цркве, у складу са свим канонским нормама установљеним на Никејском сабору из 325. године. Бискупија у Веспрему, која је тада већ постојала, стављена је под јурисдикцију новоосноване надбискупије у Острогону. У исто време као и Острогон, или непосредно пре тога, основана је бискупија у Ђеру, а трећа бискупија је могла бити организована након оружане интервенције Стефан I против Ајтоњ 1003. године.⁴⁰⁴ Надбискупија Калоча, створена је најкасније 1009. године. Да би се формирала независна калочко-бачка црквена покрајна требало је формирати још најмање три бискупије како би се испунило потребни услови за организовање независне црквене покрајине. Међу истраживачима не постоји сагласност око броја бискупија које је основао Стефан I, међутим, јасно је да 1007. па чак ни 1009. године, у Угарској није

⁴⁰¹ H. Zimmermann, 1984. 346; R. Holtzmann, 1955, 219; V. Múcska, 2005, 18–20.

⁴⁰² S. Sroka, nav.delo, 181.

⁴⁰³ C. Erdmann, nav.delo, 23.

⁴⁰⁴ L. Koszta, 2013, 51-52.

постојао довољан број бискупија да би могле битини основане две црквене покрајине.⁴⁰⁵

Крајем XII века, када се сигурно може поврдити постојање Калочко-бачке црквене покрајине, међу бискупијама које су биле под њеном јурисдикцијом помињу се Трансилванија, Бихар, Чанад и Загреб. По свему судећи Трансилванија је у XI веку била суфраген надбискупа из Острогона.⁴⁰⁶ Чанад је организован 1030. године, тако да 1009. године свакако није могао бити суфраген Калоче. Ситуација је слична и са бискупијом у Бихару. Бихар је највероватније могао бити створен у време Андрије I, 1050. године.⁴⁰⁷ Многи, међутим, сматрају да је основана у време Стефана I, али тек у другој половини његове владавине.⁴⁰⁸ У сваком случају, бискупија Бихар је дефинитивно настала након Калочке надбискупије, тако да у првој деценији XI века није могла бити њен суфраген.⁴⁰⁹ Последња бискупија која се крајем XII века налазила у Калочко-бачкој црквеној покрајини је Загреб, која је организована крајем XI века. Тако, око 1007/1009. године, у Угарској није било услова за оснивање двеју надбискупских провинција у складу са канонским законом. Тек након стварања бискупија у Трансилванији, Чанаду и Бихару, дакле најраније око 1050. године стекли су се услови, односно постојао је довољан број бискупија за успостављање нове црквене покрајине у Источној Угарској.

За одређивање времена настанка Калочко-бачке црквене покрајине потребно је још једном размотрити случај оснивања Загребачке бискупије. Бискупија у Загребу је, као што је већ речено, настала око 1094. године.⁴¹⁰ У извештају о оснивању ове бискупије, спомињу се три првосвештеника који су присуствовали том догађају: Острогонски надбискуп Еша (Ача), надбискуп Бача Фабијан и бискуп Веспрема Козма.⁴¹¹ Према Ласлу Солимоси, само су они споменути јер су сва три била укључена у оснивање загребачке бискупије.⁴¹² Острогонски надбискуп Еша присуствовао је овом чину у функцији поглавара угарске цркве, надбискуп Бача, јер је нова бискупија припадала његовој црквеној

⁴⁰⁵ Исто, 52.

⁴⁰⁶ Исто.

⁴⁰⁷ L. Koszta, 1996, 111.

⁴⁰⁸ L. Koszta, 2013, 52.

⁴⁰⁹ G. Györffy, 1977, 327.

⁴¹⁰ L. Koszta, 2013, 46; T. Smičiklas, nav.delo, 42.

⁴¹¹ F. Knauz, nav.delo, I, 85.

⁴¹² L. Koszta, 2013, 46.

провинцији, и бискуп Веспрема због тога што је Загребачка бискупија била формирана делимично од територија које су до тада припадале Веспремској дијецези.⁴¹³ Према томе, спомињање три велика свештеника одговара захтевима Црквеног закона. Епископ Веспрема и Надбискуп Острогона морали су да се одрекну дела своје надлежности, а надбискуп Бача је прихватао нову бискупију у својој покрајини.⁴¹⁴ Заправо, могуће је да се ради само о томе да су догађају присуствовала три најугледнија поглавара: два надбискупа и бискуп најстарије бискупије Веспрем. Присуство бачког надбискупа не доказује директно да је Загреб већ тада припадао Калочко-бачкој покрајини.

Постоји неколико догађаја у вези организацији бискупије у Загребу који буде сумњу у исправност претпоставке да је ова бискупија у то време била део Калочко-бачке црквене покрајине. Данас су сачувана три литургијска кодекса из Загреба, за која се на основу новијих палеографских анализа, закључује да потичу са почетка XII века.⁴¹⁵ Један је Бенедикционал из Острогона, други Агенда Понтификалис из Ђера, и трећи Сакраментаријум св. Маргарете, некада *Хахоти* кодекс из Веспрема.⁴¹⁶ Све три књиге послате су у Загреб из бискупија које су према подели на провинције каква је постојала крајем XII века припадале Острогонској црквеној покрајини. Логично би било очекивати да би Калочко-бачка надбискупија, уколико је Загреб био део њене црквене покрајине, требало да помогне у опремању своје нове бискупије литургијским књигама и другом опремом потребном за њено функционисање. Случај три кодекса из Загреба изазива сумњу у то да је Загреб био додељен Калочи (Бачу) у време оснивања.⁴¹⁷

⁴¹³ L. Solymosi, Püspöki joghatóság Somogyban a XI. Században, *Turul* 72 (1999), 102.

⁴¹⁴ L. Koszta, 2013, 46.

⁴¹⁵ K. Kniewald, A „Hahóti kódex” (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából, *Magyar Könyvszemle* 62 (1938), 100; K. Kniewald, Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a, *Magyar Könyvszemle* 65 (1941), 4; K. Kniewald, Esztergomi Benedictionale (XI. század), *Magyar Könyvszemle* 65 (1941), 213; G. Györffy, 1977, 366; Према Веспреми Ласлу (*Veszprémy László*), Бенедикционал је несумњиво из XI века, док су сакраментарија и дневног реда свете Маргарете слични дипломама краља Коломана, те их датује у прву деценија XII века: L. Veszprémy, 1998, 226; Едит Мадас (*Madas Edit*) се такође слаже да три рана загребачка кодекса не би требала бити датирана прије оснивања епархије: E. Madas, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*, Debrecen 2002, 54; Сендреј Јанка (*Szendrei Janka*) поставља могући временски оквир за настанак Бенедикциомала из Острогона између 1075. и 1093. године, Сакраментаријум Свете Маргарете датује на почетак XII века, а Агенда понтификалис у време XI-XII века: J. Szendrei, *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Budapest 2005, 47, 56, 68.

⁴¹⁶ L. Koszta, 2013, 47.

⁴¹⁷ Исто.

Историја спора око имања у загребачкој бискупији у исто време може појачати сумње у постојање Калочко-бачке црквене покрајине. Убрзо након оснивања Загребачке бискупије, избио је један спор око имања Домбро за које је Загребачки бискуп сматрао да је неправедно издвојено и његове територије. Загребачки бискуп Стефан II се обратио за помоћ краљу, који је тај случај поверио надбискупу Острогона, Фелицијану, који је након испитивања догађаја коначно вратио спорну имовину Загребачкој бискупији. За поменути спор био је дакле задужен Острогонски, а не Калочко-бачки надбискуп.⁴¹⁸ Све то потврђује да је око 1120. године Загребачки бискуп пре могао бити суфраген Острогонског надбискупа.⁴¹⁹

Десет година касније, поново је избио спор око истог имања.⁴²⁰ Ради решавања овог спора одржан је 1134. године сабор у Вараду.⁴²¹ Сабором је опет председавао Острогонски надбискуп Фелицијан. Сачувани записник са овог сабора пружа интересантне информације у вези овог проблема. Једна од њих је да је у пролеће 1134. године сабором одржаном у Вараду председавао Острогонски надбискуп Фелицијан. Према канону, надбискуп је могао сазивати и председавати сабором само у својој црквеној покрајини.⁴²² Крајем XII века, Варад је сигурно припадао Калочко-бачкој црквеној покрајини. Међутим, 1134. године, сабором није председавао Калочко-бачки надбискуп Франциско, већ се он спомиње само као један од учесника скупа.⁴²³ Како је надбискуп Острогона и даље био надлежан

⁴¹⁸ F. Knauz, *nav.delo*, I, 85.

⁴¹⁹ L. Koszta, 2013, 48.

⁴²⁰ Исто.

⁴²¹ Исто.

⁴²² Покрајински савети су се ретко одржавали у средњовековној Европи. Нпр. У Немачкој између 922. и 1059. године знамо их само 19: G. Tellenbach, *Die westliche Kirche vom 10 bis zum frühen 12. Jahrhundert. (Die Kirche ihrer Geschichte II/1.)*, Göttingen 1988, 42.

⁴²³ Петер Ердо наглашава да у средњем веку у Угарској није било могуће говорити о покрајинским саветима, већ о томе да су две покрајине одржавале скупове, па је сматрао да се сазивају национални савети: P. Erdő, *Grosse Synodaltbücher mitteleuropäischer Kirchenprovinzen (Gnesen, Prag, Salzburg)*, *Bulletin of Medieval Canon Law NS 25* (2002–2003), 35; Киш Гергељ (Kiss Gergely) истог је мишљења када пише да се након Синода 1134. године у Вараду то догодило 1318. године, јер је у то време надбискуп Тамас из Острогона одржао састанак у Калочи: G. Kiss, *Az egyházi kormányzat a középkori Magyarországon, Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely: Magyarország kormányzati rendszere*, Pécs 2007, 104; Супротно сугестији Киш Гергеља, треба нагласити да се сви састанци високог свештеништва не би требали сазивати саветима, посебно ако их судионици нису размотрили. Савет је имао законске критеријуме. Сигурно није одржан савет у Калочи 1318. године. Високи свештеници који су учествовали састали су се у заједничком окупљању у катедрали у Калоки како би одбранили права цркве и покушали да предузму заједничку акцију против краљеве повреде његових црквених привилегија: F. Knauz, *nav.delo*, II, 744–745; „episcopi..., qui congregationi in ecclesia Colocensi interfuit”: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VII/8*, ed. G. Fejér,

проблеме везане за имање Загребачке бискупије,⁴²⁴ логично би било закључити да је ова бискупија 1134. године била у саставу Острогонске, а не Калочко-бачке црквене покрајине.⁴²⁵

Такође, нису сачувани никакви подаци из XII века који би говорили у прилог томе да су бискупије Трансилванија и Чанад 1134. године припадале Калочко-бачкој црквеној покрајини. Како је према црквеним стандардима, у једној црквеној покрајини морало да постоји најмање четири бискупије, постојање друге угарске црквене покрајине према канонском праву 1134. године није било оправдано, што показује да су у Угарској тада постојале две надбискупије, али не и две црквене покрајине.⁴²⁶

Да је целокупна југоисточна Угарска средином XII века и даље била у надлежности Острогонског надбискупа потврђује и положај цркве у јужној Трансилванији. Насељавање јужне Трансилваније почело је средином XII века.⁴²⁷ Геза II је почео насељавање Немаца у напуштеној области.⁴²⁸ Да је источни део земље био у саставу калочко-бачке црквене покрајине од почетка XI века, тада би Калочко-бачки надбискуп сигурно имао контролу над досељеницима који су почели да пристижу између 1142. и 1161. године, међутим, Саксонија је припадала Острогону, и остала је као посебна енклава под његовом управом све до краја средњег века.⁴²⁹ Дакле, чини се да пре 1161. године Калочко-бачка црквена покрајина није обухватала ни Трансилванију.⁴³⁰ Тако се након Загреба и Варада надбискупска надлежност надбискупа Калоче (Бача) у првој половини XII века не може доказати ни у источном делу Угарске. Пресуда надбискупа Острогона из 1134. године у вези спора у Загребачкој бискупији и његова јурисдикција над

Buda, 1829–1844, 168; Високи свештеници су одржавали конгрегацију а не сабор. Иако један од докумената који описују састанак започиње списком острогонског надбискупа Тамаса и суфрагана, а затим надбискупом и бискупом Ласлом Калочким. То не доказује да је надбискуп Тамас из Острогона председавао састанком одржаном у Калочи: F. Knauz, *nav.delo*, II, 744; P. Engel, *Szent István birodalma*, Budapest 2001, 123; K. J. Herrmann, *nav.delo*, 127; M. Beke, II. Tamás. *Esztergomi érsekek 1001–2003*, Budapest 2003, 147; J. Udvardy, 1991, 191–192.

⁴²⁴ F. Knauz, *nav.delo*, I, 85–86; o saboru u Varadu: L. Waldmüller *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn*, Paderborn 1987, 167–168.

⁴²⁵ L. Koszta, 2013, 49.

⁴²⁶ Исто, 50.

⁴²⁷ Исто.

⁴²⁸ G. Kristó, 2003, 124.

⁴²⁹ L. Koszta, 2013, 50.

⁴³⁰ Исто.

Сасима средином XII века, говори у прилог томе да се стварање Калочко-бачке црквене покрајине није могло догодити пре средине XII века.

Да се подела домена угарске цркве догодила тек средином XII може се делимично објаснити и променама унутар црквене политике и променама у односу моћи краља и црквених поглавара које су започете у XII веку.⁴³¹ Од почетка XII века, са јачањем реалне политичке моћи цркве, угарски владари су при доношењу одлука све више морали да консултују и да уважавају мишљење Острогонског надбискупа.⁴³² Почетком XII века, у односу између краља и цркве, могу се приметити озбиљне, ако не и фундаменталне промене. Од почетка XII века папа се преко својих легата и других представника све више уплитао у живот угарске цркве.⁴³³ Повећање управљачке улоге надбискупа и бискупа такође је имало утицаја на промену односа између краља и цркве. То се десило без обзира на чињеницу да су клерици из краљевског двора, који су били везани за владара у сваком погледу, били на челу епархија.⁴³⁴ Почетком XII века, одржан је први црквени сабор у Острогону, а потом је 1134. године одржан још један сабор у Вараду на којима су бискупи, посебно надбискуп Острогона, самостално, без одобрења краља, одлучивали о црквеним пословима и парницама.⁴³⁵ То је била значајна разлика од времена краља Стефана I када ни једна одлука везана за цркву није могла да се донесе без одобрења краља. Могуће је да су због тога краљеви сматрали да је неопходно поделити угарску цркву на две покрајине, како би се умањио ауторитет и моћ острогонских надбискупа. Одлука је, наравно, била оправдана другим аспектима црквене управе.⁴³⁶

У мађарској литератури се спомиње могућност да је подела угарског црквеног домена на две покрајине дефинитивно била потврђена конкордатом односно споразумом између Гезе II и папе Александра III склопљеним 1161. године. Склапање споразума између Гезе II и папе Александра III било је повезано са спором насталим око избора наследника папе Хадријана IV. Два главна

⁴³¹ Исто.

⁴³² Исто, 80

⁴³³ Од почетка XII века одједном постоје информације о присуству неколико папских легата у Угарској или делом у Далмацији: К. Szovák, 1996, 23–30.

⁴³⁴ L. Koszta, 2012. 275–281.

⁴³⁵ L. Koszta, 2013, 80

⁴³⁶ Исто.

кандидата за новог папу били су Александар III и кардинал Октавијан, који је узео име Виктор IV. Иако је Виктор IV подржавао мањи број крдинала, он је уживао подршку цара Фридриха Барбаросе и већине европских краљева, са изузетком краљева Португалије, Шпаније и Сицилије.⁴³⁷ Међутим, 1161. године угарски краљ Геза II је потписао споразум и признао Александра III као законитог папу и изјавио да је он врховни духовни вођа и једини који може да обави обред инвеституре.⁴³⁸ Тиме је легитимитет Александровог избора за папу добио на снази. О томе сведочи чињеница да су други владари, попут француског и енглеског краља Хенрија II, након Гезе, такође признали његов ауторитет.

Краљ Геза II није одмах донео коначну одлуку којем од двојице кандидата за папу ће дати подршку, па су Александар III и Виктор IV послали своје легате у Угарску да преговарају са Гезом II. Краљ је преговоре видео као прилику да спроведе у дело своје планове везане за реформу угарске цркве. Угарски владар је након што је коначно размотрио позиције својих савезника, одлучио да подршку пружи Александару III, који је за узврат прихватио да угарском владару учини неке уступке по питању црквених реформи.⁴³⁹

Године 1161, Александар III је још једном послао своје легате у Угарску. Сврха ове посете била је да се успостави коначан споразум између папе и угарског краља и да се потврди избор Луке за Острогонског надбискупа. Лука је још 1158. године био изабран у ову функцију, али још увек није добио палијум, а самим тим ни званично признање из Рима. Начелник папског изаслаништва био је кардинал Петар, који је у Угарску стигао негде након средине августа,⁴⁴⁰ тако да је споразум могао бити постигнут почетком јесени. Нажалост, текст споразума није познат.⁴⁴¹ За поједине тачака споразума се зна на основу извештаја царског нотара Буркхарда који је, пратећи цара Фредерика Барбаросу, прошао близу угарске границе и добио информације о променама у земљи.⁴⁴² Из Буркхаровог извештаја се сазнаје да је

⁴³⁷ Исто.

⁴³⁸ F. Bodri, *Lukács érsek és kora*. Budapest 2003.

⁴³⁹ F. Makk, *Megjegyzések II. Géza történetéhez*, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 62 (1978), 14–19; F. Makk, 1996, 195–196.

⁴⁴⁰ 14. јула 1161. године, легат је још био на папском двору: T. Körmendi, Lukács (1158–1181), *Esztergomi érsekek (1001–2003)*, ed. M. Beke, Budapest 2003, 69.

⁴⁴¹ K. Szovák, 1996, 34.

⁴⁴² *Registrum oder merkwürdige Urkunden für deutsche Geschichte* II, ed. H. Sudendorf, Berlin, 1851 134–138.

споразумом из 1161. године папа Александар III дао дозволу угарском краљу да сам прослеђује палијуме надбискупима своје земље, затим папа је прихватио да угарско свештенство може да контактира са Римом само уз краљево знање и одобравање; према споразуму, папа чак није могао да шаље легате у Угарску без краљевог знања. За узврат, као део компромиса са своје стране, Геза II се одрекао права да произвољно премешта и поставља високе свештенике.⁴⁴³

Иако текст споразума није познат, може се претпоставити да је у њему могло бити и додатних тачака које су се односила на питања везана за црквене реформе у Угарској. Решавање текућих послова у вези са угарским надбискупијама је дефинитивно био део разговора. Папски легат, кардинал Петар Мизо (Petrus de Mizo) је донео палијум Острогонском надбискупу Луки, што је значило да је папа потврдио легитимитет његовог избора. Лука је био изабран за надбискупа још 1158. године, али је палијум добио тек три године касније, у јесен 1161. године. Док се угарски краљ није одлучио између Александра III и Виктора IV, архиепископ Лука није могао да покрене процес римског признања. Питање је зашто Лука није добио палијум још у првој половини 1158. године, док је папа још увек био Хадријан IV. Не може се искључити да је Луки Геза II забранио да затражи палијум од Хадријана IV, јер је он подржавао Фридриха Барбаросу и био противник угарског краља.⁴⁴⁴

Регулисање преношења палијума из 1161. године указује да је, поред случаја Луке, током преговора између папе Александра III и краљ Гезе II могло бити разматрано и питање положаја угарске надбискупске власти, а део споразума између Гезе II и Александра III могао се односити и на решавање статуса Калочкобачке надбискупије. Према мишљењу Ласла Косте, одлука о формирању Калочкобачке надбискупије је управо потврђена споразумом између Гезе II и Александра III из 1161. године, заједно уз регулисање односа између Острогонског надбискупа и краља.⁴⁴⁵ Од увођења грегоријанских реформи, само је папа имао право да оснује бискупију, да подели или споји бискупије, или да премести (над)бискупа са једне катедре на другу. Иако је иницијатива могла да потекне од локалних црквених поглавара или секуларних владара, само је папа могао да трансформише бискупску

⁴⁴³ J. Györy, *Gesta regum -- gesta nobilium*. Budapest 1948. 14–15; K. Szovák, 1996, 32–35; F. Makk, 1978, 19–20; G. Kristó, *Magyarország története 895–1301*, Budapest 1998, 170–171; J. Török, *A tizenkettedik század magyar egyháztörténete*, Budapest 2002, 104.

⁴⁴⁴ F. Makk, 1978, 12–14.

⁴⁴⁵ L. Koszta, 2013, 89.

организацију.⁴⁴⁶ Према томе Геза II није могао да раздвоји две архиепископије без пристанка и званичне потврде папе. Преговори из 1161. године пружили су идеалну прилику Гези II да затражи од папе овакав уступак. Пристанак на услове Гезе II значило је слабљење улоге цркве у политичком животу Угарске, као и слабљење утицаја Рима на угарску цркву, а тиме и на угарску политику, али је Александар III био приморан да направи ове уступе, јер му је Гезина подршка била више него неопходна за добијање предности у односу на свог противкандидата за паски трон. Да је тад дошло до фундаменталне промене у историји Калочко-бачке надбискупије доказује пре свега чињеница да је већ 1162. године Калочко-бачки надбискуп крунисао једног угарског краља, као и то да од 1162. године постоје извори који потврђују постојање бискупа суфрагена Калочко-бачког надбискупа.

Дељење јединственог црквеног домена у XII веку какво се догодило у Угарској није представљало усамљен случај у Европи. У XII веку, јачање хришћанства, оснивање црквене организације, резултирало је поделом и даљим развојем администрације бивших надбискупија на неколико места у Европи, посебно у њеним *периферним* деловима. Као део овог процеса, у Енглеској је у XII веку основана надбискупија Јорк; у Скандинавији, након дугих преговора, захваљујући сарадњи данских, шведских и норвешких владара, папа Пасхал II је потврдио да ће скандинавске територије бити изузете из надлежности надбискупа Хамбурга и Бремена и да ће бити успостављена нова надбискупска провинција са седиштем у Лунду.⁴⁴⁷ Оснивање надбискупије у Лунду је затвршено 1104. године именовањем надбискупа Аскера за њеног поглавара.⁴⁴⁸ Већ средином XII века догодила се подела провинција Лунд, која је обухватала Данску, Норвешку и Шведску. Поделу је 1152. године иницирао норвешки краљ, који је тражио да се норвешке територије издвоје из надбискупије Лунд. Норвешки црквени округ, основан је у Нидаросу (Трондхајму), 1154. године, што је потврдио папа Анастасије IV.⁴⁴⁹ Десет година касније, 1164. године, шведски краљ је затражио од папе да

⁴⁴⁶ A. Weiss, Vom Heiligen Stuhl unmittelbar abhängige Bistümer im mittelalterlichen Europa, *Poznańskie Studia Teologiczne* 14 (2003), 157.

⁴⁴⁷ Ц. Линч, нав.дело, 152.

⁴⁴⁸ W. Seegrün, нав.дело, 116–120.

⁴⁴⁹ Исто, 146–164.

оснује нову надбискупију, независну од Лунда, и папа Александар III је за то дао пристанак, те је основана нова архиепископија у Упсали.⁴⁵⁰

У првој половини XII века на Иберијском полуострву су успостављене нове надбискупије. Галиција је била одвојена од покрајине Толедо, а 1103. године, папа Пасхал II је признао права надбискупа Браге.⁴⁵¹ Две деценије касније, надбискупија Компостела је створена на рачун провинције Брага.⁴⁵² Обе нове архиепископије на иберијском полуострву створене су уз помоћ папе.

Подела јединственог домена угарске цркве могла је у ствари најдиректније бити инспирисана трансформацијом црквене организације у Далмацији. Исте године када је реорганизована скандинавска надбискупија, уз помоћ папе је била организована и нова надбискупија у Далмацији. Првобитно, осим подручја Дубровачке надбискупије, цела Далмација је припадала надбискупији Сплит. Како је Сплит у XII веку био под угарском управом, далматински градови, укључујући и Задар, који су остали под влашћу Венеције, били су у надлежности Сплитског надбискупа који је сада био на територији Угарске. Утицај Венеције у Далмацији је био ослабљен чињеницом да су њене територије биле под црквеном влашћу надбискупа који је столовао на територији под влашћу угрског краља. Тако су секуларна и црквена власт у Далмацији биле делимично подељене између две непријатељске силе. Због тога је у октобру 1154. године папа Анастасије III на захтев Млечана успоставио нову надбискупију у Задару. Одвојио је бискупе у млетачком подручју од Сплита и организовао их у нову надбискупију. Папа је своју одлуку оправдао тиме да је далматинским градовима који нису били под угарском влашћу недостајала надбискупска брига, и да су бискупи ових градова имали потешкоће у одржавању контаката са Сплитом. Папа је булом именовоа бискупе под Задарском надбискупијом.⁴⁵³ Након Далматинске црквене поделе, остаци некадашње покрајине Сплит морали су бити реорганизовани и укључени у угарски

⁴⁵⁰ Исто, 194–199.

⁴⁵¹ С. Erdmann, *nav.delo*, 12.

⁴⁵² Исто, 23; E. Haiger, *nav.delo*, 321; A. Holndonner, *Die Papstkunde als Produkt unterschiedlicher Rechtsvorstellungen am Beispiel der päpstlichen Beziehungen zum Erzbistum Toledo Ende des 11. Jahrhunderts. Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis VI* (2011), 70–71.

⁴⁵³ Осор, Крк, Раб и Хвар постали су суфрагани надбискупије у Задру: L. Waldmüller, *nav.delo*, 150–152; С. Haiger, *nav.delo*, 103.

црквени систем.⁴⁵⁴ Није искључено да је Геза II 1158. године и лично био у Сплиту, јер знамо за два краљевска поклона за Сплит из те године.⁴⁵⁵ Као могућу потврду да су догађаји у Далмцији били повезани са поделом територије угарске цркве, према Ласлу Кости представља један састанак у Бачу, на Ускрс 1158. године, на коме су присуствовали краљ Геза, Калочко-бачки и Острогонски надбискупи, као и Сплитски надбискуп Авесалом (Absalom).⁴⁵⁶ О томе се сазнаје посредно из каснијих преписа једне дипломе коју је наводно Геза II том приликом издао опатији у Печвару. У питању је један препис из времена Карла Роберта из 2. јуна 1323, и такође још један препис ове дипломе од стране папе Бонифација IX из раног XV века. У науци се углавном сматра да су дипломе које се односе на догађаје из 1158. године недвосмислени фалсификати,⁴⁵⁷ али на основу имена учесника садржаних у њима који су били прецизно усклађени са временом, сматра се да су фалсификати настали на основу оригиналне дипломе из 1158. године.⁴⁵⁸ Према овим, додуше недовољно поузданим изворима, Геза је 20. априла 1158. године, на Ускрс у Бачу одржао један државни састанак на коме су уествовали острогонски надбискуп Мартирије (Martirius), Калочко-бачки надбискуп Мико (који је потом крунисао краља Ласла), бискуп Јегре Лука, бискуп Печуја Антимије (Antimus), бискуп Трансилваније Валтер (Valter) и сплитски надбискуп Авесалом (Absalom).⁴⁵⁹ Нажалост, осим података који се односе на спорну диплому, не зна се ништа детаљније о програму састанка у Бачу. Међутим, на значај састанка указује чињеница да су на њему лично присуствовала оба угарска надбискупа. Подаци о боравку Гезе II у Бачу 1158. године, а потом крунисања која је у наредној деценији обавио Калочко-бачки надбискуп, означавају велику прекретницу и историји Калочко-бачке надбискупије.

⁴⁵⁴ О томе обавештава диплома Стефана III из 1163. године: T. Smičiklas, *nav. delo*, 96–97; *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I*, ed. I. Szentpétery, Budapest 1923, 103.

⁴⁵⁵ *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I*, ed. I. Szentpétery, Budapest 1923, 91–92; T. Smičiklas, *nav. delo*, 86–87.

⁴⁵⁶ L. Koszta, 2013, 91; О састанку одржао у Бачу: G. Gyorgy, *Az Arpad-kori Magyarország történeti foldrajza*, Budapest, 1966, 210.

⁴⁵⁷ L. Koszta, 2013, 88, са старијом литературом; Последња збирка биографије Мартирија и Луке, надбискупа Острогона, Тамаша Кормендија, не даје никакво поуздање у спомињање дипломе из 1158. године. Према њему, надбискуп Мартиријус је умро 1157., а наследио га је Лука 1158. године: T. Körmenyi, *Martyrius, Esztergomi érsekek 1001–2003*, ed. M. Beke, Budapest 2003, 56–58.

⁴⁵⁸ L. Koszta, 2013, 88, са старијом литературом.

⁴⁵⁹ *Vatikáni magyar okirattár I/4*, Budapest 2000. (reprint), 574.

Подела јединственог Угарског црквеног домена на две провинције, Острогонску и Калочко-бачку, свакако је морала утицати и на промену односа између два надбискупа. Организација било које нове надбискупије, проузроковала је, без изузетка, ривалство између старог и новог надбискупа. Спорови који су избили у другој половини XII века између Острогонске и Калочко-бачке надбискупије, у много чему су подсећали на сличне сукобе у Западној Европи тога времена. Без обзира на посредовање Рима у оваквим ситуацијама, ти сукоби су могли да трају и по неколико деценија, а у неким случајевима и вековима. Први крупан проблем између Острогонске и Калочко-бачке надбискупије избио је око права на крунисање угарских краљева. Питање права на крунисање је више пута постављано између Острогона и Калоче. Након смрти Гезе II 1162. године, острогонски надбискуп Лука је крунисао за новог краља Гезиног сина, Стефана III, међутим, други претендент на престо био је брат Гезе II, Ласло, кога је подржавао византијски цар Манојло Комнин. Острогонски надбискуп Лука је одбио да крунише Ласла за краља. Коначно, свечаност крунисања Ласла је обавио Калочко-бачки надбискуп Мико.⁴⁶⁰ То је био први пут да је Калочко-бачки надбискуп извршио церемонију крунисања једног угарског краља, принца Арпадове куће, и то оног који је имао подршку византијског цара.⁴⁶¹ Случај крунисања Ласла II доказује да се однос између два надбискупа из неког разлога из основа променио 1162. године. У борбама око престола из XI века Калочки (или Калочко-бачки) надбискуп још није био виђен као онај ко је могао да обави крунисање, али од почетка шездесетих година за учеснике борбе за власт, поред Острогонског и Калочко-бачки надбискуп је такође изгледао прикладан за ту улогу.

Широм Европе, надбискуп је био повезан са чином краљевског крунисања. Церемонију крунисања новог владара требало је да одржи највиши црквени великодостојник у земљи. Право на крунисање краља изражавало је хијерархију унутар високог свештенства, а главни свештеник који је обављао церемонију сматрао се врховним црквеним поглаварем те земље. У Западној Европи, у свим

⁴⁶⁰ L. Koszta, 2000a, 40.

⁴⁶¹ Случај није остао усамљен, већ је до почетка XIII века забележено шест церемонија крунисања које није обавио надбискуп Острогона. 1162. Ладислав II; 1163. Стефан IV; 1173. Бела III; 1182. године крунисање принца Емериха за време живота његовог оца; 1204. Ладислав III; 1205. године Андраш II. Последња два крунисања је обавио калочко-бачки надбискуп Јован, јер је место надбискупа Острогона тада било упражњено: J. Udvardy, 1991, 106.

земљама у чијим се оквирима налазило више надбискупија, повремено су избијали сукоби између надбискупа око права на крунисање. У Немачкој је на почетку XI века избио сукоб по том питању између надбискупа Келна и надбискупа Мајнца,⁴⁶² у Француској крајем XI века између надбискупа Ремса и Сенса,⁴⁶³ а у Енглеској сукоб по том питању трајао је крајем XI и током XII века, између надбискупа Кентерберија и Јорка.⁴⁶⁴ Посебно је овај сукоб значајан за разумевање ситуације у Угарској, јер се у Енглеској сукоб око права на крунисање поклопио са порастом значаја надбискупије у Јорку и успостављањем њене црквене покрајине.

Овакав и слични спорови о надлежности уједно и потврђују да је конкуренција између Острогона и Калоче која је постојала у другој половини XII века и делом у првим деценијама XIII века, била последица поделе до тада јединствене угарске црквене територије. У Угарској, до друге половине XII века, колико је познато, није било никаквих сумњи у вези са тиме да право на крунисање угарских краљева припада надбискупу Острогона.⁴⁶⁵ Нови односи између две надбискупије успостављени су у другој половини XII века.⁴⁶⁶ Слична ситуација постојала је и у Енглеској. Сукоб у овој земљи водио се између Кентерберија и Јорка, а почео је са организацијом независне надбискупије у Јорку. Борба која је трајала од краја XI века све до последњих деценија XII века, одвијала се на неколико нивоа, а спор између два енглеска архиепископа се водио и око питања права на крунисање енглеских владра.⁴⁶⁷ Крајем XI века, Јорк је желео да истакне свој значај тако што је отпочео са градњом нове, репрезентативне катедрале.⁴⁶⁸ Као и Јорк, Калоча је желела показати своју нову позицију са новом катедралом. У другој половини XII века започето је подизање нове раскошне катедрале у Калочи, што само сведочи о новој улози коју је Калоча добила као једно од два метрополитска седишта новоуспостављене црквене покрајине.⁴⁶⁹

⁴⁶² E. Boshof, Köln, Mainz, Trier – Die Auseinandersetzung um die Spitzenstellung im deutschen Episkopat in ottonisch-salischer Zeit, *Jahrbuch des kölnischen Geschichtsvereins* 49 (1978), 19–47.

⁴⁶³ E. Schramm, 1937, 40–46.

⁴⁶⁴ E. Schramm, *Der König von Frankreich I*. Weimar, 1939, 112–128.

⁴⁶⁵ L. Solymosi, *Ius coronandi*, *Koronázási emlékek az Esztergom-Bp.-i Főegyházmegye gyűjteményeiből*, Katalógus, ed. A. Hegedüs, Esztergom 2012, 7–11.

⁴⁶⁶ Детаљније: Koszta, 1991, 78–82; L. Koszta, 2000a, 38–50.

⁴⁶⁷ E. Schramm, 1937, 40–46.

⁴⁶⁸ Спор око јурисдикције између два енглеска надбискупа се завршио тек средином XIV века: A. Grabois, *Enzyklopädie des Mittelalters*, Zürich 1991, 626.

⁴⁶⁹ L. Koszta, 2013, 50.

У Шпанији је у XII веку постојао озбиљан спор о надлежности између Толеда и Браге. Овај спор започет је одмах почетком XII века, а након 1124. године, сукоб је добио нове размере тиме што је и Компостела постала надбискупија.⁴⁷⁰ Спор око надлежности тројице шпанских надбискупа трајао је скоро један век и завршио се тек крајем XII века. Ривалство се огледало и на пољу литургије. Надбискуп из Толеда увео је римску литургију, али је Брага, како би изразила своју независност, наставила да инсистира на својој древној литургијској пракси.⁴⁷¹ Слично као у Шпанији, тежња за литургијским одвајањем може се посматрати и у Угарској. Крајем XII века у Острогону је уведена литургијска реформа, али ове иновације није преузела Калочко-бачка надбискупија, која је и даље инсистирала на старој литургији.⁴⁷²

Очигледно се Геза II морао добро припремити за тако радикалну одлуку као што је подела цркеног домена.⁴⁷³ Промене је морао да прихвати и Острогонски надбискуп и метрополит, који је у то време већ имао значајну улогу у угарској политици. У већини оваквих случајева у Европи настојало се да се старијем надбискупу доделе неке повластице, као надокнада за део изгубљених територија. Према одредбама канонског права, за поделу црквене јединице, било да се ради о жупи, бискупији или надбискупији, била је потребна и сагласност поглавара релевантне црквене установе. Постоје бројни примери који потврђују да се скраћење подручја бискупије, а тиме и смањење њених прихода и утицаја, могло десити само уз озбиљне надокнаде поглавару смањене (над)бискупије.⁴⁷⁴ Очигледно је подела јединствене надбискупске провинције у Угарској била могућа само уз велике компромисе.⁴⁷⁵ Острогону је некако требало надокнадити губитак,

⁴⁷⁰ P. Erdmann, nav.delo, 6–50; B. Wenzel, *Portugal und der Heilige Stuhl*, Lisboa 1958, 39; E. Haiger, nav.delo, 321.

⁴⁷¹ B. Wenzel, nav.delo, 5.

⁴⁷² J. Török, *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*, Budapest 1977, 184; L. Dobszay, *A Breviarium Strigoniense jellegzetes pontjai, Ars Hungarica* 17 (1989), 39–40; L. Dobszay, *Az esztergomi rítus*, Budapest 2003, 20–21.

⁴⁷³ Велики корак унутрашње политике, попут поделе јединствене угарске црквене на две покрајине, омогућен је чињеницом да је од друге половине педесетих година XII века Геза II водио суздржанију спољну политику. Бивши византијско-угарски ратни сукоби такође су престали. Цар Манојло II окренуо се Италији и 1161. склопио други петогодишњи мир. Тако је угарски владар имао прилику да реорганизује цркву: F. Makk, 1978, 6–20.

⁴⁷⁴ Надбискупија у Мајнцу примила је црквени надзор над Чешком у замену за губитак надбискупије из Магдебурга: P. Hilsch, *Der Bischof von Prag und das Reich in sächsischer Zeit, Deutsches Archiv* 28 (1972), 1–16.

⁴⁷⁵ T. Körmendi, 2003, 59.

како би прихватио ту поделу. Покрајинска област новог Калочко-бачког надбискупа била је много мања од Острогонске. Затим, Острогону је губитак био надокнађен финансијском компензацијом која му је и у будућности обезбедила водећу улогу у земљи. Осим тога, сви краљевски протекторати и манастири на територији читаве земље су остали под јурисдикцијом Острогона, чиме је Острогон задржао одређени утицај на територији супарничког архиепископа.⁴⁷⁶

У светлу свега овога, политичка улога коју је острогонски надбискуп Лука одиграо у другој половини XII века треба да се преиспита. У Лукиној каријери се око 1161. године десио оштар рез. Изгледа да до тада није било конфликта између њега и краља, што доказује неометани напредак његове црквене каријере. Очигледно, захваљујући краљевој подршци, Лука је почетком шесте деценије XII века студирао у Паризу, у једној од најпрестижнијих школа тог доба. По повратку у Угарску, 1156. године изабран је за бискупа Јегре, а затим је постао надбискуп Острогона. Брз напредак само потврђује блиске односе између Луке и краља у то време. После 1161. године, између њих је избио конфликт. Надбискуп Лука је био затворен, а његов однос са угарским краљем је био уништен.⁴⁷⁷ Промене у Лукином животу око 1161. године су свакако морале бити повезане са његовим неприхваћем одлуке Гезе II, коју је одобрио папа Александар III, да реорганизује угарску цркву. Због ове одлуке Острогонски надбискуп Лука је изгубио контролу над читавим источним и југоисточним делом земље. Иако је могао да добије озбиљне уступке као компензацију за своје губитке, Лука је споразумом између Гезе II и Александра III изгубио своју ексклузивну позицију метрополита Угарске, и био је готово изједначен по положају са до тада другоразредним, титуларним Калочко-бачким надбискупом.

Пада у очи, да нема сачуваних докумената који се односе на поделу угарске црквене провинције из средине или друге половине XII века. Ипак, помисао Корнела Совака да је споразум из 1161. године био само у усменој форми, звучи помало необично.⁴⁷⁸ Необично је што се ни у каснијим правним конфликтима ни Острогон ни Калоча, нису позивали на некакав документ којим су били регуисани

⁴⁷⁶ L. Mezey, Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése (1000–1452), *Vigilia* 41 (1974), 371–374.

⁴⁷⁷ W. Holtzmann, XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből, *Századok* 93 (1959), 413; T. Körmendi, 2003, 65.

⁴⁷⁸ K. Szovák, 1996, 34.

њихови односи. Ласло Коста сматра да је некакав документ који се односио на регулисање односа између Острогона и Калоче морао да постоји, али да за Острогон није било важно да сачува или спомиње такав документ, шта више, могуће да је било разлога да се постојање таквог документа намерно прикрије.⁴⁷⁹ Томе у прилог говори један догађај из Рима са краја XII века: папа Иноћентије II покренуо је 1198. године истрагу, јер су из регистра папе Александра III нестала нека документа. Према Ђерђу Ђерфију, највероватније је био украден документ у којим су били регулисани односи између краља и цркве.⁴⁸⁰ Да је у целу ситуацију био умешан надбискуп из Острогона, сведочи чињеница да је читав случај био доведен у Рим услед жалби упућених из Калочко-бачке надбискупије. Због тога се чини врло могућим да је Острогон на неки начин био умешан у нестајање ових докумената.⁴⁸¹ Како је претпоставио Ласло Коста, највероватније да у питању није био само документ којим су само били регулисан односи између краља и цркве, већ, да је у питању могао бити документ којом су регулисани односи између два угарска надбискупа. Међутим, ни Калочко-бачка надбискупија, као што је напоменуто, није се у споровима са Острогоном позивала на документа којима су били регулисани њихови односи, што би могло сугерисати да ни њеним поглаварима из неког разлога није одговарало да се садржај тих документа облодани. Не треба пренагљивати са закључцима, али се поставља питање да ли је могуће да се неки део ових докумената односио и на порекло Калочко-бачке надбискупије, које је из неког разлога било потребно заташкати.

У сваком случају, подела угарске цркве која је највероватније била постигнута на иницијативу краља Гезе II, а потврђена од стране папе Александра III, по свему судећи, се догодила 1161. године, а задржала се све до слома средњовековне Угарске државе после битке на Мохачу. Према овој подели Острогонској надбискупији и црквеној покрајини су поред саме Острогонске дијецезе, припадале и бискупија Ђер, Веспрем, Печуј, Вац и Јегра (Егер), тако да је ову црквену покрајину чинило укупно шест дијецеза,⁴⁸² док су Калочко-бачку надбискупију поред саме дијецезе, сачињавале Чанадска, Варадинска,

⁴⁷⁹ L. Koszta, 2013, 93.

⁴⁸⁰ J. Győry, *nav.delo*, 7–9.

⁴⁸¹ L. Szilágyi, *Az Anonymus-kérdés revíziója I–II, Századok* 71 (1937), 191–192.

⁴⁸² L. Koszta, *A nyitrai püspökség létrejötte, Századok* 143 (2009), 299–317.

Трансилванска и Загребачка бискупија, тако да се састојала од укупно пет дијецеза (сл. 1). Саму Калочко-бачку дијецезу сачињавале су територије од Калоче на северу до Земуна на југу, и од реке Тисе на истоку до Дунава на западу (сл. 2).⁴⁸³ Од XIII века Калочко-бачкој надбискупској покрајини су осим пет наведених бискупија припале и новоосноване мисијске бискупије – Сремска, Босанска и Милковска у Влашкој, те је тако Калочко-бачка црквена покрајина крајем средњег века обухватала готово читаву југоисточну Угарску, са изузетком територија које су припадале Печујској бискупији која се налазила између Калочко-бачке и Загребачке дијецезе и неких територија у Трансилванији које су остале под управом надбискупа из Острогона.⁴⁸⁴

Део територија у Срему издвојено је из Калочко-бачке архидијецезе када је основана, односно обновљена 1229. године сремска бискупија са седиштем у Боноштору, задужбини бана Белоша.⁴⁸⁵ Срем је од тада био територијално подељен између Сремске бискупије и Калочко-бачке надбискупије на јужни посавски и северни подунавски део.⁴⁸⁶ После провале Монгола 1241. године седиште сремске бискупије је премештено у место Св. Иринеј код Сремске Митровице.⁴⁸⁷

⁴⁸³ П. Рокаи и др., нав. дело, 32.

⁴⁸⁴ Исто.

⁴⁸⁵ S. Andrić, 2008, 117.

⁴⁸⁶ D. Fuxhoffer, M. Czinár, Maurus, *Monasteriologia regni Hungariae* II, Vindobonae et Strigonii 1869, 230-231; D. Fuxhoffer, *Monasteriologia regni Hungariae*, I, Weszprimii 1803, 205-207; S. Andrić, 2008, 116.

⁴⁸⁷ S. Andrić, 2008, 116 (са старијом литературом).

5. КАЛОЧА И БАЧ, ДВА ЦЕНТРА НАДБИСКУПИЈЕ, ЊИХОВЕ КАТЕДРАЛЕ И ДРУГЕ ЦРКВЕ

Постојање два седишта Калочко-бачке надбискупије се у мађарској литератури најчешће објашњава променом црквеног седишта у другој половини осамдесетих година XI века, у време владавине светог Ладислава I (1077-1095),⁴⁸⁸ а први познати надбискуп који је столовао у Бачу био је Фабијан.⁴⁸⁹ Са друге стране, према хипотезама које заговарају источно-хришћанско порекло (Калочко) Бачке надбискупије, постојање два центра се објашњава као последица уједињења две посебне (над)бискупије. Значајнија улога Бача као центра у XII веку, међутим није донела крајњи исход, јер поред Бача ни ранији центар Калоча није изгубио своју првобитну улогу.

Од почетком XII века, Бач је свакако био веће насеље од Калоче.⁴⁹⁰ О значају Бача у XII сведочи поменути запис арапског географа Мухамеда ел Идрисија из 1154. године. Идриси је у Рожеровој Карти света, односно *Географији*, књизи која је пратила карте, о Бачу записао следеће: *Бач је гласовито место, којег убрајају међу остале велике градове. Ту се налазе пијаци, трговачке радње, занатлије и грчки научници... Жито је пак јефтино, јер се може наћи у изобиљу...Бач и Ковин су велики извозни и увозни врло насељени градови. Они су главни градови Угарске земље, који имају највише грађевина и у њима се живи у изобиљу на највећим сеоским поседима.*⁴⁹¹

Бач је био снажнији привредни и економски центар од Калоче кроз читав средњи век. Припадала су му бројна места са црквама која су му обезбеђивала приходе.⁴⁹² Ипак, изгледа да након татарског пустошења 1241. године, Бач више никада није повратио свој некадашњи значај. Године 1241. угарско краљевство је страдало од најезде Монгола (Татара). Татарско пустошење је било толико велико, да је у једном моменту изгледало као да земљи прети потпуни колапс. Угарску је тада спасила једна случајност: вођа похода на Угарску, кан Бату, хтео је да учествује на избору новог великог кана, чији је положај био упражњен после смрти

⁴⁸⁸ G.Györffy, A „Iovagszent” uralkodása (1077-1095), *Történelmi Szemle* 20 (1977), 547-548.

⁴⁸⁹ G. Kristó, *nav.del*, 2000a, 13–14.; G. Thoroczkay, 2009, 61–64.

⁴⁹⁰ L. Koszta, 2013, 78.

⁴⁹¹ Г. Шкриванић, *нав.дело*, 15.

⁴⁹² L. Koszta, 2000a, 44-45.

великог кана Угедаја, па су се Татари у марту 1242. године вратили на Исток. Када су се Татари повукли, Угарска је представљала готово пустињу. Бач таође није био поштеђен од овог страдања. Град је претрпео велики губитак у људству, а материјала штета је била огромна.⁴⁹³ У татарским најездама погинуо је и калочко-бачки надбискуп Угрин Чак, који је до тада обављао функцију краљевог канцелара.⁴⁹⁴ Да Бач након татарског пустошења више никада није стекао стару славу, може се закључити на основу записа једаног непознатог француског доминиканаца из 1308. године који у свом делу *Описи Источне Европе (Descriptio Europae Orientalis)*, када пише о земљи Угарској каже да у тој земљи постоји десет градова, међу којима не помиње Бач.⁴⁹⁵ Убрзо након овог догађаја, већ крајем XIII и почетком XIV века, почиње поновно јачање управљачке улоге Калоче.⁴⁹⁶ Ипак, надбискупија је све време, до краја средњег века задржала два центра, што се види по томе јер је у оба седишта надбискупије постојао првостолни каптол и оба каптола су вршила делатност места са јавном вером.⁴⁹⁷

Како је текла обнова Бача након татарског пустошења и која је улога калочко-бачког надбискупа била у томе, за сада није разјашњено. Краљ Бела IV је 1262. године Бачку жупанију, која је до тада била под управом калочко-бачког надбискупа, заједно са још двадест осам жупанија, доделио свом сину војводи Стефану, који је Бач 1267. године прогласио својим градом.⁴⁹⁸ Судаћи по једној повељи из 1263. године о даривању земљишта које је припадало тврђави Бач и повељи са краја XIII века у којој се помиње *castrum Bachiensis*, тврђава је у то време била обновљена, али као краљев, а не као надбискупов посед.⁴⁹⁹ Без обзира на последице татарског пустошења и на поновно јачање Калоче као управног центра, Бачки каптол је и даље имао већи значај и економски већу тежину у односу на

⁴⁹³ S. Blaschowitz, *Batsch - Geschichte einer tausendjährigen Stadt*, Pannonia-Verlag Freilassing 1965, 17.

⁴⁹⁴ Исто.

⁴⁹⁵ С. Жомбор, нав.дело, 119.

⁴⁹⁶ Након смрти Андрије II, на престо долази његов син, Бела IV (1235-1270). У првим годинама његове владавине, Бач наставља са економским и културним просперитетом. Сада се Бач помиње, и то у више наврата као утврђен град. Утврђени замак је 1240. године забележен као *Nova villa castrī Bachiensis*. G. Gyorfy *Az Arpad-kori Magyarorszag torteneti foldrajza*, Budapest 1966, 211; Међутим, већ следеће 1241. године Бач је страдао од најезде Татара: S. Blaschowitz, нав.дело, 17.

⁴⁹⁷ О историји Калочког каптола вид. J. Udvardy, *A kalocsai fizékeskáptalan története a középkorban*, Budapest 1992.

⁴⁹⁸ С. Вујовић, 2013, 90.

⁴⁹⁹ R. Schmidt, *Iz prošlosti Ваћа*, *Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu*, knjiga XII, sveska 3-4, (1939), 384.

Калочу. Док је у Калочи у XIV веку број каноника износио око десет, у Бачу се у исто време процењује да је било двоструко више намештеника.⁵⁰⁰ На велику разлику између ова два каптола указује и чињеница да је Бачки под надзором својих архиђаконата имао двоструко већу територију која је била знатно гушће насељена у односу на непосредну област калочке црквене жупаније.⁵⁰¹

Четрдесетих година XIV века кратко се расправљало и о могућности за успостављање новог, трећег центра Калочко-бачке надбискупије. У периоду од 1343. до 1345. године калочко-бачки надбискуп био је Ласло из Кобола (данашњег Ковиља), који је школовање завршио у школи тителског здруженог каптола.⁵⁰² Касније је своје школовање наставио најероватније на Париском универзитету, на коме је поред теологије учио и медицину. Ласло је 1325. године био тителски препошт, затим загребачки бискуп и на крају калочко-бачки надбискуп. Овај учени надбискуп предлагао је папи Клементу IV да се седиште надбискупије премести у Петроварадин, пошто је Калоча грађена на нездравом, мочварном трену. Папа је иницијативу прихватио, али до реализације није дошло због надбискупове смрти.⁵⁰³

Могуће да је Бач још једном постао главно седиште архиепископије и то у последњим годинама угарске владавине над овим просторима. После смрти Матије Корвина долази до слабљења угарске државе, али Бач доживљава још један период успона и изградње током владавине краља Владислава II (1490-1516), из династије Јежеолнаца из Пољске.⁵⁰⁴ У то време је надбискуп Петар II Варади по други пут предводио црквену и световну власт у Бачкој жупанији (у периоду од 1490. до 1501. године).⁵⁰⁵ Сам краљ Владислав је неколико пута боравио у Бачу као гост Петера Варадија. Краљ је 1494. године Бач прогласио за *civitas*, краљевски град и ослободио његово становништво од плаћања царине и намета према великом жупану.⁵⁰⁶ Ове околности свакако су погодиле економском напретку Бача, међутим већ следеће године у граду је избила куга, што знамо по једном податку

⁵⁰⁰ Т. Алмаши, Главне институције писмености места с јавном вером у средњем веку на тлу данашње Војводине, *Средњовековна насеља на тлу Војводине историјски догађаји и процеси*, ур. Ђ. Харди, Сремска Митровица 2013, 41.

⁵⁰¹ L. Koszta, 2000a, 71.

⁵⁰² С. Жомбор, нав. дело, 133-134 (са старијом литературом); Р. Бунарџић, Петроварадинска тврђава до 1700. године, *Годишњак Музеја града Новог Сада* 5-6 (2009-2010), 84.

⁵⁰³ Исто.

⁵⁰⁴ С. Вујовић, 2013, 96.

⁵⁰⁵ Исто, 95.

⁵⁰⁶ Исто, 96.

који говори да се краљ те године склонио од куге која је изибла у Бачу.⁵⁰⁷ Том приликом титулу великог жупана бачког пренео је на калочко-бачког надбискупа Петера Варадија, што би могло зачисти да је Бач поново постао центар надбискупије. Петер Варади је био велики хуманиста, научник, љубитељ уметности, који је у периоду када је био на челу Бачке жупаније (1495-1501) много учинио за Бач: повећао је и уредио град (сл. 3), а реку Мостонгу је проширио како би дунавске лађе могле да плове до Бача.⁵⁰⁸ У једном од својих писама, надбискуп Варади каже следеће: „*Можемо да уживамо у најчистијој дунавској води, а да је Нарцис жив, могао би да се огледа у води и да ужива!*“.⁵⁰⁹

Што се тиче Калоче, сматра се да је њен значај и евентуална предност у односу на Бач, лежала у томе што се налази у округу Фејер,⁵¹⁰ чији се центар налази у Столном Београду, једном од средишта угарске државе. На овај начин, Калоча је, као и секуларна администрација, била у сличном положају као и трансданубијска насеља Острогон, Веспрем и Стони Београд која припадају средишњем подручју угарске државе.⁵¹¹ Нема директних података о томе зашто је баш Калоча у XI веку изабрана за један од центара дијецеза угарске цркве. Краљ Стефан I када је вршио реорганизацију административне, војне и црквене власти, створио је управне центре на оним местима где су већ постојала утврђења, цркве, манастири и друго.⁵¹² Према аналогијама са епархијским центрима у другим земљама Европе, један од три разлога због којих је неко место изабрано за седиште епархије је политичка и економска важност града, други је постојање неког посебног култа или светилиша у дотичном месту, односно присуство моштију светитља заштитника у катедрали и трећи разлог могао би лежати у посебном политичком утицају локалног црквеног поглавара. У случају Калоче, свакако да је њен значај порастао захваљујући њеном првом надбискупу Астрику, међутим Астрик није био локални црквени поглавар чији је углед полако растао, па је тако растао и углед његовог седишта, већ је

⁵⁰⁷ Видети: G. Balogh, *nav. delo*, 3-4.

⁵⁰⁸ R. Schmidt, *nav. delo.*, 308.

⁵⁰⁹ Исто.

⁵¹⁰ G. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II*, Budapest 1987, 321–323; Супротно томе, према Ђули Кристу, 1009. године округ Фејер се помиње као жупанија која припада бискупији Веспрем, тако да се њена територија није могао проширити на северни део тадашње епархије Калоча: G. Kristó, 1988, 244, 451–453.

⁵¹¹ A. Zsoldos, *Visegrád vármegye és utódai, Történelmi Szemle* 40 (1998), 11; L. Koszta, 2000a, 44.

⁵¹² L. Koszta, 2013, 33.

Астрик када је постављен на место Калочког надбискупа, како се чини, већ имао велики углед, те се поставља питање због чега је за његово седиште одабрана баш Калоча, а не неки други, значајнији центар, као што су нпр. Веспрем или Стони Београд. Поновно уздизање Веспрема као некадашњег седишта бискупа који је био суфраген надбискупа из Мајнца, потенцијално би створило могућност за поновно јачање утицаја немачке цркве у Угарској, што је Стефан I по сваку цену желео да избегне, а уздизањем Стоног Београда на ранг надбискупије, на чијем би челу био поглавар са угледом какав је уживао Астрик, потенцијално би могао да ослаби краљеву политичку моћ и позицију у цркви. Поделом црквене и политичке власти на неколико центара је заправо омогућавало краљу да лакше држи у рукама и световну и црквену власт у читавој земљи.

Сматра се да је Калоча могла бити један од управних центара раних Арпадовића још у другој трећини X века.⁵¹³ Средином IX века, Арпадовићи су под својом влашћу држали подручје Калоче. Мак Ференц (Makk Ferenc) сматра да је Калоча постала један од важнијих центара тако што је један од центара Арпадовића из региона Горње Тисе био пребачен у близину Калоче у другој трећини X века.⁵¹⁴ Судаћи према археолошким налазима, тешко је потврдити да је Калоча у X веку имала било какву значајнију улогу у односу на друга места у Угарској,⁵¹⁵ јер до сада није откривен ни један артефакт или темељ некакве грађевине из X века који би се издвајао посебним квалитетом или величином, за разлику од нпр. регије Горње Тисе, у којој су откривени артефакти од злата високог квалитета.⁵¹⁶ Ипак, резултати археолошких истраживања указују на то да је ипак било озбиљних кретања

⁵¹³ Литература мање или више једногласно држи да је Калоча била један од седишта Арпадовића из 10. века: L. Koszta, 2013, 33 (са старијом литературом).

⁵¹⁴ Исто.

⁵¹⁵ Сажет приказ археолошких налаза из средине деведесетих година XX века на подручју Калоче: Z. Gallina, I. Romsics, A Sárköz régészeti emlékei, *Kalocsai Múzeumi Közlemények* 3., Kalocsa, 1996, 35–44; Z. Gallina, 10–11. századi temetőés szarmata településrészlet Homokmégy-Székesen, *Régészeti kutatások Magyarországon 1998*, Budapest 2001, 87 – 94; Z. Gallina, Homokmégy-Székes, *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*, Budapest 2003, 148; Поред потпуно ископаног гробља Хомокмегие-Секеш, у Калочи је пронађена још једна целина налаза. Током изградње гимназије 2003. године, захваљујући ископу, место некадашње средњовековне жупне цркве ископано је до детаља раног гробља из Арпада. Укупно су откривена 23 гроба, по налазима изузетно слабо, готово само са претењем у облику латиничног слова S. Кратки извештај о ископавању: D.S. Nagy, Kalocsa, Belvárosi iskola, *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*, Budapest 2004, 236.

⁵¹⁶ L. Kovács, Fegyverek és pénzek, *Honfoglalás és régészet*, Budapest 1994, 191–193; L. Révész, Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén, *Honfoglalás és régészet*, ed. L. Kovács, Budapest 1994, 139–149; L. Révész, *A karosi honfoglalás kori temetők*, Miskolc 1996, 193–206.

становништва у подручју Калоче током X века. Такође, примећена је сродност археолошких и антрополошких налаза из регије Горње Тисе и околине Калоче.⁵¹⁷

Према мишљењу Ђерђа Ђерфија, значај Калоче у то време се може повезати се са тиме што је у ширем окружењу насеља било неколико капела Св. Гала.⁵¹⁸ У култу св. Гала чувало се сећање на једну од првих латинских мисија из Сент Галена, из 972. године, коју је предводио монах Прунварт. Као резултат Прунвартове мисије, Геза је са својим најближим окружењем примио хришћанство. Поред Острогона, који се развио око двора принца Гезе изгледа да се мисија монаха из Сен Галена проширила и на подручје око Калоче,⁵¹⁹ међутим, према мишљењу Ласла Косте, ово није могао бити довољан разлог за нагли пораст значаја Калоче у X веку.⁵²⁰ Осим тога, Ласло Коста, наводи да није потврђено постојање ни једног сакралног објекта из тог времена на територији Калоче који је био повећан св. Галу. Додуше, посвете црква у Угарској познате су тек из XIII и XIV века, али од петнаест цркава посвећених св. Галу, за колико их се зна да су постојале на територији Угарске у средњем веку, само је четири било из времена Арпадовића, а ни једна од њих се није налазила у близини Калоче. Најстарија позната црква у Угарској која је била посвећена светом Галу је сеоска црква у селу Нана, у близини Острогона, која се први пут спомиње 1228. године.⁵²¹

Даље, нема никаквих података о томе да су се током средњег века у Калочи чувале било какве реликвије од изузетног значаја. Интересантно је напоменути да и након што су у Острогону и Калочи (а можда и Бачу) успостављени надбискупски центри, ни један о великих Угарских светитеља као што су свети Стефан, свети Емерих и свети Герард нису били сахрањени ни у једном од два (или три) надбискупских центара земље. Изгледа да су се наследници Стефана I такође свесно избегавали да изграде један или два снажна центра, како би онемогућили јачање политичке позиције надбискупа.

⁵¹⁷ G. Lőrinczy, A.Türk, 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról, *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 12 (2011), 419–450.

⁵¹⁸ G. Györffy, 1977, 73

⁵¹⁹ F.Makk, A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században, *Változások a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*, eds. G. Erdei, B. Nagy, Budapest 2004, 125–126.

⁵²⁰ L. Koszta, 2013, 33.

⁵²¹ A. Mező, *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*, Budapest 2003, 87–88.

Један од потенцијалних предности Калоче у односу на друга насеља у њеној близини можда је лежала у њеном географском положају. Калоча се (као и Бач) налазила на тешко приступачном терену у затвореном, мочварном подручју. Оваква, добро заштићена локација, могла је бити од користи током X и почетком XI века,⁵²² али касније је такав неприступачан положај могао представљати проблем за даљи развој града.⁵²³ У том смислу Калоча је имала знатно неповољнији географски положај у односу на Острогон, који је био смештен на брегу, у близини прелаза преко Дунава. Острогон је имао све услове да се развије у економски напредан политички и врски центар, јер је са једне стране својим географским положајем био добро заштићен од потенцијалних нападача, а са друге стране позиција на раскршћу путева, који су били од изузетног значаја за трговину са удаљеним крајевима, омогућавала му је економски просперитет.

Археолошки остаци прве калочке катедрале доказују да је већ почетком XI века, у време Стефана I Арпадовића, свакако био основан сталнији центар.⁵²⁴ Као што је већ напоменуто у једном од претходних поглавља, Калочка катедрала је била посвећена св. Павлу. Просторни концепт оновремене калочке катедрале науци је постао познат након археолошких истраживања која је средином XIX века спровео мађарски архитекта Имре Хенслман (Imre Henszlmann). Испод остатака касније готичке катедрале поуздано су могли бити констатовани сви најважнији делови здања које је саграђено током XI века (сл. 4).⁵²⁵ Околност да је Хенслман открио само најниже зоне, оставила је отворено питање изгледа горњих делова грађевине, која је стога 1910–1911. године без стварних разлога приписана ранохришћанском периоду.⁵²⁶ Према Хенслману, у питању је била једнобродна црква са кратким трансептом смештеним непосредно уз полукружну апсиду, и западним постројењем са две чеоне куле и још две просторије које су се, у оквиру целине западног дела, изван равни подужних зидова пружале ка северу и југу. Простор

⁵²² G. Kristó, Kalocsa helye a középkori magyar településhierarchiában, *Központok és falvak a honfoglalás és a kora Árpád-kori Magyarországon*, Tatabánya 2002, 181.

⁵²³ L. Koszta, 2013, 34.

⁵²⁴ I. Henselman, 1973, 1–8; E. Foerk, nav.delo, 50–51.

⁵²⁵ I. Henszlmann, *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stíli mű-emlékeinek rövid ismertetése*, Budapest 1876, 49–52; B. Z. Szakács, Western Complexes of Hungarian Churches of the Early XI Century, *Hortus Artium Medievalium* 3 (1997), 152–153 (са старијом литературом); B. Szakács, Ernő Foerk and the medieval cathedrals of Kalocsa, *Journal of built environment* 7 issue 2 (2019), 83 И. Стевовић, Једна хипотеза о најстаријем раздобљу Жиче, *Зограф* 38 (2014), 50.

⁵²⁶ E. Foerk, nav.delo, 50–51; B. Szakács, 1997, 152–153.

одвојен од главног брода је био фланкиран додатним просторијама са јужне и са северне стране, док је испред њих са западне стране било отворено предворје са два торња. Имре Хенслман је успео да идентификује не само основу већ и димензије, измеривши их тзв. *бечком стопом*, чија је вредност 31,6 cm. Прерачунавањем коришћене мерне јединице добијају се подаци да је дужина целокупног комплекса износила 46,49 m, ширина брода била је 9,29 m, а дебљина подужних зидова нешто више од 0,78 m.⁵²⁷

Истраживњима Ерна Фоерка (Ernő Foerk) је потврђено да је катедрала имала полукружну апсиду, али према Фоерку, катедрала је била тробродна базилика, а уместо два торња на западном прочељу имала је атријум и нартекс (сл. 5).⁵²⁸ Према његовој реконструкцији катедрала је одговарала познатом архитектонском типу ранохришћанских тробродних базилика са атријумом.⁵²⁹ Реконструкција коју је објавио Ерно Фоерк, на шта је указао Бела Жолт Сакач, има неколико недостатака.⁵³⁰ Пре свега, пропорције наводог атријума су доста необичне: према Фоерковој реконструкцијум атријум би био правоугаоног облика уместо уобичајеног квадратног, а осим тога, узимајући у обзир скромне димензије простора, заправо не би било места за отворено двориште; осим тога, постоји и један архитектонски детаљ откривен током ископавања, фрагмент зида са јужне стране атријума, који је изостављен са Фоерковог цртежа реконструкције.⁵³¹

Како је приметио Бела Жолт Сакач, када се два цртежа основе ставе један преко другог, испада да показују исте фрагменте, које су два истраживача – Хенслман и Фоерк, различито протумачила.⁵³² Главна разлика између два цртежа је у осовини: према Фоерку, осовина прве катедрале је била приближнија правцу исток-запад. Даље, оно што је Хенслман интерпретирао као зид главног брода, Фоерк је протумачио као зид јужног бочног брода. Слично, фрагменти које је Фоерк протумачио као делове нартекса и атријума, исти су фрагменти које је Хенслман протумачио као део западног комплекса. Стога, насупрот његовој намери

⁵²⁷ И. Стевовић, *nav.delo*, 50.

⁵²⁸ E. Foerk, *nav.delo*, 49-51; Односи се на италијанске аспекте прве катедрале у Калочи: J.Török–L.Legeza, 1999, 11; J. Török, 2002, 40.

⁵²⁹ B. Szakács, 2019, 83

⁵³⁰ Исто.

⁵³¹ Исто.

⁵³² За поређење два плана в: B.Z. Szakács, *Az államalapítás korának építészete Magyarországon, Műemlékvédelem* 44 (2000), 68.

Фоеркова ископавања су само потврдила резултат Хенслманових истраживања. Након овога уследило је још неколико археолошких истраживања од 2014. године на овамо. Године 2014 ископавања је вршио Гергел Бузаш, на основу којих је још једном потврђен Хенслманов концепт.⁵³³

Према садашњим сазнањима, прва Калочка катедрала била је једнобродна црква са полукружном апсидом. Постојале су додатне просторије са леве и са десне стране хора које су такође имале полукружне апсиде. Јужна је већ била идентификована од стране Хенслмана (а прихватио је и Бузаш), а постојање северне је било доказано фрагментом зида коју је открио Фоерк (али који недостаје на Бузашовом цртежу).⁵³⁴ Што се тиче западног pročеља, Бела Жолт Сакач сматра да је могуће да је било придодато нешто касније (али се не зна тачно кад).⁵³⁵ Бела Жолт Скач је закључио да то у потпуности одговара основи из друге фазе изградње цркве св. Пантелејмона из Келна (сл. 6), чија се изградња датује око 1000. године, а која је била гробно место царице Теофано, удовице Отона II и мајка Отона III.⁵³⁶ То не значи да одмах треба претпоставити директне везе између Келна и Калоче (мада их не треба ни у потпуности одбацити као могућност), већ да се чини да је прва Калочка катедрала следила добро познати архитектонски тип отонске архитектуре.⁵³⁷

Нова калочка катедрала је према Имреу Хенселману, који је први вршио археолошка ископавања њених остатака, била подигнута почетком XIII века, највероватније у време надбискупа Бертолда (1206-1219), зета краља Андраша II.⁵³⁸ Поједини истраживачи, почев још од Ерна Фоерка, време изградње ове катедрале су померили у другу половину XII века.⁵³⁹ На основу најновијих резултата археолошких истраживања и визуелних карактеристика археолошких остатака катедрале, Бела Жолт Сакач је, чини се са правом, закључио да је друга катедрала у Калочи највероватније ипак била подигнута у првој половини XIII века, у време

⁵³³ E. Tóth, G. Buzás, Magyar építészet I. *A rómaiaktól Buda elfoglalásáig*, Budapest 2016, 58.

⁵³⁴ E. Foerk, nav.delo, 50, fig. 71.

⁵³⁵ Овај део грађевине је датован у другу трећину XI века: E. Tóth, G. Buzás, nav.delo, 58.

⁵³⁶ C. Kosch, Überlegungen zu vorromanischen Westwerken und ihrer in der Stauferzeit veränderten Gestalt und Funktion (Ausgehend von St. Pantaleon in Köln), *Kunst und Liturgie im Mittelalter*, ed. Bock, n. et al. (Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana, Beiheft 33), München 1999/2000, 101-120.

⁵³⁷ B. Szakács, 2019, 87.

⁵³⁸ Исто.

⁵³⁹ Исто.

надбискупа Бертолда или најкасније у време надбископа Утрина.⁵⁴⁰ У питању је била тробродна базилика са једнобродним трансптом и торњем на укрсници (сл. 7). Катедрала је имала амбулаторијум око олтарског простора са радијално постављеним капелема (сл. 8), у облику споља полигоналних, а изнутра полукружних апсида.⁵⁴¹

Према реконструкцији Ерна Фоерка радијалне капеле су биле полукружног облика и споља и изнутра, те га је то навело на закључак да је друга калочка катедрала била типична романичка грађевина.⁵⁴² Такође је закључио да је црква са амбулаторијумом била подигнута око 1150. године, а на основу тога је даље закључио да је такав тип цркве био присутан у Угарској много раније него у Немачкој, где је први амбулаторијум био конструсан око олтара цркве St Godehard у Хилдесхајму, 1172. године.⁵⁴³ Калочка катедрала је према Фоерку била тробродна базилика са трансептом, торњем на укрсници, портлом са скулпторално обрађеним доворотником и розетом изнад улаза (сл. 9). Фоеркова реконструкција је била базирана на основу цркве у Авењеру (Avesnières) (данас део града Лавала) у југозападној Француској (сл. 10). Према његовом мишљењу, мајстор који је градио ову цркву (1140-1147), највероватније је учествовао у крсташком походу краља Луја VII, који је прошао кроз Угарску 1148. године. Тако су знања франуског архитекте могла бити пренета у Угарску, у Калочу.⁵⁴⁴

Најновијим археолошким истраживаима је доказано да су апсиде радијалних капела са спољне стране ипак биле полигоналне. Према Сакачу, полигоналне апсиде на радијалним капелама су почеле да се конструишу тек на раноготичким црквама,⁵⁴⁵ што би морало да помери време изградње катедрале у Калочи за коју деценију, односно у време надбискупа Бертолда, или надбискупа Утрина, тј. у прву половину XIII века. То се поклапа са временом у које се датује и раноготичка камена пластика из важних раноготичких центара Угарске као што су Острогон, цистерцитска опатија у Пилису (Pilis) или оптија Вертешсенткерешти

⁵⁴⁰ B. Szakács, 2019, 87.

⁵⁴¹ Исто.

⁵⁴² E. Foerk, nav.delo, 51-62.

⁵⁴³ Исто, 55.

⁵⁴⁴ B. Szakács, 2019, 86.

⁵⁴⁵ Исто.

(Vértesszentkereszt).⁵⁴⁶ Стога, Бела Жолт Сакач закључује да је друга калочка катедрала била подигнута као раноготичка грађевина и била је прва и једина таква катедрала за наредних сто година у централноисточној Европи.⁵⁴⁷ Стара калочка катедрала преображена је у нову готичку базилику по узору на француским катедрале.⁵⁴⁸

За разлику од оновремене архитектонске праксе, зидови старије катедрале из времена Стефана I, нису искоришћени за изградњу нове цркве, већ је нова грађевина била подигнута из темеља, а њена оса (правац пружања) се значајно разликује од правца пружања првобитне катедрале.⁵⁴⁹ Могуће да је овим чином, била изражена потреба за радикалним преобликовањем традиције прве Калочке катедрале и уопште Калоче као верског центра. Према Хансу Седелмајеру, разлог за избор оваквог типа грађевине, каквом припада друга калочка катедрала, може се објаснити на основу све веће повезаности Калоче са угарском круном и са њеном новом улогом у крунисању угарских краљева. Катедрале у Ил де Франсу настале почев од пете деценије XII века, повезане су с уздицањем династије Капета и биле су симбол новог француског краљевства и краљевске моћи. У Европи, после 1200, сви владари који су сматрали да су имали иста права као и француски краљ угледали су се на овај пример. Тако је градитељ желео да представи катедралу надбискупа Калоче као *краљеву цркву*, која стоји изнад осталих цркава.⁵⁵⁰ Према Ласлу Кости нова Калочка катедрла представља одговор на обнову катедрале Светог Адалберта у Острогону. Ласло Коста, као и Имре Такач пре њега на основу тога и чињенице да је нова катедрала за оно време подигнута изузетно брзо, готово

⁵⁴⁶ Исто.

⁵⁴⁷ Исто, 87.

⁵⁴⁸ Према Ласлу Кости реконструкцију је започео осамдесетих година 12. века калочки надбискуп Бертолд: L. Koszta, 2013, 115.

⁵⁴⁹ E. Marosi, Román kor, *A művészet története Magyarországon*. ed: Aradi Nóra. Budapest 1983, 36; E. Marosi *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, Budapest 1984, 152–175; E. Marosi, A második kalocsai székesegyház néhány művészettörténeti kérdése, *Kalocsa* 2000, 63–68; I. Takács, Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a 13. Századi kalocsai székesegyházból, *A középkori Dél-Alföld és Szer*, ed. T. Kollár, Szeged 2000, 305–309; E. Raffay, *A kalocsai második székesegyház és faragványai*, Újvidék 2010, 15–42.

⁵⁵⁰ H. Sedlmayr, Die gotische Kathedrale Frankreichs als europäische Königskirche, *Anzeiger der österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philisophisch-Historische Klasse* 1949. Jahrgang, 390–409; За нову цркву у Калочи користили су се и римске камена сполије из Аквинкума, па је могуће да су на изградњи учествовали клесари из близине Аквинкума, односно највероватније из Будима: E. Marosi, A pilisi monostor szerepe a XIII. századi magyarországi művészetben, *Studia comitatensia* 17 (1985), 553; I. Marosi, 2000, 53; L. Koszta, 2013, 115.

кампањски,⁵⁵¹ сматрају да се обнова катедрале може повезати са савременим ривалством између Острогона и Калоче.⁵⁵²

Што се тичке Бача, Бачких катедрала и црква, подаци су много оскуднији. Уколико би се прихватила теза да је Бач постојао још у време цара Јустинијана и да је тада био седиште епископије, поставља се питање где су били изграђени први хришћански храмови и манастири. На основу археолошких истраживања у Бачу закључено је да се може потврдити постојање сакралних објеката и некропола тек из X и XI века. Градске некрополе из X и XI века и цркве су се налазиле на самом југоистоку града, уз обалу Мостонге.⁵⁵³ На основу писаних извора, поједини истраживачи сматрају да би цркве и некрополе из овог периода требало везати за снажније продоре хришћанства из правца Византије.⁵⁵⁴ Остаје неразјашњено и питање континуитета коришћења постојећих култних места, попут данашњег Фрањевачког самостана у Бачу. Затим, где су се налазили објекти који се помињу у историјској грађи, попут болнице и три цркве, посвећене апостолима - катедрала Св. Павла, жупна црква Св. Петра и црква Св. Јакова. Постојање ових објеката је забележено у једном писму из 1234. године.⁵⁵⁵ Поред ових црква помиње се и црква Св. Рока, која се према тврдњама налазила на месту данашње жупне цркве.⁵⁵⁶ Затим, Фридрих Штелцер у једном раду објављеном 1883. године, у сомборском листу *Бачка* помиње, на основу података из анала фрањевачког самостана, да је у Бачу некада било и више редовничких самостана о којима, међутим осим имена, није остало ништа.⁵⁵⁷

Нема тачних података о времену настанка бачке средњовековне катедрале Св. Павла. У историјским изворима сачувана су само два помена ове катедрале: први се односи на њену обнову из 1351. године,⁵⁵⁸ за време владавине краља Лајоша I Великог (1342 -1382),⁵⁵⁹ а други податак се односи на страдање цркве

⁵⁵¹ I. Takács, 2000, 308.

⁵⁵² L. Koszta, 2013, 115.

⁵⁵³ Н. Станојев, 1996, 12.

⁵⁵⁴ Исто.

⁵⁵⁵ О томе в. G. Gyorfy, 1966, 210-213.

⁵⁵⁶ F. Steltzer, *Prošlost Ваџа, Изворник* 2,3 (2006/2007), 237.

⁵⁵⁷ Исто.

⁵⁵⁸ Радове је највероватније финансирала краљица Јелисавета Котроманић: А. Sekulić, *nav.delo*, 29.

⁵⁵⁹ S. Blaschowitz, *Batsch. Geschichte einertausendjahrigenstadt in der Batschka*, Pannonia-Verlag Freilassing 1965, 32.

1460. године, када је до темеља изгорела.⁵⁶⁰ Уколико ви се прихватило мишљење да је Бач био део Калочке надбискупије од њеног оснивања, могло би се претпоставити да је катедрала Св. Павла била подигнута када и катедрала у Калочи, у првој половини XI века, за време владавине краља Стефана I, или крајем XI или почетком XII века, када Бач почиње да буде значајнији центар од Калоче. Уколико би се прихватила теорија да је Бач наставио традицију неке од старијих Сирмијумских цркава, могуће би било да је у Бачу постојала и старија катедрала, која је онда могла бити посвећена неком од сирмијумских Мученика: Андронику, Иринеју или Димитрију, а да посвета катедрале св. Павлу (или подизање потпуно нове катедрале посвећене апостолу Павлу) датира из времена када је Бач прихватио латински обред, односно од кад је уједињен са Калочком надбискупијом.

Локација бачке катедрале (или катедрала) такође није дефинитивно установљена.⁵⁶¹ Велики проблем за утврђивање локација некадашњих бачких сакралних објеката представља недовољна археолошка истраженост. Археолошка истраживања у Бачу, ван тврђаве спровођена су само спорадично, а резултати ових истраживања често су остали недоступни јавности. Имре Хенслман, који је први вршио археолошка истраживања на територији Бача и његове околине, на бачком месном гробљу је открио темеље једне сакралне грађевине за коју је претпоставио да је катедрала Св. Павла. Свежи гробови око откривених делова темеља спречили су га да грађевину испита у целости.⁵⁶² Међутим, ова локација је релативно удаљена од историјског центра Бача и од тврђаве Бач, па се поставља питање да ли је можда Хенслман открио темеље неке друге сакралне грађевине, а да Бачку катедралу треба тражити ближе центру. Данашња бачка жупна црква посвећена Св. Павлу, из XVIII века, налази се у центру Бача, поред моста који повезује подграђе бачке тврђаве и остатак града.⁵⁶³ Калочки надбискуп Јожеф Баћани (Batthyányi József), дао је да се уреди насеље и започне градња монументалне цркве, посвећене

⁵⁶⁰ Исто.

⁵⁶¹ Детаљније о томе: Н. Пиперски, У прилог разматрању датовања грађевинских слојева цркве фрањевачког самостана Свете Марије у Бачу насталих током средњег века, *Српска теологија данас* 9 (2017), 205-216; А. Нађ, нав.дело, 187–230.

⁵⁶² О томе да се овде заиста налазила црква, говори и хроника фрањевачког самостана, с тим што је у њој забележено да се ради о цркви посвећеној Св. Петру. Антун Нађ је забележио да су рекогносцирањем терена остаци ове цркве пронађени у близини капеле Св. Антуна на Фелићу: А. Нађ, нав.дело, 187–230.

⁵⁶³ P. Cvekan, nav.delo, 28.

св. апостола Павлу.⁵⁶⁴ Калочки надбискупи покушавали су да задрже властити значај у углед у држави, па су хтели да свом старом седишту врате некадашњи значај и сјај. Поједини аутори сматрају да је ова црква настала на месту на коме су се налазили темељи некаквог старијег сакралног објекта, за који се, из недовољно јасних разлога, сматра да је у питању некадашња цркви Св. Рока.⁵⁶⁵

У Бачу је делимично сачуван још један сакрални објекат настао пре Мохачке битке. У питању је капела на кули Бачког замка (сл. 11), највероватније настала у време надбискупа Петера Варадија⁵⁶⁶ Капела је највероватније до времена када су Османлије освојиле замак, служила Калочо-бачком надбискупу као приватна капела.⁵⁶⁷ Не зна се ком је светитељу капела била посвећена. Налази на једној кули која је окренута ка североистоку (сл. 12), а смештена је на углу у коме се спајају два бедема—један који води из правца куле правоугаоне основе и другог који води из правца кружне куле са балконом. На овај други зид се, како је утврђено археолошким истраживањима, ослањала палата.⁵⁶⁸

На основу садашњег стања на терену и стања истражености може се реконструисати првобитни облик капеле у основним цртама (сл. 13). Капела се састоји из два травеја, једног правоугаоног, који је дужом страном окренут према дворишту, и другог, полигоналног, који чини олтарски простор са тространом апсидом, која је окренута ка спољашњој страни. Испод капеле је откривен простор трапезоидног облика са заобљеним угловима на северу, који обликују полукружну површину.⁵⁶⁹ Дно овог простора је било поплочано хоризонтално постављеним опекама. Овај простор се налази испод нивоа некадашњег пода капеле и мањи је у односу на њену површину. Због тога је са правом изнета претпоставка да се ради о крипти.⁵⁷⁰ Ко је могао бити сахрањен у крипи, за сада је тешко утврдити, али могуће да је била намењена за сахрањивање бачких надбскупа.

⁵⁶⁴ Исто.

⁵⁶⁵ F. Steltzer, nav. delo, 238.

⁵⁶⁶ Имре Хенслман је посебно скренуо пажњу на архитектонску вредност капеле, у Бачком замку и оценио да је настала под утицајем касне готике, а да је њена архитектура највреднија у комплексу: E. Henszlmann. *Die Bácsker Burg, Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa dr. Ludwig Haynald*, Leipzig 1873, 169-209; Опширније о капели: Н. Пиперски, Готичка капела у Бачком замку, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXIX* (2016), 197-205.

⁵⁶⁷ Р. Свекан, nav. delo, 20.

⁵⁶⁸ С. Вујовић, 2013, 124-125.

⁵⁶⁹ Исто, 128.

⁵⁷⁰ Исто.

У саму капелу се улазило са балкона, ког су придржавале конзоле. Могуће је да се и са балкона повремено вршио неки обред или се читала проповед, када је за то било потребе: на пример, уколико је био прослављан неки већи црквени празник, или када је у замку боравио већи број људи него уобичајено, или пак у временима када је замак био под опсадом, а други сакрални објекти били недоступни. Како је ово у неком тренутку био замак калочких надбискупа, од којих су неки предводили ратне походе против Турака,⁵⁷¹ могуће да су са овог балкона били читани ратни говори, или да се одатле испраћала војска у походе.

Изглед самог балкона, као и изглед прочеља храма, данас је тешко реконструисати због великог оштећења објекта. Апсида која је окренута ка спољној страни, ка Мостонги, отворена је са три велике монофоре, а још једна мања монофора, налази се са десне стране апсиде. Горњи крај ове монофоре је у истој равни са преостале три, док се у доњем делу завршава на висини која од прилике одговара половини осталих прозора. Надпрозорници се при врху завршавају преломљеним готичким луком, испод кога се налази карактеристичан готички трolist (сл. 14). У оквиру капеле, откривени су, осим средњовековне, трагови и ренесансне керамике,⁵⁷² на основу чега се закључује да је капела била у употреби све до времена турских освајања, али озбиљнијих интервенција у грађевинском смислу, судећи према стању објекта, након средњег века није било.

Капела је била засведена преломљеним готичким луцима. Улазни тавеј је био засведен четвороделним, преломљеним крстасто-ребрастим сводом, док је олтарски тавеј био засведен шестоделним ребрастим сводом, чији је сваки крак почивао на конзолама које су се налазиле у сваком углу олтара и олтарске апсиде, на висини која од прилике одговара половини зида. Кров је у сладу са готичком традицијом, највероватније био висок и стрм, на две воде, а изнад апсиде је био полукружан или полигоналан.⁵⁷³

⁵⁷¹ Р. Свекан, *nav.delo*, 19.

⁵⁷² С. Вујовић, 2013, 128.

⁵⁷³ Исто, 23.

6. НАСТАНАК И РАЗВОЈ МРЕЖЕ МАНАСТИРА НА ТЕРИТОРИЈИ КАЛОЧКО-БАЧКЕ НАДБИСКУПИЈЕ

6.1. Први православни манастири у Угарској и на територији Калочко-бачке дијецезе

Број сачуваних манастира из средњег века и уопште сакралних објеката на територији Калочко-бачке надбискупије из средњег века је изузетно скроман. Најчешће су сакрални објекти сачувани само у темељима, а за неке се зна само из писмених помена, па се чак ни њихова локација не може поуздано утврдити. Ипак, остаци цркава великих манастира као што су бенедиктинска опатија Домбо, цистерцитска опатија Белафонс или фрањевачки самостан у Бачу, сведоче о томе да су манстирске цркве, поред Калочке и вероватно Бачке катедрале, били најрепрезентативнији сакрални објекти на овим просторима. На основу сачуваног, углавном археолошког, материјала, (са изузетком катедралних храмова и понеке жупне цркве), једино су манстирске цркве биле већих димензија и грађене од раскошнијих материјала. Сеоске, жупне цркве, бар оне које су откривне и документоване биле су мале, више налик на капелице. У основи се разликују по апсидама. Најчешће су три врсте апсиде: правоугаоне, полукружне и потковичасте. Најзастуљеније су оне са правоугаоним апсидама ширине до 6, а дужине са апсидом до 8 метара. У једну такву цркву могло је стати око тридесет до педесет верника. Тај број одговарао је и броју становника једног села у XI и XII веку. Код ових цркава можемо запазити извесну типизацију. Темљеи су грађни од чврстог материјала (опеке или *глиненог камена*) а зидови су често били од набоја, ређе од опеке, а понекад су грађени и комбинованом техником (опека-земља). Уобичајени кровни покривачи су били шиндра, слама или трска. Под цркве је био у почетку од набијене земље, а тек можда касније, пред крај посматраног периода, од тесаног камена какви су пронађени код две црквице у околини Суботице, или од неке врсте керамике – печене опеке.⁵⁷⁴

Први манстири који су се појавили на тлу јужне Угарске, још пре крунисања Стефна I Арпадовића за краља 1000. године, били су манастири грчког обреда. Они су на територији Паноније почели да се појављују још у IX веку, у време када се

⁵⁷⁴ С. Жомбор, нав.дело, 71-72.

хришћанство на овим просторима ширило преко Византије.⁵⁷⁵ Грчки самостани оснивани су у Угарској и у време првих Арпадовића, без обзира на званичну државну и црквену политику која је била окренута ка Риму. Како је већ напоменуто у првом поглављу, источни обред је био толико снажно раширен по Угарској за време Стефана I, да је папа Силвестар сматрао потребним да ради тога прекори краља, те је у једном писму изразио чуђење што у његовој држави има *девет грчких* а само *један латински* манастир.⁵⁷⁶

Ипак, за сада се на територији целокупне средњовековне Угарске може потврдити постојање само седам византијских манастира у XI веку, насупрот тридесетак католичких.⁵⁷⁷ Међутим, да је број грчких манастира у Угарској током XI и XII века могао бити већи говори и податак да је 1204. године папа Иноћентије III размишљао о томе да их, будући да су у Угарској доста бројни, повеже у једну засебну бискупију (али ова замисао није остварена).⁵⁷⁸ Нема никаквих података који би упућивали на то да је неки од грчких манастира основан након XI века. Но, црквена и политичка клима у Угарској омогућавала им је да наставе да делују још дуго, и да одржавају живе везе са византијском црквом. Грчки манастири су у Угарској несметано функционисали током XI и XII века. Крајем XII века привредне и културне везе између Угарске и Византије и византијског света, пре свега са Кијевом, су ослабиле, али је као што је нагласио Ђула Моравчик, заправо тек крсташко освајање Цариграда 1204. и стварање Латинског Царства убрзало декаденцију и гашење источних манастира у Угарској.⁵⁷⁹

Грчки манастири су на тлу средњовековне угарске краљевине били распоређени широм целе земље, од севера до југа. Иако на југу Угарске, није сачувано много остатака грчких самостана, сматра се да је ту, односно на простору Калочко-бачке и чанадске дијецезе, цветало грчко монаштво.⁵⁸⁰ Најсевернији

⁵⁷⁵ Исто, 72.

⁵⁷⁶ Р. Грујић, 1939, 332.

⁵⁷⁷ L. Koszta, nav.delo,

https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megyeye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarorszag_egyhazi_topogr.htm

⁵⁷⁸ Исто.

⁵⁷⁹ G. Moravcsik, 1938, 389-403

⁵⁸⁰ Б. Стојковски, Византијски манастири у средњовековној Угарској, *Православно монаштво*, ур. Д. Бојовић, Ниш 2019, 116-117; Данас је познато седам манастира грчког обреда који су основани у Угарској у XI веку: G. Moravcsik, 1938, 227-260; Насупрот томе у средњовековној Угарској само бенедиктинских самостана је било више од 150, а најмање 27 њих се може датovati у XI век: L.

православни манастир у Угарској је био код Вишеграда, а основао га је краљ Андрија I, чија је жена Анастасија била ћерка кијевског кнеза Јарослава Мудрог (1016-1054). Самостан је био посвећен св. Андрији, и опстао је све док га у првој половини XIII века нису преузели цистерцити.⁵⁸¹

Као могући ктитор једног грчког манастира помиње се и краљ Стефан I. Позната је његова повеља на грчком језику⁵⁸² која говори о оснивању женског грчког манастира Пресвете Богородице у Веспремвелђу (*Veszprémvölgyu*) (Моравчик претпоставља да га је основала жена Стефновог сина Емерика која је, према неким изворима, била грчког порекла).⁵⁸³

Изгледа да је и бенедиктински самостан у Тихању (*Tihany*), који је такође као и грчки манастир код Вишеграда, основао краљ Андрија I 1055. године наследио и у себе уклопио старију грчку пустињачку заједницу.⁵⁸⁴ Познати су још неки грчки манастири, попут онога у Пастоу (*Pásztó*), којег су 1190. године преузели цистерцити, или пак женски манастир Св. Пантелејмона код данашњег места Дунајварош (*Dunapentele*), који се угасио у XIII веку.⁵⁸⁵

Један манастир грчког обреда сигурно је постојао у Марошвару (Ајтоњвару), касније названом Чанад, и будућем центру Чанадске бискупије, која је од средине XII века припадала Калочко-бачкој црквеној покрајини. На самом почетку XI века ердељски кнез Ајтоњ крштен по источном обреду, утемељио је овај

Hervay, 2001, 474-547; G. Kristó, *Tatárjárás előtti bencés monostorainkról*, *Századok* 138 (2004), 404-405.

⁵⁸¹ Б. Стојковски, 2019, 117-119.

⁵⁸² В. Stojkovski, 2016, 127-140.

⁵⁸³ Ова повеља није сачувана у оригиналу, већ у препису из 1109. године, из времена владавине краља Коломана. Те године је сачињена копија чији је горњи део препис грчке повеље из времена Стефана I, док је доњи део на латинском језику. У њему краљ образлаже због чега је сачињена ова копија и потврђена повеља, а потом у наставку иде парафраза ове повеље на латинском језику: G. Érszegi, *Szent István görög nyelvű okleveléről*, *Levéltári szemle* 38 (1988), 4; Б. Стојковски, *нав.дело*, 2019, 120.

⁵⁸⁴ L. Koszta, *нав.дело*,

https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarország_egyhazi_topogr.htm

⁵⁸⁵ Први сигурни помен овог манастира јесте из 1238. године. Тада се поседник овог манастира, род Адорнок, судио са суседним поседником Петром, у вези са противправним присвајањем неких поседа од овог манастира: Оригинална повеља није сачувана, већ само у препису из 1389. године, као и у званичном препису краља Жигмунда 1401. године: G. Fejér, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis*, Budaе 1841, X/4, 72; Једини заправо писани извор који потврђује постојање православног, односно византијског манастира на овом подручју јесте документ из 1329. године. У овој повељи постоји један једини помен да су некада овде живеле грчке калуђерице. Ради се о повељи Јована (Жана) Другета, угарског палатина који тражи од будимског каптола да означи посед Пентеле, јер се две стране суде око њега: Б. Стојковски, 2019, 122.

манастир и посветио га св. Јовану Крститељу. Једини писани извор који говори о овом манастиру јесте *Legenda maior Sancti Gerhardi episcopi*, односно *Велика легенда о Светом Гелерту*.⁵⁸⁶ Како Гелертово житије наводи за Ајтоња: *Asscepit autem potestatem a Grecis et construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honorem beati Iohannis Baptiste constituens in eodem abbatem cum monachis Grecis, iuxta ordinem et ritum ipsorum*.⁵⁸⁷ Посебна је занимљиво то што се помиње да је Ајтоњ добио дозволу, односно пуномоћ од Грка да изгради, тј., подигне овај манастир, те да у њега дођу грчки калуђери заједно са својим игуманом.⁵⁸⁸

Када је Ајтоња поразила војска краља Стефана I, монаси манастира Св. Јована из Чанада пресељени су нешто западније у други грчки самостан, посвећен Св. Ђорђу у Оросланошу (Oroszlános), данас Банатском Аранђелову.⁵⁸⁹ Феудални господар Чанад је саградио овај нови манастир и у њега преместио калуђере из Чанада, који је убрзо постао бенедиктински самостан.⁵⁹⁰ Чанадови потомци су и у наредним вековима били патрони овог манастира, али је он временом опустео. Шта се десило са грчким калуђерима остаје потпуно нејасно. Може се претпоставити да су опадањем византијског утицаја почетком XIII века, након Четвртог крсташког рата, опао и византијски утицај на Угарску, па и на његове рубне делове. Друга могућност је да је да је манастир страдао током татарске најезде 1241-1242. године и да потом није обнављан. Манастир потом прелази у руке бенедиктинских редовника, и у њиховим је рукама опстао све док Османлије нису освојиле Оросланош 1551. године. Локалитет на коме се налазио манастир и на коме су се некада налазили његови археолошки остаци назван је по турској речи Мајдан.⁵⁹¹

Од свих грчких манастира у Угарској је најдуже опстао манастир Светог Димитрија у Сремској Митровици.⁵⁹² Изгледа да тек 1344. године у њему више

⁵⁸⁶ L. Szegfű, 1994, 231; детаљна биографија и најпотпунија анализа његовог дела код: E. Nemerkenyi, *nav.delo*, 73-156; Сматра се да је око 1030. године управо он основао и чанадску бискупију, те се сматра првим у хронологији чанадских бискупа: G. Györffy, 1983, 296, 326, 366-367; V. Múcska, 2005, 23, 27; A. Zsoldos, 2011, 86.

⁵⁸⁷ E. Szentpétery, (ed.) *Scriptores rerum Hungaricarum* II, Budapest 1938, 490.

⁵⁸⁸ Б. Стојковски, 2019, 126.

⁵⁸⁹ G. Moravcsik The role of Byzantine church in medieval Hungary, G. Moravcsik ed., *Studia Byzantina*, Budapest 1967, 330-331; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 145-146, s. v. Csanád 2; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 508.

⁵⁹⁰ Б. Стојковски, 2019, 127.

⁵⁹¹ J. Kálmán, *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*, Budapest 1926, 45-47; Z. Čemere, *Ognjišta i močvari: prilozi za srednjovekovnu istoriju kikindskog kraja i Vojvodine*, Kikinda 2007, 39-43.

⁵⁹² С. Жомбор, 73.

неће бити православних монаха.⁵⁹³ О манастиру Светог Димитрија у Сремској Митровици сачувало се доста података. Бројни писани извори, иако неретко врло контрадикторни, ипак омогућавају да се у великој мери сагледа и реконструише историјат овог манастира. Манастир је највероватније основао краљ Андрија I у време релативно мирољубивих односа са Византијом (1018-1071). Манастир је, пошто му је ктитор био сам краљ, имао посебан положај. Био је изузет из угарске црквене хијерархије и због свог егземпларног полижаја није припадао ни Калочко-бачкој ни Острогонској надбискупији, него је био ставропигијални манастир, потчињен директно цариградском патријарху.⁵⁹⁴

Овај манастир је поседе добијао директно од краља.⁵⁹⁵ Према сачуваним документима, имао је низ посела у Срему (Аљмаш код Ердута, још нека места око Вуковара, Сусека, село Нередин), затим поседе у Барањи, нпр. Шомођ (трећина прихода дворца Шомођ припадала Светом Димирију на Сави).⁵⁹⁶ Манастир је имао и део прихода Алпара са једном скелом н Тиси, као и скеле за превоз преко Дунава у Вуковској жупанији.⁵⁹⁷ Под овим православним манастиром у данашњој Сремској Митровици било је 14 цркава. Манастир је како тврди Ђерђ Ђерфи, по свом богатству био раме уз раме са рецимо бенедиктинском опатијом Панонхалмом, а био је знатно богатији од Тихањија.⁵⁹⁸

Манастир Св. Димитрија на Сави у Сремској Митровици је имао изузетно јаке везе са Русијом још од XII века.⁵⁹⁹ За њега је била везна и угарска краљица Еуфросина Кијевска, супруга краља Гезе II, и мајка краља Беле III. Краљица је

⁵⁹³ Б. Стојковски, 2019, 136.

⁵⁹⁴ L.Kosztai, 2000, 69; G. Moravcsik, 1938, 420.

⁵⁹⁵С. Жомбор, нав.дело, 73.

⁵⁹⁶ Б. Стојковски, 2019, 131.

⁵⁹⁷ Поседе су у значајној мери анализирали и обрадили: G. Györfy, *Pregled dobara grčkog manastira u Svetom Dimitriju na Savi (Sremska Mitrovica) iz XII veka*, *Spomenica Istorijskog arhiva Srem* 1 (2002), 34-44; S. Andrić, 2008, 138-148; Треба напоменути да је манастир вероватно имао брод у Митровици, а не скелу како се у делу историографије наводи. И неки сремски римокатолички самостани су располагали бродовима Уп: П. Рокаи, "Бродови" на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, *Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1979. године*, Београд 1983, 147, 159, 164-165.

⁵⁹⁸ Ђерфи не пореди случајно са ове две опатије. У питању су две најстарије и најугледније бенедиктинске опатије на тлу Угарске, и до данас два најзначајнија мађарска римокатоличка самостана. Оба су током средњег века имала изузетан значај, и уколико су ове Ђерфијеве анализе тачне, манастир у Сремској Митровици је без сумње био међу најбогатијим манастирима Угарске: G. Györfy, 2002, 51-52.

⁵⁹⁹ Б. Стојковски, 2019, 131.

поклонила манастир крсташа у Столном Београу крстшком манастиру у Јерусалиму, где јој је једно време било уточиште, односно где је била протерана због подршке свом млађем сину Стефану III у сукобу против њеног другог сина Беле III. Сва речна добра православног манастира Светог Димитрија на Сави се, уз поседе који су раније поклањани крсташима, дарују Лаври Светог Теодосија. У овом манастиру, или једној његовој цркви, краљица је била, према предању и сахрањена. Ђерђ Ђерфи из те анализе закључује да је повеља манастиру у Митровици у ствари копија повеље крсташима у Столном Београду.⁶⁰⁰

То није једина веза овог манастира са Русијом. Постоји и једна далеко директнија. Наиме, од времена кнеза Владимира Володаревича (1124-1153), владари Галиције из династије Ростиславича били су дародавци манастира Светог Димитрија на Сави и поклањали су му на годишњем нивоу по 13 кантара воска, што је износило преко 650 кг.⁶⁰¹ Могуће је да су трговци били посредници у доношењу годишњег дара галичких кнежева Светом Димитрију на Сави. Како Ђура Харди закључује, манастирски конаци могли су да буду уточишта и преноћиште овим трговцима.⁶⁰² Други посредници и одржаваоци веза са овим значајним православним манастирима на тлу јужне Угарске су могли управо бити монаси, за које се зна да су путовали и на том подручју ка Византији, преваходно ка Светој Гори Атоској.⁶⁰³

Забуну око манастира Св Димитрија у Сремској Митровци донекле ствара чињеница да се у папским регистрима из 1215. године помињу чак три манастира Светог Димитрија. За један се просто каже да има опата и конвент и да је посвећен овом светитељу. Затим се помиње Свети Димитрије *super Sabam*, као и конвент *Sancti Demetrii greacorum de Ungaria*. Како се за први манастир уопште не наводи где је, велико је питање да ли је уопште у Угарској.⁶⁰⁴ Ако би се православни грчки манастир лоцирао у самом граду Сремској Митровици, онда би се овај други храм Светог Димитрија на Сави, какао сматра Станко Андрић, можда могао налазити на

⁶⁰⁰ G. Györfy, 2002, 30-31.

⁶⁰¹ Ђ. Харди, Галички кнежеви дародавци манастира Светог Димитрија на Сави, *Споменица Историјског архива Срем* 1 (2002), 65-75; Ђ. Харди, Руски краљеви Галиције дародавци манастира Светог Димитрија на Сави, *Истраживања* 15 (2004), 49-61.

⁶⁰² Исто.

⁶⁰³ Ђ. Hardi, Putovanja dva ugledna putnika iz ruskih zemalja kroz Panoniju i Balkan sredinom 13. veka, *Balkan i Panonija kroz istoriju*, Novi Sad 2006, 133.

⁶⁰⁴ Б. Стојковски, 2019, 133.

тлу Мачванске Митровице. Станко Андрић чак поставља питање да ли је овај храм у ствари био оно седиште православне епископије које је постојало у време стварања Сремске бискупије, међутим за сада нема података који би то недвосмислено потврдили.⁶⁰⁵

Како се и у првим повељама угарског краља и папској були наводе два манастира, не би требало сметнути са ума ни могућност да су заиста у питању била два манастира. Од та два, један је могао бити дариван Лаври Светог Теодосија у Јерусалиму, други му је у посед дошао на неки други начин, како Станко Андрић тврди.⁶⁰⁶ Он истовремено каже како су и поклони галичких кнежева били у ствари намењени лаври Свеог Теодосија, пошто су у самој були употребљавали само заменица *ваше*, а не прецизира се коме се дарује. Док се раније сматрало, поготово код Ђерђа Ђерфија, да се ради о интерполацији из оригиналне краљеве повеље, Станко Андрић, сматра да су се ти поклони односили на јерусалимску светињу.⁶⁰⁷

Из XII или XIII века потиче и један прстен на коме стоји † S(igillum) Sofronie ab(b)a(tis) de S(ancto) Demit(rio). На њега је још раније указао Константин Јиречек, али није давао неке конкретне закључке осим овог предложеног датовања. Станко Андрић помислио да се ради о томе да је ово грчки манастир који је усвојио латински језик као званичан језик у својој комуникацији.⁶⁰⁸ Можда је овај манастир имао печат за одвојену комуникацију а латинском и грчком језику, те се овај печат стављао на нека документа која су вођена управо на латинском језику, као што су помињања суђења или нешто друго. Узевши у обзир да је цар Манојло I Комнин половином XII века боравио у овом манастиру, те да је из њега вратио руку светог Прокопија у Ниш, можда је вероватније да је овај печат ипак из XIII века. Тада више немамо толико додир са Византјом, а и изворни подаци из овог века упућују на окренутост овог манастира ка Печују.⁶⁰⁹

⁶⁰⁵ S. Andrić, 2008, 130-131.

⁶⁰⁶ Исто, 137-138.

⁶⁰⁷ Исто; Највећи проблем у проучавању ове проблематике представља недостатак грчке оригиналне повеље краља Беле III пошто не могу да се детаљније анализирају евентуалне грешке преводилаца. Тешко је дати неку коначну оцену ових закључака и претпоставки. Постојање посуда манастира у Митровици и богатство ове монашке заједнице би могло можда пре да укаже на то да су и дарови галичких кнежева ипак били упућени митровачком, а не јерусалимском манастиру: Стојковски, 2019, 139.

⁶⁰⁸ К. Јиречек, Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља, *Зборник Константина Јиречека I*, Београд 1959, 527; S. Andrić, 2008, 157.

⁶⁰⁹ Б. Стојковски, 2019, 134.

Последњи извор за историју овог манастира јесте писмо папе Климента VI из 1344. године. Најпре се наводи како овај манастир лежи на граници краљевине Угарске према шизматичним Рашанима. Папа даље пише да су у овом манастиру одвајкада одвојено живели Грци, Словени и Угари. Грци се нису покоравали ниједноме прелату Угарске, већ директно своме патријарху у Цариграду. Пише, такође, да је десет година пре издавања овог писма (значи 1334. године), преминуо последњи игуман и да васељенски патријарх није постао наследника. Сога, папа одређује Нитранског бискупа Вита да буде администратор овог манастира, те захтева од њега да овај запустели православни манастир реформише у духу католичке вере који би установио нитрански бискуп припала би сва добра, како покретна тако и непокретна, која су припадала овом манастиру у прошлости.⁶¹⁰

Као предложене локације грчких манастира на територији Калочко-бачке надбискупије помињу се још Домбо, Бач и Тител. Према појединим, доста смелим претпоставкама у Домбу, односно у Рековцу је постојао грчки и или словенски манастир православног обреда, пре него што је на садашњем локалитету *Градина* подигнута бенедиктинска опатија Светог Ђорђа. У писаним изворима за сада није откривен никакав податак којим би се потврдиле ове претпоставке. Недалеко од остатака бенедиктинске опатије Светог Ђорђа у Домбу (локалитет Градина) на локалитету *Црквина*, односно *Клиса*, налазе се, засад скромни остаци дела зида и уломци камене пластике једне црквене грађевине. Већ и само име тог локалитета, *Клиса*, указује да се ту налазила црква. Археолог Шандор Нађ, без много објашњења претпоставио је да се на Црквини налазила најстарија црква на том терену и да су се близу ње, нешто ниже уз обалу Раковачког потока, налазиле зграде самостана коме је ова црква припадала. Такав претпостављени топографски однос цркве и самостана упућују, према Нађу на старословенски карактер.⁶¹¹ Утемељен вероватно у доба када је св. Методије био епископ у Панонији (друга половина IX века), манастир на Црквини био је један од центара из којих су словенски редовници ширили хришћанство у том делу Подунавља. Ту делатност је хипотетички самостан наставио и након доласка Мађара у раном X веку, а опстао

⁶¹⁰ Документ је објављен код А. Theiner, *nav.delo*, 667-668; G. Moravcsik, 1938 420; С. Ђирковић, 1969, 61.

⁶¹¹ Š. Nađ, *Dombo: srednjovekovna opatija i tvrđava*, Novi Sad 1985, 18-23, 30-45.

је све до Татарске најезде (1241-1242). Након тога због својих источних обележја више није био обнављан.⁶¹²

Остатак грађевинског материјала и архитектонске пластике са овог локалитета је према Нађу употребљено касније за изградњу готичке цркве бенедиктинског самостана Св. Ђорђа. Тако је црква на *Црквини* највећим делом нестала, а оно што је под ње остало прикупили су српски калуђери два века касније и употебили за градњу цркве српског манастира у Старом Раковцу.⁶¹³

Насупрот Шандору Нађу, Небојша Станојев, са чиме се слаже и Станко Андрић, није се сложио са претпоставком о постојању самостана на Црквини, већ уместо тога сматра да се ту највероватније налазила жупна црква Свих Светих која се помиње у једном извору из XIV века.⁶¹⁴ Сматра да је била саграђена у романичком стилу са византијским утицајима, а да је после страдања у татарској најезди, саграђена поново у готичком стилу.⁶¹⁵ Постојње старије и млађе цркве, донекле је потврђено и археолошким истраживањима током којих је утврђено коришћење старијих *романичких* сполија при изградњи *готичког* зида.⁶¹⁶

На основу археолошког материјала откривеног на локалитету *Градина*, археолог Небојша Станојев је закључио да је бенедиктинска опатија Св. Ђорђа у Домбу била подигнута на темељима старијег грчког самостана.⁶¹⁷ Станојев је открио темеље једне тробродне базилике (сл. 15) испод новије готичке цркве.⁶¹⁸ Велико богатство археолошког материјала, комбинација римских и византијских утицаја, према тумачењу Небојше Станојева, сведочи о томе да су манастир Домбо вероватно основали византијски монаси.⁶¹⁹

Станојев сматра да је овај грчки манастир био посвећен Светом Великомученику Георгију као и каснија бенедиктинска опатија на његовом

⁶¹² S. Andrić, Problemi graditeljske povijesti benediktinskog samostana Sv. Jurja u Dumbovu, *Scrinia slavonica* 6 (2006), 170-171.

⁶¹³ Š. Nađ, *nav.delo*, 18-23.

⁶¹⁴ S. Andrić, 2006, 172.

⁶¹⁵ Исто, са таријом литертуром.

⁶¹⁶ Око цркве је откривено и средњовековно гробља чији се почеци, судећи по новцу откривеном у гробовима датује у XII век. Nebojša Stanojev, A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői, *A középkori Dél-Alföld és Szer*, ur. T. Kollár, Szeged 2000, 383-428.

⁶¹⁷ Б. Стојковски, 2019, 127.

⁶¹⁸ Исто.

⁶¹⁹ Н. Станојев, *Цркве, некропола, манастир*, Нови Сад 2004, 128.

месту.⁶²⁰ Бенедиктинци су преузели не само манастир, па и добар део материјала за градњу своје цркве, већ и ранију посвету храма. Небојша Станојев разлоге због којих је грчки манастир Домбо био посвећен светом Ђорђу види у томе што је овај светитељ, био заштитник Комнина, мада за овакву тезу не постоје потврде у изворима, нити у савременој византолошкој науци.⁶²¹

При реконструкцији изгледа потенцијалног грчког храма и његове опреме, Станојев је покушао да уклопи 48 уломака камене пластике у реконструкцију олтарске преграде (сл. 16). Као модел реконструкције узео је византијски темплон. Са том преградом је довео у вези и 12 бронзаних иконица које су откривене у једној остави недалеко од самостана, сматрајући да је бар део њих био изложен, према источнохришћанском обичају на архитравној греди.⁶²² Византијске иконе које су се, према Станојеву, налазиле на архитраву се данас налазе у Музеју Војводине у Новом Саду. То су икона Христа Пантокртора (сл. 17), Богородице на престољу (сл. 18), потом још једна икона Богородице Заступнице (сл. 19), икона Светог Николе и Светог Василија (сл. 20), потом икона светог Ђорђа (сл. 21), као и иконе Светог Пантелејмона (сл. 22) и Светог Прокопија (сл. 23).⁶²³

Ове византијске иконе су врло занимљиве и због својих натписа. Једна Богородичина икона карактеристична је због дијалога Богородице и Христа. На овој иконици, исписан је разговор који је у суштини молба Богородице Сину да спаси људе. Вероватно је инспирисан химном Светог Романа Мелода, који се и данас поје у црквама на Велики Петак. На икони Светог Ђорђа, записана је на грчком језику молитва њему као заштитнику земљорадника у којој се каже да онај који је од сребра наручио ову икону (слуга твоја) моли за добру земљу. Треба напоменути да је ово врло ретка представа у православној иконографији. Светитељ је представљен са шитом у левој и копљем у десној руци.⁶²⁴

⁶²⁰ S. Nagy, *Dombó*, Újvidék 1974, 9-18; N. Stanojev, A Dombói Szent György monostor bizánci ikonjai, *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, ed. I. Takács, Pannonhalma, 2001, 122-123.

⁶²¹ За детаљније разматрање овог проблема уп. В. Станковић, *Комнини у Цариграду (1057-1185). Еволуција једне владарске породице*, Београд, 2006, посебно 270-289.

⁶²² Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 55.

⁶²³ Б. Стојковски, 2019, 129.

⁶²⁴ Ф. Баришић, Грчки натписи на иконама оставе у Раковцу, *Зборник Филозофског факултета* 10 (1968), 211-216; S. Nagy, *nav. delo*, 12-15; N. Stanojev, 2000, 122-123.

Према Шандору Тоту, налаз оставе са иконама, које су неутемељено доведне у везу са самостаном заправо не представља никакав доказ о постојању грчког самостана на овом локалитету. Покушај да се иконе уклопе у опрему цркве, нарочито у олтарску преграду заправо је недовољно уверљиво. Као прво, иконе нису биле пронађене међу самим рушевинама на градини, већ у њеној околини.⁶²⁵ Незнатна величина икона (све су мање од 10 цм) пре указује да су оне служиле личној побожности а не јавном култу.

Затим, према Тоту архитектура романичке грађевине, за коју је Станојев сматрао да је припадала грчком манастиру, не указује на њено византијско порекло. Према Тоту она је припадала Угарском бенедиктинском типу тробродне базилике са три апсиде.⁶²⁶ Сама посвета цркве св. Ђорђу, ако ју је самостан у Домбу и имао од почетка XI века никако се не може узети као доказ у прилог грчког порекла самостана. Чак и пре него што је свети Ђорђе стекао огромну популарност на западу током крстшких ратова, у Угарској је његов култ већ био пустио дубоке корене.⁶²⁷

Да се у Бачу налазио грчки самостан закључује се обично на основу Кинамовог и Идрисијевог записа, према којима је Бач био седиште грчког епископа, односно да је био град у коме је живело бројно грчко становништво.⁶²⁸ Претпоставку да се у Бачу, на месту данашњег фрањевачког самостана, до 1169. године налазио један грчки манастир, изнео је још седамдестих година XX века, археолог Антун Нађ.⁶²⁹ Нажалост, Антун Нађ не наводи конкретне материјалне нити писане доказе који би уверљивије говорили у прилог његове претпоставке. Претпоставка је углавном базирана на већ поменутих иворима у којима нема никаквих директних података о грчком самостану у граду.

⁶²⁵ S. Tóth, A 11-12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai, *Paradisum plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, ed. I. Takács, Pannonhalma 2001, 236-241.

⁶²⁶ S. Andrić, 2006, 176.

⁶²⁷ Под заштиту св. Ђорђа била је стављена катедрала Чанадске бискупије, основане око 1030. године, као и православни манастир у Орослаошу. Још су три изворно бенедиктинска самостана била посећена св. Ђорђу: Јак код Szombathelya у Ђерској бискупији, Јасд у Веспремској и Могуород у Вачкој бискупији. Од њих је Могуород био основан још у XI веку: L. Hervay, 2001, 494-5, 502-3, 533; A. Mező, *nav.delo*, 92-115.

⁶²⁸ Да трага византијског манастира у Бачу нема слаже се и Борис Стојковски: Б. Стојковски, 2019, 135-136

⁶²⁹ О томе видети: А. Нађ, *нав.дело*, 187-230.

На цркви фрањевачког самостана у Бачу, могу се приметити најмање два грађевинска слоја која потичу из средњег века. Старијем слоју градње, који сигурно потиче из времена пре него што је црква почетком XIV века прешла у руке фрањеваца, припадају нижи делови олтарске апсиде са контрафорима, грађене наизменичном употребом камена и опеке (сл. 24), на начин какав је познат у Византији, али се често среће и на романичким грађевинама које су сигурно од почетка биле намењене католичком обреду, каква је нпр. и првобитна катедрала у Калочи. Према самостанској хроници, која се мора узети са резервом, јер је писана тек почетком XVIII века, када су самостан обновили босански фрањевци, записано је да је у средњем веку, пре него што је црква припала фрањевцима, припадала јовановцима или темпларима.⁶³⁰

Постојање каптола Свете Софије у Тителу, који је припадао августином реду, може да упути да су оснивачи били византијски монаси који су свој манастир посветили Светој Софији по узору на Цариград.⁶³¹ Исто тако, Небојша Станојев је на основу археолошког материјала претпоставио да је црква у Врбасу била зидана под византијским утицајем, те да је у питању можда и некадашњи храм грчког обрета који се датује у XIII век.⁶³² Међутим, за потврду свега тога недостају конкретнији докази.

⁶³⁰ Старији аутори који су цитирали текст хронике фрањевачког самостана у Бачу у којој на латинском језику стоји записао: *sunt...templariorum canonicorum s. Sepulchri vulgo cruciferi canonici*, тумачили су да се ради о темпларима: први је тако протумачио Мартин Сентивањи писац са краја XVII века: М. Szentivany, *Discretio paralipomenica rerum memorabilium Hungarie, Turnaviae* 1699; Затим Гргур Чеваповић у XIX веку: Г. Ћеваповић, *Catalogus observantis minorum provinciae S. J. A Capistrano, Budaе* 1823; У другој половини XX века, овакво тумачење преносе и Анте Секулић: А. Sekulić, *nav.delo*, 35; затим фра Цвекан Пашкал, који доноси преглед дотадашњих тумачења: Р. Свекан, *nav.delo*, 44. Тумачење да се не ради о темпларима, већ о јовановцима, те да се ради о погрешном читању самостанске хронике прва је изнела Леља Добронић, према којој се грешка састоји у погрешном тумачењу текста *templari canonici sancti Sepulchri*, која напомиње да се *templari* у документима увек називају *milites Templi* а да *Sancti Sepulchri*, што се односи на Св. Гроб у Јерусалиму, те да се ради о редовним кноницима Св. Гроба: Л. Добронић, *Srednjovjekovni redovi i crkva u Bači, Od Gradovrha do Bača*, ur. L. I. Krmpotić i M. Karaula, Sarajevo 1988, 51-52; Проблем који превиђају сви наведени аутори лежи у томе што је самостанска хроника вођена тек од краја XVIII века, и не зна се на основу којих извора су у њу унети подаци за раније периоде, те се Хроника не може сматрати примарним историјским извором.

⁶³¹ Б. Стојковски, 2019, 136.

⁶³² Н. Станојев, 1996, 77; Б. Стојковски, *Бач средиште сремске цркве?*, *Српска теологија данас*. Београд 2009, 380-385.

6.2. Самостани западних монашких редова: бенедиктинаца, цистерцита, августинаца, павлина, премонстрата и јовановаца на територији Калочко-бачке дијецезе

Први католички монашки ред који се појављује на тлу Угарске су **бенедиктинци**. Бенедиктински самостани се обично појављују у време када су у латинском хришћанству деловала само три католичка монашка реда: бенедиктински, цистецитски и премонстријски.⁶³³ Бенедиктински манастири, осим Клинија представљали су лабав конгломерат независних самостана. Није постојала некаква централна управа, а за оснивање новог бенедиктинског манастира било је довољно само добити одобрење локалног бискупа. Рани бенедиктински манастири у Угарској су без изузетка били краљевски.⁶³⁴ Прве краљевске бенедиктинске самостане у Трансданубији: Панонхалма (Pannonhalma), Печварад (Pécsvárád), Бакоњбел (Bakonymbél), Залавар (Zalavár), Тихањи (Tihany), Сексард (Szekszárd), или чак у горју: Зобор (Zobor), Гарамсентбенедек (Garamszentbenedek), основали су краљеви из династије Арпадовића. Из тога се може закључити да је колевка угарског бенедиктинског реда, и њихово рано седиште било у Трансданубији.⁶³⁵

О значају који је бенедиктински ред имао за ширење хришћанства у Угарској у превом периоду након успостављања независне угарске цркве говори у прилог и податак да је бенедиктинском реду припадао и св. Гелерт, мисионар у Чанаду и један од првих светитеља и мученика угарске цркве. Овај, пореклом млетачки проповедник и редовник, проповедао је и ширио латинско хришћанство по источној Угарској. Пострадао је 1046. године, а већ 1083. године је био канонизован, заједно са св. Стефаном I и св. Емрихом, и постао један од светитеља заштитника Угарске.⁶³⁶ Према *Великој Легенди о светом Гелерту*, бискуп је 1030. године доделио празан Ајтоњев грчки самостан у Чанаду бенедиктинским

⁶³³ L. Koszta, nav.delo,

https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarorszag_egyhazi_topogr.htm

⁶³⁴ Исто.

⁶³⁵ Исто.

⁶³⁶ L. Szegfű, 1994, 231; детаљна биографија и најпотпунија анализа дела св. Герарда код Е. Nemerényi, nav.delo, 73-156; Сматра се да је око 1030. године управо он основао и чанадску бискупију, те се сматра првим чанадским бискупом: В. J. Kálmán, *A csanádi püspökség története. Alapításától a tatárjárásig*, Makó 1930, 37-46; G. Györffy, 1983, 296, 326, 366-367; V. Múcska, 2005, 23, 27; A. Zsoldos, 2011, 86.

редовницима из Трансданубије.⁶³⁷ Значај бенедиктинске опатије у Чанаду је порастао управо због тога што је у њој сахрањен свети бискуп Гелерт.⁶³⁸

Бенедиктински самостани се на подручју Калочко-бачке дијецезе, а нарочито у Срему готово без изузетка налазе уз Дунав, који је био важан трговачки и војни пут ка Византији (сл. 25). Први угарски краљевски бенедиктински самостани као што су нпр. Залавар (Zalavár), Бакоњибел (Bakonymbél) настали су далеко од прометних путева, међутим од друге половине XI века бенедиктинске опатије су почеле да се подижу баш у близини путева и важних речних токова. Важност дунавског пута је током XI и XII века нагло порасла због тога што је Угарска пре пада Цариграда 1204. године, припадала економској зони источне и југоисточне Европе, па се највећи део трговине на даљину одвијао у правцу Византије и делте Дунава.⁶³⁹

Осим тога, нису се само трговци служили путем уз Дунав, преко Бачке и Срема. Од XI века становништво Европе постаје покретљивије у односу на претходна раздобља, а све више и више људи путује и жели да путује у Јерусалим да упозна места Христовог живота и страдања на земљи.⁶⁴⁰ Уместо поморског пута ка Светој земљи, који је постајао све опаснији због гусара, ходочаници су се чешће одлучивали за копнени пут који је водио преко Угарске. Пут који је ишао уз Дунав кроз Угарску, даље је водио преко углавном православног централног Балкана и Византијских територија. Отварање јерусалимског ходочасничког пута кроз Угарску обезбедио је Стефан I Арпадовић.⁶⁴¹ Од краја XI века све већи број ходочасника се кретао дунавском рутом преко Бачке и Срема. Овим путем прошли су и значајни европски владари као што су Готфрид Бујонски, француски краљ Луј VII и немачки цар Фририх Барбароса.⁶⁴²

Када је отворена дунавска рута, недостајала је инфраструктура за путовање. Стефан I, његови наследници и угарска црква морали су да обезбеде услове за преноћиште, здравствену и другу помоћ ходочасницима на својој територији. У томе

⁶³⁷ П. Рокаи и др., нав.дело, 41.

⁶³⁸ Исто.

⁶³⁹ L. Koszta, nav.delo,

https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megyepages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarorszag_egyhazi_topogr.htm

⁶⁴⁰ Исто.

⁶⁴¹ Исто.

⁶⁴² Исто.

су значајну улогу имали бенедиктинци. Бенедиктинске опатије биле су често места која су обезбеђивала ходочасницима потребну помоћ и смештај.⁶⁴³

Док су први бенедиктински самостани у Трансданубији, као што је већ речено, били основани од стране чланова краљевске породице, мало се зна о оснивачима бенедиктинских самостана јужно од Калоче. Познато је да су ктитори самостана понекад били локални племићи, о чему сведочи богата бенедиктинска опатија Боноштор коју је средином XII века основао бан Белош Вукановић (угарски бан (1144-1157), палатин (1146, 1157) и рашки велики жупан (1162)).⁶⁴⁴

Број бенедиктинских заједница на простору југоисточне Угарске, односно на територији читаве калочко-бачке црквене покрајине био је изузетно висок, међутим већина ових опатија је вероватно било изузетно малих димензија, са изузетком Боноштора и Домба у Срему, који су оба настала средином XI века. Уопште, угарске бенедиктинске заједнице су, када се упореде са онима у Западној Европи, биле малих или средњих величина и састојале су се од малог броја редовника. Нешто већих димензија су могли бити краљевски манастири, али су чак и они током XI века имали мали број редовника.

На простору Калочо-бачке дијецезе у изворима се, поред Боноштора и Домба помињу следећи бенедиктински самостани: Сремски Карловци, Сремска Митровица, Гргуревци (1247), Грабово, Зонд (1192) и Бодрогмоноштор (пре 1100). Нажалост, подаци о већини ових самостана су изузетно оскудни.

За опатију у **Бодрогмоноштору** се зна да је била основана пре 1100. године и да је била је посвећен св. Петру и Павлу.⁶⁴⁵ Познат је један спор између опата овог манастира са опатом другог бодрошког бенедиктинског манастира око једног рибњака. Остаци овог манастира откривени су крајем 19. века.⁶⁴⁶

Што се тиче **Сремских Карловаца**, још у првој половини XVIII века постојале су развалине још једне старе бенедиктинске опатијске цркве са називом *клица*, која се налазила поред православне саборне цркве Св. Никола.⁶⁴⁷ На том

⁶⁴³ Исто.

⁶⁴⁴ Исто.

⁶⁴⁵ В. Romhányi, *Monasteries along Danube, Genius loci Laszlovszky 60*, ed. D. Mérai, Budapest 2018, 79.

⁶⁴⁶ Исто.

⁶⁴⁷ У топониму Клица у Угарској сачували су се трагови римокатоличких цркава. Тим именом од грчке речи еклесија, називали су, према мишљењу Р. Грујића Срби и Турци старе опустеле и разорене цркве, затечене у областима које су заузимали и освајали: Р. Грујић, 1939, 349.

месту је 1768. године подигнута данашња римокатоличка црква Пресветог Тројства.⁶⁴⁸ Остави базилике су откривени током заштитних археолошких радова 1984 и 1993. године на Тргу Бранка Радичевића (сл. 26 и 27).⁶⁴⁹ Том приликом је закључено да је у питању тробродна базилика типа *обновљене византијске базилике*, какве су подизане у Срему после 1000. године, након дласка Мађара.⁶⁵⁰

На основу писам папа Климента VI из 1344. године упућеног бискупу Виду, у коме задужује бискупа да реформише грчки самостан **Св Димитрија на Сави** уз помоћ бенедиктинаца, изгледа да историја бенедиктинског самостана Св. Димитрија на Сави почиње након 1344. године.⁶⁵¹ Не зна се да ли је реформа успела и докле је у Сремској Митровици постојала бенедиктинска опатија на месту некадашњег грчког манастира. Препис поменуте буле је у Авињону урадио царски нотар Никола де Стерлиц (Nikola de Strelicz), клерик Вроцлавске дијецезе, по налогу босанског бискупа Ловре и веспремског бискупа Стефана и на захтев опата бенедиктинског самостана Св. Бенедикта на реци Хрон (Garamszentbenedek, danas Hronský Veňadik u западној Словачкој) по имену Зигфрид (Siffridus).⁶⁵² Препис је извршен 13. августа 1344. године у авињонском самостану августинских пустињака у присуству опата Зигфрида и споменуте двојице бискупа, који су исправност преписа потврдили својим печатима. Сам опат Зигфрид је бискупима и нотару предочио оригиналну папину булу. Израда преписа образложена је тиме што се *Изворне повластие или листине не могу баш свугде показати*.⁶⁵³ Може се закључити да је бискуп Вид, који је столовао у Нитри 1335-1355. поверио реформу грчког самостана у Сремској Митровици бенедиктинцима из самостана Хронск Бенадик са севера краљевства, односно њиховом опату Зигфриду који се налазио на челу самотана у периоду 1330-1355. године.⁶⁵⁴ Он је иначе био познат по марљивом раду на обнови запуштених бенедиктинских самостана широм Угарске.

⁶⁴⁸ Р. Грујић, 1939, 349; Католичка црква Пресветог тројства заузима некадашњи глави брод базилике: Д. Гачић, *Археолошко наслеђе Сремских Карловаца*, Нови Сад 2016, 54-55.

⁶⁴⁹ Д. Гачић, нав. дело, 55.

⁶⁵⁰ М. Петровић. О ранохришћанским и раносредњовековним црквама у Војводини, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVIII* (1996), 1996, 72; Д. Гачић, нав. дело, 55.

⁶⁵¹ S. Andrić, 2008, 160.

⁶⁵² G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis IX-1*, Budaе (1829-1844), 223-227, br. 107.

⁶⁵³ S. Andrić, 2008, 160.

⁶⁵⁴ Исто, 160-161; P. Sörös, *Az elenyészett benzés apátságok, (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története)*, Budapest 1912, 358-359.

Нешто пре тога управо је он успео да врати реду пет различитих самостана, међу којима и Грабово у Срему са његовом подужницом Бијелом, па му је за то капитол угарских бенедиктинаца 1342. године признао право не надокнаду трошкова.

Према Станку Андрићу, бенедиктинци су можда остали у Сремској Митровици током друге половине XIV века, али готово сигурно не и после тога. Наиме, после победе Османлија над хришћанском војском код Никопоља 1396. године, када је одред султанове војке продро у Срем, Митровица је издајом предата Османлијама, након чега је опустошена и спаљена, а део становништва је одведен у ропство. Вероватно је том приликом страдао и бенедиктински самостан, тј ако је постојао свакако није био поштеђен. Митровица је на сличан начин страдала од Османлија и 1458. и 1462. године тако да је мало вероватно да би се у XV веку бенедиктинци вратили у град.⁶⁵⁵

Бенедиктинска оптија у Грабову, у Срему, била је освећена Св. Маргарити. У историјским изворима се помиње у периоду између XIII и XV века.⁶⁵⁶ Сачувани извори дуго ниду дозвољавали да се утврди где се зправо налазио овај смостан, али се у последње време вичина истраживача слаже да се налазио у селу Грабову у Срему, н северној падини Фрушке горе, близу Боноштора, крај потока Текениш, око 4 км удаљен од обале Дунава.⁶⁵⁷

Боноштор је средином XII века био један од највећих самостана у Угарској. Бенедиктинска оптија у Боноштору (у изворима се поред помињаних облика наводи и као Кает, Саѐт, Кw, итд.) је основана 1141. године,⁶⁵⁸ и била је посвећена Светом првомученику Стефану.⁶⁵⁹ Вероватно је око 1150. године основао бан Белош за 30 редовника, али је имала просторије које су биле намењене и за смештај гостију и сиромашних.⁶⁶⁰ Бан Белош је опатију Светог Стефана обдарио поседима, доделио јој 400 марака сребра, крстове и путире.⁶⁶¹

⁶⁵⁵ S. Andrić, 2008, 161.

⁶⁵⁶ О бенедиктинском самостану Св. Мргарите у Грабову: S. Andrić, *Benediktinska opatija Svete Margarite u Grabovu i wezin odnos prema benediktinskom samostanu u Bijeli*, *Scrinia slavonica* 5 (2005), 62-98 (sa starijom literaturom).

⁶⁵⁷ Исто.

⁶⁵⁸ K. Szovák, *Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon, Paradisu plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, ed. I. Takács, Pannonhalma 2001, 39.

⁶⁵⁹ D. Fuxhoffer, M. Czinár, *Monasterologiae Regni Hungariae*, tomus I, Pestini 1858, 242-243.

⁶⁶⁰ Б. Стојковски, Августинци и доминиканци у средњовековном срему, *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски догађаји и процеси*, ур. Ђ. Харди, Сремска Митровица 2013, 151.

⁶⁶¹ Папа Иноћентије III у писму калочком надбискупу и 1198. године помиње Белоша као веома дарежљивог ктитора и великог човека, а самостан описује као врло богат: T. Smičiklas, *nav.delo*, 303;

Бенедиктинска опатија Светог Георгија, Домбо је током позног средњег века у периоду од XII, најкасније XIII века, па све до Мохачке битке 1526. године, спадао у најпонатије бенедиктинске самостане у Угарској.

Историја бенедиктинске опатије у Домбу може се на основу писаних докумената пратити од 1237. године, мада на основу карактеристика архитектуре првобитне манастирске цркве, изгледа да потиче још од XI века. Бенедиктинска опатија у Домбу се угасила средином XV века, када је у њој забележен последњи познати опат Андрија.⁶⁶² Током друге половине XV века опатија је прешла у посед сремских бискупа.⁶⁶³ Под управом сремских бискупа је, по свему судећи, била претворена у тврђаву у којој више није било редовника. Тако је Домбо ушао у рану угарску и европску картографију у XVI веку као тврђава.⁶⁶⁴ Тврђава Домбо је могла пасти у руке Османлија уочи Мохачке битке, највероватније у периоду између пада Петроварадина (28. јула) и пада Илока (8. августа) 1526. године. Могуће да тврђава у Домбу није пружала отпор, па није била освојена у правом смислу те речи, јер нема никаквих писаних података о војним акцијама око ње.⁶⁶⁵

Прва самостанска црква је била тробродна романичка базилика откривена испод касније готиче цркве (в. слику 15). Спољна дужина базилике износи 33, а ширина 14 метара. На сточној страни, базилика се завршавала с три полукружне апсиде, а на западном прочељу је имала два звоника, са малим тремом између њих. Главни брод је од бочних делило пет парова округлих стубова (пречника око 0,5 м) који су стајали на четвртастим базама. Ширина средњег брода између база стубова је износила мало више од 4 м. Испод олтарског простора, у главној апсиди налазила

О Белошу најопширније: Ј. Калић, Жупан Белош, *Зборник радова Византолошког института XXXVI* (1997), 63-81; за самостан: Исто, 78-79; Белош је био син великог жупана Рашке Уроша II, о коме упор. Ј. Калић, Рашки велики жупан Урош II, *Зборник радова Византолошког института XII* (1970) 21-39; Б. Стојковски, 2013, 151.

⁶⁶² Кратак преглед историје опатије у Домбу на темељу писаних извора: L. Hervay, 2001, 487; Ласло Коста сажима закључке новосадског археолога Шандора Нађа: L. Koszta, Dombó 2, *Korai magyar történeti lexikon*, eds. G. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, 170; Е. Gašić, *Brevis conspectus histori- cesium Bosniensis-Diacovensis et Sirmiensis*, Essekini 1944, 145; G. Heller i K. Nehring, *Comitatus Sirmiensis*, München 1973, 45; B. F. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*, Budapest 2000, 21; A. Mező, nav.delo, 96,341; S. Andrić, 2006, 162.

⁶⁶³ P. Sörös, nav.delo, 433; J. Neralić, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u Tajnom vatikanskom arhivu od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća: Schedario Garampi*, Zagreb 2000, sv. 2: 661-662, br. 7739 i 7743; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima sv. 3 Benediktinci u Panonskoj Hrvatskoj i Istri*, Split 1965, 36, bilj. 10.

⁶⁶⁴ S. Andrić, 2006, 163.

⁶⁶⁵ Исто, 164.

се крипта, односно доња црква са олтаром у коју се улазило степеништем са две стране на боковима главног брода (сл. 28). Крипта има максималну ширину од 4,8 м (западно, на улазу) и тренутно има максималну дужину од 6,5 м, јер се темељ готичког светилишта протеже испред римског зида према истоку; реконструисана оригинална дужина 6,7 м.⁶⁶⁶ Доњи део зидова зидан је римском опеком и малтером, а у горњим деловима, унутрашњост зида је попуњавана ломљеним каменом. Опеке су потицале од из касноримске грђевине чији су темељи идентификовани испод западног дела северног зида базилике. Они зидови базилике су били ојачани пиластрима, са спољне стране су били кречени у бело (сл. 29), а унутра осликни фрескама. Откривен је један већи део фреске са декоративним мотивом нанизаних концентричних кругова у чијем је средишту грчки крст (сл. 30). Местимичне накнадне доградње и двоструки слојеви сликаног малтера упућују на бар две грађевинске фазе, односно на обнову базилике која се, према Шандору Нађу могла десити у XII веку.⁶⁶⁷ Шандор Тот (Sándor Tóth) ову базилику сврстао у скупину самостанских цркава из последње тећине XI века, заједно са још три бенедиктинске цркве од којих су сачувани знатнији остаци: Hronský Beňadik (Garamszentbenedek) у Острогонској надбискупији, Somogyvár у Веспремској и Sárvár у Ердељској бискупији. Те цркве означавају нов и утицајан градитељски образац који је назван бенедиктинским типом црквене архитектуре у Угарској. Унутар тог типа могућа су различита одступања од обрасца, као што је крипта испод светилишта у Домбу. Такво светилиште са криптом испод, према Тоту, указује на ломбардијске узор.⁶⁶⁸ Ова црква највероватније је страдала током Татарске најезде, али се према новијим истраживањима чини да базилика није одмах била у потпуности замењена новом готичком црквом, већ да је прво била поправљана са елементима готике. Да би тек касније била у потпуности замењена новом готичком црквом.⁶⁶⁹

За градњу нове цркве је у великој мери коришћен грађевински материјал са претходне грађевине али највероватније и са оближњег локалитета Црвина, при

⁶⁶⁶ B. Z. Szakács, *Dombó és a korai altéplomok Magyarországon, Építészet a középkori Dél-Magyarországok*, ed. T. Kollar, Budapest 2010, 671-715.

⁶⁶⁷ Š. Nađ, *nav.delo*, et.al; Nagy, *Dombo*: 8-16.

⁶⁶⁸ S. Andrić, 2006, 173-174.

⁶⁶⁹ Тако се сматра на основу тога што су у зидовима готичке цркве пронађени уграђени елементи камене пластике са готичким одликама: B.Z. Szakács, 2010, 671-715.

чему је много старије камене пластике уграено у нове зидове⁶⁷⁰ У новој цркви надсвођен је био само пространи хор, а могуће је да је наос био покривен равном дрвеном таваницом.⁶⁷¹ Јужни зид готчке цркве подупирало је шест контрафора, а уз северни нема ни једног. Нађ то објашњава тиме што је северни зид ромничке базилике није био срушен, него је остављен уз нови готички. Исто тако игледа да је на западном прочељу био сачуван северни звоник, док је јужни био из темеља поново подигнут од пешчара.⁶⁷²

Цистерцити су били можда наснажнији огранак бенедиктинског реда. За златно доба цистерцита, када су држали водеће место међу монасима, сматра се период од 1134. године до почетка XIV века. Највећи успон доживели су у XII веку. Реформа бенедитинског реда из Цистерција брзо се проширила по готово читавој Европи, а највише у Француској, Енглеској и источној Немачкој. Овај ред је од монаха захтевао строго повучен, миран живот, апсолутну самоћу и тишину, а такође и мануелни рад иако су ови монаси већином били припадници племићког сталежа. Захтевала се скромност и строги постови. Нису јели месо, чак ни рибу, као ни млечне производе. Носили су просту и сиву одећу. Изван самостана им је била забрањена свака актиност, било да се радило о настави, било о душебрижничкој служби, па чак нису могли ни да врше службу Божију. Нису држали самостанске школе за младе, а да би сачували већу тишину, унутар самостана нису примали децу млађу од 15 година. Забрањивали су интересовање за литературу, али су летописима својих опатија дали допринос историји поједних области и народа.⁶⁷³

Најзначајнији цистерцитски самостан на територији Калочко-бачке дијецезе био је Белафонс (сл. 31), посвећен Блаженој девици Марији. У једном документу из 1237. године, пише да је краљ Бела IV довео монахе цистерците из опатије Трџафонтен тј. Три Извора (Trinum Fontium de Campania) из грофовије Шампање, лозе Клерво (Clairvaux), дајући им земљу за градњу самостана у месту званом Укурд.⁶⁷⁴ Место је градњом самостана променило име у Белафонс (у изворима:

⁶⁷⁰ Š. Nađ, nav.delo, 7-8, 16-19, 23; S. Andrić, 2006, 171.

⁶⁷¹ На то упућује дебели слој пепела и комада изгорелог дрвета пронађених унутар цркве: Š. Nađ, nav.delo, 15-17.

⁶⁷² S. Andrić, 2006, 169; Š. Nađ, 1985, 15-17.

⁶⁷³ К. Шамадан, Угарски владари на петроварадинској тврђави у XIII и XIV веку, *Годишњак Музеја града Новог Сада* 5-6 (2009-2010), 131.

⁶⁷⁴ Р. Бунарџић, нав. дело, 84; К. Шамадан, нав. дело, 130.

Belaefons; Belae Fons; Monasterium Bele fontis).⁶⁷⁵ Приспели монаси, у времену од 1234. до 1237. године, подигли су у овом месту цркву посвећену Блаженој девици Марији, цитаделу и утврђење са бедемима и кулама.⁶⁷⁶ Од средине XIV века у писаним изворима опатија постојано преузима име Петроварадин (Monasterium Waradino Petri), по месту Варод тј., Варадину и имену његовог некадашњег господара жупана Петра. Под Петроварадином (Petur warod одосно Петрово утврђење или палата) се у почетку подразумевало насеље на левој обали Дунава на месту данашњег Новог Сада, које је захваљујући оснивачу цистерцитског манастира припао манастирским поседима. Краљ Бела поклонио је новооснованој опатији некадашњу Петрову земљу, преко 20 села и део тока реке Дунав испод опатије.⁶⁷⁷ Петар је због учешћа у убиству краљице Гертруде, Белине мајке и супруге Андрије II, 1213. године био осуђен на смрт, а његови поседи су прешли у руке краљевске породице.

Самостан у Петроварадину постао је веома брзо један од најмоћнијих цистерцитских самостана, одмах после оног у Топуском.⁶⁷⁸ Због тога је и Калочко-бачки надбискуп Ласло из Кобола, 1344. године молио папу да му дозволи да седиште надбискупије пренесе из мочварне Калоче у Петроварадин, уз образложење да је Петроварадинско брдо најздравије и најбезбедније у читавој дијецези, са довољно простора и за опатију и за надбискупију.⁶⁷⁹ Поређења ради, Петроварадинска опатија била је богатија и од саме Сремске бискупије; у време ратова опатија је опремала 200 коњаника, а сремски бискуп само 50.⁶⁸⁰ Током борби за престо и сам краљ Карло Роберт је најчешће боравио у Петроварадину (од 1300. до 1308. године).⁶⁸¹

Будући да је Петроварадин био једна од најбогатијих, или можда и најбогатија опатија јужне Угарске, био је стална жеља локалних црквених и световних великаша и Ватиканског клера. Опатијом је 1477. године управљао

⁶⁷⁵ У мађарској историографији име се углавном користи у преводу: Belákút (Белакут): К. Шамадан, нав. дело, 130

⁶⁷⁶ Р. Бунарцић, нав. дело, 84.

⁶⁷⁷ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* III, Split 1965; Рокаи и др., нав. дело, 70-71, 78.

⁶⁷⁸ Р. Бунарцић, нав. дело, 84.

⁶⁷⁹ Исто.

⁶⁸⁰ Исто.

⁶⁸¹ Ђ. Харди, Петроварадин „престоница“ једног Анжујца, *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски догађаји и процеси*, Сремска Митровица 2013, 244.

Калочко- бачки надбискуп Гаврило, а већ 1483. године краљ Матија Корвин је издејствовао да се самостан и званично припоји Калочко-бачкој надбискупији. Тада је надбискуп Петар Варади, краљев миљеник, постао гоподар опатије.⁶⁸² Међутим услед жестоког сукоба са краљем, Варади је доспео у тамницу где је остао пуних шест година, све до смрти Матије Корвина.⁶⁸³ У овом периоду је званични настојатељ манастира био кардинал Родриго Борџија, (касније папа Алесандар VI (1487-1492),⁶⁸⁴ што је потврдио папа Иноћентије VIII.⁶⁸⁵ Пошто је кардинал заправо све време боравио у Риму и никада није дошао у Петроварадин, опатија и њен град су доспели у лоше стање.⁶⁸⁶ Петер Варади је тек након великих интервенција краља Владисалва Јегелонца успео поново да добије манастир и да га 1504. године још једном припоји Калочко-бачкој надбискупији.⁶⁸⁷ Тада је обновљена црква, догађен јој је звоник, а спољни бедеми тврђаве су ојачани, нарочито главна, улазна кула града. И поред ових мера, Петроварадински град – опатија је заузет од стране Османлија 27. јула 1526. године.⁶⁸⁸

Манастриска црква је била велика тробродна базилика (сл. 32). Цистерцити су подизали једноставне, чврсте и простране грађевине, без великих звоника.⁶⁸⁹ Цистерцити су зазирали од сваке раскоши, чак и када се она односила на украшавање цркава. Осим дрвених крстова, расцветале розете изнад портала и две фигуралне представе митолошких животиња изнад врата која воде из рефлекторијума као стална опомена монасима против греха, готово да нису имали других скулптура или слика. Наравно, поседовали су кип светог Бенедикта.⁶⁹⁰ Од репрезентативног каменог портала цркве сачувано је неколико архитектонских елемената, као и неколико делова розете која се налазила на западном прочељу изнад улаза. Изнад северног улаза у цркву из клаустера, налазиле су се конзоле са главама митских бића.⁶⁹¹ То су уједно и једини делови архитектонске пластике који постоје на оваквим

⁶⁸² Р. Бунарџић, нав. дело, 87.

⁶⁸³ Исто.

⁶⁸⁴ Рокаи П, Из Средњовековне историје Новог Сада, *Зборник за историју* 11 (1975), 105-110.

⁶⁸⁵ Р. Бунарџић, нав. дело, 87-88.

⁶⁸⁶ Исто, 84, 88.

⁶⁸⁷ Рокаи П, 1975, 105-110.

⁶⁸⁸ Р. Бунарџић, нав. дело, 84,88.

⁶⁸⁹ К. Шамадан, нав. дело, 131.

⁶⁹⁰ Исто.

⁶⁹¹ Р. Бунарџић, нав. дело, 84-86.

црквама.⁶⁹² На Петроварадинској тврђави су откривена још два примерка камене пластике из средњег века од којих је први уломак романичног порекла који је скоро идентичан са каменим преплетима на базилици у Домбу.⁶⁹³ Други уломак је горњи део античке стеле са лежећим лавовима, посвећене Серапису, на којој је накнадно, на постаменту рустично уклесано распеће Христово, те је стога највероватније и он припадао самостану.

Августинци су стигли у Угарску средином XIII века.⁶⁹⁴ Од 1262. Угарска има формално свог представника на главном каптолу августинаца и од тада се рачуна да постоји засебна угарска августинска провинција.⁶⁹⁵ Центар угарских августинаца и седиште њиховог *stadium generale-a* је био храм Свете Ане у Острогону.⁶⁹⁶ Августинаца је било и на високим цркеним положајима.⁶⁹⁷ На територији Калочко-бачке дијецезе августинци се помињу у Бачкој у Тителу од 1095. године,⁶⁹⁸ док се у Срему постојање њиховог самостана засигурно може потврдити једино у Илоку (који није био под јурисдикцијом Калочко-бачког надбискупа) и можда у Боноштору.⁶⁹⁹ Двојица мађарских стручњака који су се доста бавили монастерологијом, наводе Боноштор и као августински самостан, називјући га њиховом препозитуром. Борис Стојковски, сматра да је могуће да су ту ипак били неки други редовни каноници.⁷⁰⁰ Познато је да је Боноштор после 1141. године основан као бенедиктинска опатија.⁷⁰¹ Пошто је временом овај самостан запустео, краљ Бела III, га је уз сагласност калочког надбискупа Андрије, доделио редовним канонцима светог Аврама из долине Хеброна (који су бежали после Саладиновог пустошења града), под условом да добију дозволу Свете Столице.⁷⁰² Изгледа да они дозволу од Свете Столице нису ни тражили, односно нису одмах започели са обновом самостана, јер су папе Целестин III и потом

⁶⁹² Исто.

⁶⁹³ Исто, 84-87; Š. Nađ, nav.delo, 18-23; N. Stanojev, 2000, 333-428.

⁶⁹⁴ F.L. Hervay, Ágostonosok, *Korai magyar történeti lexikon*, főszerkeszti G. Kristó, szerkesztik P. Engel és F. Makk, Budapest 1994, 31-32; Ц. Линч, нав.дело, 270-272.

⁶⁹⁵ Б. Стојковски, 2013, 154.

⁶⁹⁶ F. L. Hervay, 1994, 31-32.

⁶⁹⁷ F. Fallenbüchl, *Az ágostonrendiek Magyarországon*, Budapest 1943, 27-34.

⁶⁹⁸ С. Жомбор, нав. дело, 73.

⁶⁹⁹ Б. Стојковски, 2013, 154.

⁷⁰⁰ Исто.

⁷⁰¹ K. Szovák, 2001, 39.

⁷⁰² Б. Стојковски, 2013, 154-155.

Иноћентије III 1198. године калочко-бачком надбискупу Шаулу писали да самостан треба обновити за бенедиктице или редовне канонике.⁷⁰³ На крају, папска столица је доволила да се самостан додели редоним каноникима, али само под условом да Рим надзире њихов рад.⁷⁰⁴ Из два папска писма упућена Калочко-бачком надбискупу, сазнаје се да ови монаси нису живели нарочито узорно и да самостан није био у нарочито добром стању.⁷⁰⁵ Редовници из Боноштора (према тумачењу Бориса Стојковског каноникци светог Аврама)⁷⁰⁶ ковали су лажни новац почетком XIII века и морали су да побегну из опатије да не би били кажњени за свој поступак.⁷⁰⁷

Павлини, пустињаки су једини католички ред који је у средњем веку настао на тлу Угарске. Ред је настао од групе пустињака које је окупио острогонски каноник Еузебије у два манастира, стављајући их под небеску заштиту св. Павла.⁷⁰⁸ Павлини су свој манастире градили у шумама и на другим скровитим местима. Правила реда је 1263. године потврдио папа Урбан IV, на препоруку св. Томе Аквинског.⁷⁰⁹

Један павликански самостан посвећен **Светом Крсту** налазио се на дунавској ади у близини средњовковног Бодрога која се назива Сига.⁷¹⁰ Оснивач овог манастира био је брат Иштван који је 1187. године ту *самовао и знојем свога лица зарађивао свој свакодневни хлеб* како стоји записано у историји павлинаца.⁷¹¹ Првобитна опатија је била уништена у татарској најезди 1241-1242 године. Тада је била уништена и дрвено-земљна утврда Бодрог, насеље са црквом, павликанска

⁷⁰³ Исто.

⁷⁰⁴ Исто, 155.

⁷⁰⁵ Исто.

⁷⁰⁶ Исто.

⁷⁰⁷ L. Csóka, *Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra*, I, Budapest 1969, 543; Станко Андрић сматра да нису били у питању августинци (који су самостан имали у Батмоноштору код Баје) већ пустињаци Светог гроба, и да су се они можда после населили у Веспрему. Изгледа, међутим, да су пустињаци, односно каноникци Светог гроба, имали самостан у Угарској, и то међу четири или пет, колико је било на подручју целе средњовековне Угарске, а овај у Маркији, односно Срему, био је најстарији. Могуће да је настао у XII веку, али је убрзо затим и престао да постоји, видети: S. Andrić, *Regularni kanonici u srednjovjekovnom Srijemu, Chroatica christiana periodica* 37 (1996) 1-22; S. Stanko, *Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*, Slavonski Brod 2001, 13-35; Б. Стојковски, 2013, 154.

⁷⁰⁸ П. Рокаи и др., нав. дело, 72.

⁷⁰⁹ Исто.

⁷¹⁰ Исто, 32

⁷¹¹ I. Ivany, *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára*, II, Szabadka 1909, 56.

опатија Светог Крста и бенедиктинска опатија Св. Петра, која се такође налазила у блибини Града. Опатија Св. Крста је била обновљена. Камени делови капитета и фризова пронађени у темељима потичу и старијег слоја и коришћени су као секундарни грађевински материјал. Потврду да је опатија била обновљена након татарске најезде налазимо у једном писаном документу, који говори како је вођен спор између ове, и оближње опатије Св. Петра 1327. године око једног рибњака званог *Nattyas*. У темељима самостанске цркве откривено је неколико клесаних камених комада, који су датовани у време XI или XII века. Шандор Тот у својој студији, тражећи „родбинске везе“ са арачким каменом, на би стилске анализе налази сличности и код манастира Домбо и код манастира Бодрономоштор. Према Тоту, камена пластика са сва три манастира има слична обележја, и сматра да њене узорне, а мајстори који су је израдили највероватније су потицали из Далмације. Сличност између „арачког камена“ и остатака нађених на бодрошком острву први је приметио Калман Губица који је водио ископавања овог самостана у периоду између 1898 и 1900 године.⁷¹² Ова опатија је постојала је све до Мохачке битке.

Могуће је да се један павликански самостан налазио и код **Бачког Моноштора**. Елмер Варју 1899. године извешта да је пронађена спомен плоча од црвеног мермера на којој жупан Ђерђ Пешћењ од Мртоноша извештава да је 1531-1532. године поправио бодрошку тврђаву. Плоча је пронађена приликом истраживања рушевина самостана на једном острву близу Бачког Моноштора (Моношторсег).⁷¹³

Премонстрати су посебан су монашки ред који се развио у окриљу реформистичких покрета у канонским заједницам током XI и XII века. Почетак овог реда означава формирање пустињачко-проповедничке каноничке заједнице у Премонтреу (*Prémontré*) у близини Лаона, на североистоку Француске, коју је 1121. године основао св. Норберт Ксантенски († 1134), племић и бивши каноник катедрале у Ксантену у Лотарингији. Као и већина других регуларних каноника, Норбертови премонстрати су усвојили правило св. Августина, допунивши га одредбама позајмљеним од цистерцита и клинијевских бенедиктинаца. Иако су се донекле посвећивали и мисионарском раду, нарочито касније на истоку Европе,

⁷¹² Цитирано према: С. Жомбор, нав. дело, 196.

⁷¹³ Исто, 156.

премонстрати су ипак остали прави самостански ред са комплетним дневним распоредом и практиковањем поста, ћутањем и поборе као и физичког рада.⁷¹⁴

Угарска премонстратска цикарија је спадала међу најрапрострањеније; имала је између 20 и 40 мушких и између два и шест женских самостана. Први премонстратски самостан у Угарској *Варадхеђфок* (Váradhegyfok), налазио се покрај Великог Варадина, а основали су га редовници из самог Премонтреа, вероватно већ пред крај владавине краља Стефана II (1116-1131). Од њега је касније потекла већина млађих угарских премонстратских самостана.⁷¹⁵

На територији Калочко-бачке дијецезе један премонстрантски самостан се налазио у **Манђелосу у Срему**.⁷¹⁶ На постојање премонстрантског самостана у Манђелосу упућују две међусобно повезане буле папе Александра III (1159-1181) и Луција III (1181-1185) послате опату самостана Св. Марије у Риевалу (Riéval) у горњој Лотарингији.⁷¹⁷ У були папе Александра III Од 8. децембра 1179. године потврђују му се поседи, међу којима се наводи и место градске цркве у Угарској (locum Grabensis ecclesie in Hungaria) а одмах потом и место Св. Крста у Маркији, које се у старини звало Пустиња, са свим његовим припадностима (locum S. Crucis in Marcia, qui antiquitus Heremus vocabatur, cum universis pertinentiis suis).⁷¹⁸ У були папе Луција III од 29. јануара 1182. године се у низу посела наводи и место Гравиа у Угарској (locum de Gravia in Hungaria), а затим следи: место Св. Крста у Маркији покрај Франкавиле, која се у старини звала Пустиња, са свим његовим поседима, земљама, ливадама и млиновима (locum Sancte Crucis in Marchia iuxta Francam villam, que antiquitus Eremus vocabatur, cum omnibus pertinentiis suis, terris, pratis,

⁷¹⁴ S. Andrić, Samostan Svetog Križa u Frankvili (Mandelosu), *Историјски часопис*, књ. LII (2005), 43.

⁷¹⁵ Исто, 44.

⁷¹⁶ N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canonicarum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis*, Straubing 1949, sv. 1: 453-454, sv. 3, 60; N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canonicarum Ordinis Praemonstratensis*. Tomi primi editio secunda, Berolini - Novi Eboraci 1983, 548-549; J. Bond, *The Premonstratensian order: a preliminary survey of its growth and distribution in medieval Europe*, *In search of cult. Archaeological investigations in honour of Philip Rahtz*, ed. M. Carver, Woodbridge 1993, 175; B.F. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Katalógus, Budapest 2000, 46; L. F. Hervay, 2001, 489-490.

⁷¹⁷ Самостан у Риевалу (lat. Regia Vallis) основан је већ пре 1124. године и спада међу најстарије установе премонстратског реда: N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canonicarum Ordinis Praemonstratensis*, sv. 3, Straubing 1949, 99-101.

⁷¹⁸ T. A. Horváth, *De abbacia Francavillensi in Hungaria*, *Analecta Praemonstratensia* 6 (1930), 364-365; S. Andrić, 2005, 45 (са старијом литературом).

vineis et molendinis).⁷¹⁹ Поред тога, познато је да је још један премонтрејски самостан посвећен св. Петру био подигнут пре 1241. године у Сланкамену.⁷²⁰ Фридрих Штелцер преноси да 1291. године има помена о једном самостану под именом В. Nikolaide Vacs, а из истих анала се сазнаје да је у Бачу 1292. године такође постојала и једна репостиља премонтрејских каноника.⁷²¹

Витешки ред **јоханита** или **јовановаца** се такође појављује у граничном појасу Угарске. У јужном Банату добијају у посед једно село са луком, на чијем ће месту у XV веку настати опидум Пенсеј, претеча данашњег Панчева.⁷²² Могуће да се један самостан јовановаца налазио и у Бачу, на месту данашњег фрањевачког самостана *Узнесења Блажене Дијевице Марије*. Први је на могуће присуство редовних каноника св. Јована Крститеља у Бачу указао Имре Хенслман, на основу тумачења једног текста хронике фрањевачког самостана у Бачу из XVIII века.⁷²³ Хенслман је истраживао ширу градску територију Бача, где је открио постојање или истражио неколико објеката. То су капела Св. Антуна Пустињака, остаци куле у њеној близини⁷²⁴ и нешто јужније од куле, уз корито реке Мостонге, Хенслман је открио темеље кружне грађевине којој је са источне стране дограђена једна мања кружна просторија (ска 5). Једини улаз се налазио на њеној јужној страни, у зиду веће просторије. Темељи су били од камена, а зидови од римских опека. На једном комаду се могао читати део римске скрћенице – PRI.⁷²⁵ Сличан грађевински материјал из истог, за сада непознатог извора, али у знатно мањој мери, налази се уграђен и у капелу Св. Антуна и у стражарску кулу.⁷²⁶ У свом извештају са истраживања Хенслман је овај објекат назвао „капелом Св Ђорђа“ и довео га у везу са Препозитуром редовних каноника Св. Јована Крститеља, која се према извештају из самостанске хронике, налазила негде на Фелићу.⁷²⁷

Традиционално се сматра, на основу података из самостанске хронике, да су данашњу цркву Узнесења Маријиног, првобитно подигли витезови темплари у

⁷¹⁹ Исто.

⁷²⁰ В. Romhányi, 2018, 79

⁷²¹ Исто.

⁷²² С. Жомбор, нав. дело, 96.

⁷²³ Е. Хенслман, Извештај о новим ископавањима у Бачу извршеним по налогу г. надбискупа 1872. године, *Изворник: гласило огранка Вукове задужбине у Гајдобри* 4, (2008), 251.

⁷²⁴ Исто.

⁷²⁵ Исто.

⁷²⁶ Исто.

⁷²⁷ Исто, 249.

другој половини XII века.⁷²⁸ Према Бачкој самостанској хроници, како преноси и фра Пашкал Цвекан и како пише Виргилије Грајдерер,⁷²⁹ црква и самостан у Бачу изворно су власништво реда Темплара. Напомиње се, како је извесни палатин Мог (Mogh) имао у Бачу много плодне земље, па је темпларима дао земље и основао самостан и цркву.⁷³⁰ Према хроници, палатин Мог је то учинио повељом године 1188.⁷³¹

Према новијем тумачењу самостанске хронике, цркву и самостан су основали још 1169. године монаси витешког реда Каноника Светог гроба Јерусалимског.⁷³² Наводи се да су тумачења да су се у Бачу налазили темплари настала услед површног читања самостанске хронике.⁷³³ У хроници пише: "*Bacsini sunt (...) templarorum canonicorum S. Sepulcri vulgo cruciferi canonici*", па затим: „*fuit Bacsini etiam praepositurae orundem canonicorum*", из чега је схваћено да је реч о Темпларима.⁷³⁴ Забуну је унео превод исусовца Мартина Сентвањија, писца из XVII века, који је израз *canonici santi Sepulchri*, схватио као друго име за Темпларе.⁷³⁵ Међутим, податке из саме хронике треба узети са резервом, јер се хроника редовно пише тек од 1689. године и како је записано, доноси само сажетак догађаја и стања из предтурског и турског раздобља.⁷³⁶ Стога се манастирска хроника не може сматрати аутентичним историјским извором за време пре 1689. године.

На самостанској цркви су примећена најмање два слоја градње, од којих старији свакако припада времену пре доласка фрањеваца почетком XIV века. Том слоју припадају нижи слојеви четворостране олтарске апсида, до горње ивице прозора, и делови бочних зидова уз апсиду, (слика) од којих су касније настала два контрафора са леве и са десне стране олтарске апсиде. Најнижи слојеви су били зидана каменом и опеком (в. слику 24), слично као и прва катедрала у Калочи. На

⁷²⁸ С. Јовановић, Фрањевачки самостан у Бачу, *Зборник заштите споменика културе XXII/XXIII* (1973), 132.

⁷²⁹ Исто.

⁷³⁰ Р. Свекан, *nav.delo*, 45.

⁷³¹ Ред темплара је основан 1119. године, а у Угарској се појављују у другој половини XII века, сходно томе, било би могуће је да су у Бачу били 1188. године: Исто.

⁷³² Ј. Шрегар, *nav.delo*, 16.

⁷³³ Исто, 18-19.

⁷³⁴ Исто.

⁷³⁵ Исто.

⁷³⁶ Исто, 16.

јужном контрафору, који је највероватније у XIV веку уграђен у црквени звоник, откривена је романчка фреска Распећа Хрисовог, са грчким натписом, која је била део већег сликаног програма (сл. 33), што говори да је црва у XII веку била живописана.⁷³⁷ Детаљнија реконструкција изгледа првобитног храма за сада није могућа, јер недостају археолошки подаци.

6. 3. Просјачки редови и њихова мисија на територији Калочко-бачке надбискупије

Просјачки редови, као што је опште познао, имали су велику улогу у ширењу католичке вере. Због тога, се сматра да је Угарска, а пре свега њене територије под јуридикцијом Калочко-бачке надбискупије, због свог специфичног положаја на рубу западног хришћанства, била посебно привлачна представницима просјачких редова. Пре свега просјачки редови су имали важну улогу у искорењивању Босанске јереси, на југу,⁷³⁸ потом, на источној страни угарске границе налазиле су се огромне територије које су тада биле под управом Кумана, а не сме се занемарити ни њихова мисионарска улога у преобраћању православних *шизматика* у самој Угарској, којих је највише било на територијама Калочко-бачке, Чанадске и Ерделске дијецезе, али и на суседним територијама, на северном Балкану и у Влашкој и Молдавији. Просјачки редови, доминиканци и фрањевци стижу у Угарску релативно рано. Прво Доминиканци, који се у Угарској појављују свега пет година након званичног оснивања реда.⁷³⁹ На Духове 1221. године, одржана је друга велика скупштина доминиканског реда којој је председавао сам Свети Доминик, а у којој је учествовао и Павле из Угарске.⁷⁴⁰ Павле је био професор

⁷³⁷ О фрескосликарству фрањевачког самостана у Бачу видети: N. Piperski, Identity, Legitimacy, Influences: Rethinking and Comparative Analysis of two Frescoes of the Crucifixion from the Monastery of the Assumption of Mary in Bač and the Ascension Church in Žiža, *Нии и Византија XVI*, ур. М. Ракоција, Ниш 2018, 183-194.

⁷³⁸ B.Z. Szakács, Early Mendicant Architecture in Medieval Hungary, *Monastic architecture and the city*, ed. C. A. Marado, *Debates* 6 (2014), 24.

⁷³⁹ J. Karácsonyi, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest 1923-24; A. Harsányi, *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen 1938; у новије време: P.A. Illés, B. Zágórhidi Czigány (eds.), *A domonkos rend Magyarországon*, Piliscsaba 2007; N. Medgyessy, I. Ötvös; S. Öze, (eds.), *Nyolcszáz esztendő a ferences rend – Tanulmányok a rend lelkeségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. Budapest 2013. et al.; B.Z. Szakács, 2014, 23.

⁷⁴⁰ Б. Стојковски, 2013, 157.

права и теологије у Болоњи.⁷⁴¹ Он је ступио у ред нешто пре 1218. године. На предлог Светог Доминика Павле је постао предводник угарских доминиканаца. Од тада се рачуна да постоји засебна угарска доминиканска провинција.⁷⁴² Први самостан овог реда у Угарској био је подигнут је у Ђеру,⁷⁴³ у ком је боравио и поменути Павле.⁷⁴⁴

На почетку, доминикани су имали већу улогу од фрањеваца у ширењу *праве вере* унутар и изван граница Угарске. Године 1226-1227 основана је мисионарска бискупија у Милкову са циљем да Кумане преобрати у праву веру. Ова бискупија, односно њена мисија је била поверена угарским доминиканцима.⁷⁴⁵ У почетку су доминиканци предводили и борбу за покрштавања богумила у Босни и кумана у Влашкој. Угарској провинцији су крајем XIII века били подређени и самостани у Зети, Далмацији и Албанији.

Што се тиче Доминиканских самостана у Калочко-бачкој дијецези, подаци су крајње несигурни и фрагментарни мада се чини да је доминиканских самостана на овој територији било мало у поређењу са другим деловима земље.⁷⁴⁶ Један од разлога за то је и чињеница да је урбани развој у овој регији застао у првој половини XIII века. Мало је било градова који су играли улогу у међународној трговини.⁷⁴⁷ Познато је да је један доминикански самостан основан у Бодрогу у близини Дунава. Помиње се у попису самостана из 1303. године. Како се не спомиње у попису самостана из 1277. године, претпоставља се да је настао у овом периоду, односно највероватније крајем XIII века. Вероватно се налазио на левој обали Дунава.⁷⁴⁸ У

⁷⁴¹ L. Koszta, nav.delo, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megyepages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarorszag_egyhazi_topogr.htm

⁷⁴² Исто.

⁷⁴³ Ђ. Харди, Петроварадин- „престоница“ једног Анжујца, *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски догађаји и процеси*, ур. Ђ. Харди, Сремска Митровица 2013, 249.

⁷⁴⁴ П. Рокаи и др., нав.дело, 71.

⁷⁴⁵ Године 1235 доминиканац Јулијанус је кренуо на дуг пут да пронађе и у латинску веру преобрати Мађаре који су живели на истоку. Намеравао је да се врати 1237. године, али су тад већ Татари уништили државу источних Мађара, а убрзо је иста судбина задесила и Кумане, те је тако била уништена и Куманска доминиканска бискупија, због чега се ова мисија није завршила успешно: V.Z. Szakács, 2014, 23.

⁷⁴⁶ L. Koszta, nav.delo, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megyepages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarorszag_egyhazi_topogr.htm

⁷⁴⁷ Исто

⁷⁴⁸ L. Koszta, nav.delo, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megyepages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarorszag_egyhazi_topogr.htm

изворима се још помиње да је постојао један доминикански самостан у Срему, у Манђелосу (1297), који је био начајан трговачки центар на путу ка Балкану.⁷⁴⁹ Следећи самостан који су доминиканци подигли на територији јужне Угарске је самостан Св. Николе у Сегедину 1318. године и 1329 године у Темишвару, дакле не директно на простору Калочко-бачке, већ Чанадске дијецезе. Наредни и уједно последњи доминикански самостан на територији Калоко-бачке дијецезе подигнут је тек након једног и по века, 1479. године код данашњег Сомбора (Czoborszentmihály).⁷⁵⁰

Фрањевачки ред такође се појавио релативно рано у Угарској, већ 1229. године, осам година након доминиканаца.⁷⁵¹ За ширење просјачких редова, а посебно Фрањеваца у Угарској био је посебно заслужан побожни Бела IV (1235-1270), који је фрањевцима био толико наклоњен да је по сопственој жељи био сахрањен у фрањевачкој цркви у Острогону.⁷⁵² Ускоро је основана и угарска фрањевачка провинција св. Марије, и ред је почео да се шири великом брзином. Мисије ширења праве вере све више су биле повераване фрањевцима уместо доминиканцима. Фрањевци су преузели мисије на Балкану и Влашкој.⁷⁵³

Мала браћа су била популарна и за време краљева из династије Арпадовића, али су још већу подршку уживали од краљева Анжујске лозе (1301-1395), у чије ће време доживети прави процват.⁷⁵⁴ У то време у Угарску све више почињу да долазе фрањевци опсерванти (сл. 34). Рани опсерванти дошли су у Угарску из Босне око 1350. године. Босански фратри који су деловали у Балканској мисији су живели у 12 заједница у оквиру Угарског краљевства⁷⁵⁵

У Калочко-бачкој надбискупији у XIV веку, почиње да се спроводи појачана делатност превођења некатоличког становништва у *праву веру* од стране босанских

⁷⁴⁹ С. Жомбор, нав. дело, 73. L. Koszta, nav. delo,

https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarország_egyhazi_topogr.htm; Још један доминикански самостан се помиње у Вршцу (Érdsomlyó), који се није налазио на територији Калочко-бачке дијецезе, али је био у поседу Калочко-бачког надбискупа, све док у другој деценији XIII века није мењао овај посед са краљем: Исто; E. Fügedi, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.*, Budapest 1981, 69.

⁷⁵⁰ А. Harsányi, *A Domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen 1938, 81, 87.

⁷⁵¹ П. Рокаи и др., нав. дело, 72.

⁷⁵² Исто.

⁷⁵³ Исто.

⁷⁵⁴ Исто.

⁷⁵⁵ Исто.

фрањеваца, али мисија под фрањевцима доживеће свој пун процват, тек почев од XV века када су у Угарској све интензивније почели да делују фрањевци Опсерванти.⁷⁵⁶ Већина опсерваната је живело у мањим градовима или чак селима, у близини племићких резиденција.⁷⁵⁷ Појачана активност римске цркве у јужним угарским областима у XV веку огледа се у подизању нових фрањевачких манастира у Подунављу, са задатком да из њих босански фрањевци поведу живљу пропаганду латинске вере међу православнима, који живе измешани са римокатолицима на земљишту Угарске и у суседним областима Босне, Србије, Бугарске и Влашке.⁷⁵⁸ Папа Мартин V је 17. јула 1421. године допустио босанским фрањевцима да саграде манастир у трговишту Кобол (највероватније Ковиљ) у Бачкој, а 30. септембра 1433. године, папа Евгеније IV потврдио је фрањевцима Босанског викаријата све повластице добијене од претходних папа за њихове самостане.⁷⁵⁹

У вези са тим значајан је и долазак у области јужне Угарске папиног инквизитора, италијанског фрањевца Јакова Маркијског (Jacobus de Marchia), проповедника и мисионара.⁷⁶⁰ Он је вршио службу викара Босанске Викарије од 1435. до 1438. године.⁷⁶¹ Са бискупском титулом је обилазио дијецезе и држао више него ватрене говоре против јеретика, нарочито против хусита, али и против шизматика.

Своју главну пажњу усмерио је на Калочко-бачку дијецезу, где је у Бачкој, како се сазнаје из писма калочког каптола папи Евгенију IV од 4. децембра 1436. године, пронашао многе јеретике – хусите, свештенике и световњаке, који су исповедали и сејали јерес по шумама, пивницама и воденицама, по планинским пећинама и земаљским јазбинама (земуницама).⁷⁶² Акцију фра Јакова у Бачкој потврђује и писмо сегединског архиђакона и бачког генеалног викара из Бача од 22. јануара 1437. године којим свима својим верницима у повереној му Бачкој

⁷⁵⁶ B. Romhányi, Social Network and Resources of the Observant Franciscans in Hungary at the End of the Middle Ages, *Chronica* 15 (2017), 125.

⁷⁵⁷ Исто, 126.

⁷⁵⁸ Р. Грујић, 1939, 370.

⁷⁵⁹ Исто; Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига II, Београд 1903, бр. 3254 и 3255.

⁷⁶⁰ Р. Грујић, Један папски инквизитор XV века у Војводини, *Гласник Историјског друштва* 4 (1931), 437-440.

⁷⁶¹ Р. Cvekan, *nav.delo*, 46.

⁷⁶² I. Katona, 2001, 410-412; Упореди и писмо бачког каптола ис Титела од 1439 у: E. Ferrendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752, Zagrabiae* 1892, 176-177.

дијецези наређује, да инквизитора фра Јакова свугде лепо примају и у свему буду му од помоћи.⁷⁶³ Из Бачке фра Јаков је прешао у Срем.⁷⁶⁴ Године 1438. своје седиште уређује у Катопси (Сремској Каменици) у *капији јереси*.⁷⁶⁵ Један од главних јеретица био је капелан Балаж, кога су грађани Катопсе, *јер је био бистар*, о свом трошку школовали на Прашком универзитету и обећали му место жупника када се врати са школовања. Мајстор Балаж је побегао у Бач, где се одрекао јереси и где је каријеру завршио као велики препошт.⁷⁶⁶ Пре њега, такође два ученика Прашког универзитета, Балинт Ујлаки и Тамаш Печи започели су у Катопси око 1430. године да преводе Библију на Мађарски језик. Превод је фрагментарно сачуван и познат је као *Хуситска билија*. Преводиоци су морали да беже чак до Молдавије.⁷⁶⁷

Иначе, фра Јаков је у Срему наишао на оштар отпор код појединих римокатоличких свештеника, који су му оспоравали право да у њиховој области врши проповедничку и инквизиторску службу.⁷⁶⁸ У Срему је чак ископавао мртве *јеретике* и спаљивао их, што је и код римокатоличког свештенства стварало отпор, проклињање, па чак и протеривање.⁷⁶⁹ Због тога га је узео у заштиту тадашњи управник Срема, пожешки жупан Владислав, који је у свом сведочанству од 25. фебруара 1437. године рекао да је један део Срема заиста у већини насељен православним Србима, да се у многим местима другог дела налазе измешани православни Срби – Рашани и Босанци са римокатолицима, а нека сремска места и градови већ су поодавно били заражени јеретичком сектом босанских богумила и чешких хусита, док их фра Јаков није преобратио у праву веру. Шта више, и преко Дунава у Бачкој, у дубини око једне миље, каже жупан Владислав, било је већ тада доста православних Срба и босанских Богумила који су живели измешно са католицима.⁷⁷⁰

⁷⁶³ Е. Fermendžin, nav.delo, 158.

⁷⁶⁴ Исто.

⁷⁶⁵ С. Жомбор, нав.дело, 126.

⁷⁶⁶ Исто.

⁷⁶⁷ Исто.

⁷⁶⁸ Р. Грујић, 1939, 371.

⁷⁶⁹ Е. Fermendžin, nav.delo, 144-176; L. Wadding, *Annales minorum*, X, romae 1734, 232; XI, 9-13; S. Katona, *Historia critica regnum Hungariae stripis mixtae*, X, Budae 1793, 741, 775.

⁷⁷⁰ Е. Fermendžin, nav.delo, 169.

Извори не говоре како су се Срби тога доба у Срему и Бачкој односили према хуситима, али из Константинове биографије деспота Стефана Лазаревића сазнаје се, да су већ у то време неки држали да је хуситство блиско православљу.⁷⁷¹ Хуситство је почетком XVI века у северном Банату нашло заштитнике у српској властеоској породици Јакшића. За Катарину Чаки, удовицу Петра Јакшића (+после 1521), забележено је, да је православни храм у Нађлаку поделила на два дела, тако да је у једном делу обављано православно, а у другом хуситско богослужење.⁷⁷²

После одласка фра Јакова са ових простора, папа Евгеније IV поставио је 23. јануара 1444. године на његово место за инквизитора у Угарској, Босни, Славонији, Србији, Бугарској Влашкој и Молдавији фра Фабијана из Бача, босанског викара и све његове наследнке у викарству.⁷⁷³

Поред мисије ширња латинске вере међу јеретицима и шизматицима, велико присуство Опсерваната је повезано са сталним борбама са Отоманском империјом од почетка XV века⁷⁷⁴ Јанко Хуњади и његов син краљ Матија Корвин (1458-1490) подржавали су опсерванте.⁷⁷⁵ Године 1455-1456 фрањевачки инквизитор Јован Капистран борио се против јереси и шизме и проповедао, крсташки рат у Угарској. Подржавао је Хуњадија током прикупљања људства и војске за битку око Београда 1456. године.⁷⁷⁶ Првобитно, Капистран је заступао чврст став према јеретицима. Јануара 1456. године позивао је племство у Трансилванији да спаљује јеретичке цркве, које је називао *Сатаниним синагогама*, а да се свештеници шизматици или прекрсте у правој (латинској) вери или да се протерају.⁷⁷⁷ У сукоб је долазио и са српским деспотом Ђурђем Бранковићем (1427-1456) о чему сведоче бројни извори. Ипак Капистран је остао запамћен пре свега због своје улоге у крсташком рату за ослобођење Београда. Убрзо након ове битке, која се сматра за једну од највећих победа хришћана над Османлијама, због последица куге умрли су и Јанко Хуњади

⁷⁷¹ Р. Грујић, 1939, 371.

⁷⁷² Исто; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско – поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 58.

⁷⁷³ Е. Fermeždin, *nav.delo*, 183 i 184; Р. Грујић, 1939, 372.

⁷⁷⁴ Исто, 132

⁷⁷⁵ М.М. de Cevins, *Les Franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle: vers 1450 – vers 1540*, Rome 2008, 132-139; F. Hervay, *Geschichte der Franziscaner in Ungarn bis zum Beginn der Reformation, 800 Jahre Franz von Assisi. Franyiskanische Kunst und Kultur des Mittelalters, Krems-Stein, Minoritenkirche, 15. Mai '17. Oktober 1982*, ed. H. Kühnel et al., 312-317. Vienna 1982, 315

⁷⁷⁶ М.М. de Cevins, *nav.delo*, 127-132; I.M, Damian, *Ioan de Capestrano și Cruciada Târzie*, Cluj-Napoca 2011.

⁷⁷⁷ В. Pettkó, *Kapisztrán János levelezése a magyarokkal, Történelmi Tár*, new series, 2 (1901), 187-188.

и Јован Капистран. Пре свега због заслуга у овој битци, Капистран је након смрти проглашен за светитеља. Сахрањен је, по сопственој жељи у фрањевачком самостану у Илоку, који је од тада постао значајан ходочаснички центар. Павао Томори, Калочко-бачки надбискуп који је предводио угарску војску у битци на Мохачу 1526. године потицао је из редова опсерваната.⁷⁷⁸

Од фрањевачких самостана на простору Калочко-бачке дијецезе, први се спомиње фрањевачки самостан у Бачу, који је могао бити основан 1301. или 1302. године.⁷⁷⁹ Поред Бачког (Bachinum) самостана наводи се и девет самостана који чине Сремску кустодију у саставу Угарске проинције: Илок (Vyilach), (који територијално није припадао Калочко-бачкој набискупије), Сремска Митровица (Ad sanctum Demetrium), Тординци (Rodna), Манђелос (Francum vilam), Ириг (Ad sanctum Ireneum), Земун (Zemlinium), Боноштор (Monasterium Vanum in metis Greaciae), Инђија (Ench) и Врдник (Rednich).⁷⁸⁰ Према историјским изворима, изгледа да су сви самостани у Сремској Кустодији настали у време између 1301. и 1344. године.⁷⁸¹

Бачки самостан је највероватније утемељен око 1300, године и до половине XV века припадао блажој, конвентуалној струји (минорити), Угарске *Провинције Св. Марије*, а онда је под утицајем св. Јакова Маркијанског и св. Јована Капистрана постао самостан опсерваната босанских фрањеваца.⁷⁸² Самостан је опстао до 1526. године, када су га Турци при повратку из Будима опљачкали и спалили.⁷⁸³

Црква фрањевачког самостана у Бачу настала је обновом старије сакралне грађевине која је највероватније страдала у татарској најезди из 1241. године. Ова црква је пошто је прешла у руке фрањеваца обновљена као једнобродна грађевина са елементима карактеристичним за готичку архитектуру. Имала је релативно широк и дугачак брод са релативно великим хором (сл. 35) слично проповедничким храмовима карактеристичним за фрањевачко грдителство у Европи тог доба. Споља једноставна архитектура, по одређеним особеностима сродна фрањевачким црквама

⁷⁷⁸ Исто, 134

⁷⁷⁹ Р. Свекан, *nav.delo*, 43 (sa starijom literaturom).

⁷⁸⁰ Исто.

⁷⁸¹ Исто, 44.

⁷⁸² Исто, 45-46; А. Sekulić, *nav.delo*, 39.

⁷⁸³ Исто, 46.

у Угарској, у Славонији црква Свете Марије у месту Воћин.⁷⁸⁴ или чак и са реконструисаним изгледом самостанске цркве у Олову и Сребреници, такође посвећених светој Марији (XIV век).⁷⁸⁵ Са јужне стране, уз олтарску апсиду подигнута је масивна кула звонара приближно квадратне основе, за коју се због њеног робусног изгледа раније сматрало да припада старијем слоју градње (сл. 36). Међутим, како је један старији део зида, односно контрафор старије грађевине (са фреском Распећа Христовог) био уграђен у овај звоник, није могуће да је кула настала у исто време када и најстарији слојеви градње. Према одлуци донетој у Нарбони 1260. године при грађењу фрањевачких цркава строго се забрањује раскош, а о звонцима се каже: *campanilia etiam ad modum turris de caetero nusquam fiant*⁷⁸⁶ као и према дозволи папе Гргура XI из 1376. године којом је допуштено да се уз цркву могу подизати и звоници.⁷⁸⁷ Унутрашњост храма је била живописана, и судећи према траговима фреско-слкарства два слоја фресака настала су након што су фрањевци преузели цркву (сл. 37 и 38). Фрањевачки самостан у Бачу је страдао у нападу Османлија, а његова црква је након заузимања Бача претворена у џамију.

Фрањевачки самостан у **Манђелосу** основан је пре средине XII века. У њему је према нешто каснијем предању, око 1240. године био сахрањен и први провинцијал угарских фрањеваца, Јован (Иван) упамћен као брат француског краља који је поштован као чудотворац.⁷⁸⁸ На његовом гробу су се по предању дешавала чуда, па је у XIV веку био проглашен за светитеља фрањевачког реда.⁷⁸⁹ Могуће да је због тога овај самостана био посећиван од стране ходочасника. Иначе, није забележено постојање значајнијих ходочасничких места на територији Калочко-бачке епархије, иако је преко њених територија ишао копнени ходочаснички пут ка Светој Земљи. Најближа значајнија ходочасничка места у близини су била гроб Св. Гелерта у бискупији Чанад, о коме је било речи, и у

⁷⁸⁴ A. Horvat, *Između gotike i baroka. Umetnost kontinentalnog dela Hrvatske od oko 1500. do 1700.*, Zagreb 1975, 21, 27; V. Radauš, *Srednjovekovni spomenici Slavonije*, Zagreb 1973, 53.

⁷⁸⁵ M. Oršolić, Sedamstoljetno djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini, *Franjevci Bosne i Hercegovine na raskršću kultura i civilizacija. Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, ur. A. Sorić, Zagreb 1989, 24-25.

⁷⁸⁶ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I, Sarajevo 1990, 108 (fototipsko izdanje, publikovano 1812).

⁷⁸⁷ A. Thainer, *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrata* (1198-1549) II, 116.

⁷⁸⁸ Најосновнији подаци о слабо истраженом присуству та два реда у Франкавили: J. Karácsonyi, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, sv. 1, Budapest 1922, 204-205; S. Andrić, 2005, 62.

⁷⁸⁹ J. Karácsonyi, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, sv. 2, Budapest 1923, 16-17 i 155.

касном средњем веку гробница св. Јована Капистрана (умро 23. октобра 1456. године) у Срему, у Илоку који је припадао бискупији Печуј.⁷⁹⁰

Све до насељавања Срба у XV и XVI веку, када се првенствено у Срему појављују нова, српска света места, везана за српске националне светитеље, фрањевачки самостан у Манђелосу, остао је једино веће ходочасничко место на територији Калочко-бачке дијецезе.

⁷⁹⁰ E. Fügedi, *nav.delo*, 19-56.

7. ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И КАЛОЧКО-БАЧКА НАДБИСКУПИЈА ОД КРАЈА XIII ВЕКА ДО МОХАЧКЕ БИТКЕ

Члан 126 закона донетог на генералној скупштини у Будиму 1279. забрањивао је шизматичним свештеницима у Угарској да служе литургију у црквама или да подижу нове црквене грађевине или капеле без одобрења локалног католичког бискупа.⁷⁹¹ Неки историчари сматрају да ова одлука није била доследно спровођена.⁷⁹² Тешко је утврдити до које мере су православне цркве биле подређене латинској хијерархији у различитим временима и местима. Извори који говоре на ту тему су непотпуни. Узимајући у обзир назнаке у историјским изворима и у угарским законима, највероватније је да су све православне цркве на територији Угарске биле подређене латинској цркви иако је грчки обред сачуван.⁷⁹³ Са друге стране локалне световне власти су углавном пружале подршку православној цркви када је то служило њиховим личним интересима.

У позном средњем веку, у Угарској највише припадника православне вере било је међу Србима, Румунима и Рутенима. Латинска црква их је сматрала шизматицима и често је чинила напоре да их преведе у праву веру. У том процесу црква је некада имала а некада не подршку виших државних кругова и племства. Краљеви Анжујске лозе, нарочито Лајош I (1342-1382), били су велики подржаваоци латинске цркве.⁷⁹⁴ Поред великих војних кампања које је водио за

⁷⁹¹ *Perpetuo prohibemus edicto: quod schismatici sacerdotes in terris nostre legationis officiare ecclesias non sinantur, nec permittantur habere vel edificare absque diocesanorum, in quorum diocesibus vel iurisdictionibus commorantur, licentia et consensu nova oratoria vel capellas, et christianis nec schismaticis ministrare ecclesiastica sacramenta: S.Turcuș, Sinodul general de la Buda (1279), Cluj-Napoca 2001, 212; О историјском контексту скупштине у Будиму и сачуваним копијама резолуција: S.Turcuș, nav.delo, 40-50. О коментарина на резолуције: Исто, 65-66.*

⁷⁹² А. Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa*, Cluj-Napoca 1999, 260-261; S.Turcuș, nav.delo, 65-66; Према Шербану Папакостеи (Șerban Papacostea), ова одлука није била примењивана у о време, Ладислав IV Куманац (1272-1290), био је у сукобу са папом и био је толерантан према православљу: S. Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire, The Romanians in the 13th Century*, Cluj-Napoca 1998, 264; Видети још: Z. Pâclișanu, *Propaganda catolică intree români din Ardeal și Ungaria înainte de 1500, Cultura creștină* 9, nos. 1-2 (1920), 10; Ș. Lupșa, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la annual 1556*, Cernăuți 1929, 59.

⁷⁹³ D.E. Prioteasa, *Medieval Wall Paintings in the Transylvanian Orthodox Churches. Iconographic Subjects in Historical Context*, București-Cluj-Napoca 2016, 25.

⁷⁹⁴ За кратак преглед верске политике за време Лајоша I видети: P. Engel, *The Realm of Saint Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*. London – New York 2001, 170-173; О верској политици Лајоша I према Румунима видети: Z. Pâclișanu, nav.delo, 13-23; V. Achim, *Consideratii asupra politicii fata de ortodocsi a regelui Ludovic I de Anjou, cu referire speciala la chestiunea dijmelor, Vocația Istoric: Prinos Profesorului Șerban Papacostea*, eds. C. Ovidiu, G. Lazâr, Brâila 2008, 69-73.

проширење своје власти у Босни, Србији, Бугарској, Влашкој и Молдавији⁷⁹⁵ Лајош I је настојао да преобрати Србе, Румуне и Бугаре у свом краљевству у латинску веру.⁷⁹⁶ Нарочито важну улогу у том процесу имали су фрањевци викарије Босне Сребрне, о чему је већ било речи у претходном поглављу.⁷⁹⁷

Лајошево ширење на Балкан, поклапалао се са временом великих нада о остваривању уније, на коју се у оквиру православне цркве гледало као на безусловну асимилацију Православља (*reductio Graecorum*).⁷⁹⁸ У својим списима, Бартоломеј из Алверна, босански викар (1367-1407), критиковао је догматске и лиургијске грешке српских, бугарских и влашких шизматика и јеретика у угарском краљевству и апеловао да се они конвертују, ако је неопходно и на силу.⁷⁹⁹ Викар је указивао на значај краљеве подршке за успех ове мисије.⁸⁰⁰ Он је такође истицао како би и краљ и владајућа класа имали користи уколико би се конвертовали шизматици, јер када би постали верни *правом Богу*, постали би верни свом краљу и господарима.⁸⁰¹

Из једног пописа осамнаест фрањевачких замерака православнима чувеног италијанског фрањевца Јована Капистрана, које је 4 јула 1455. послао из Ђера папи Калисту III, сазнаје се које су биле основне замерке православнима. Фрањевачки мисионари су се пре свега жалили на православне господаре: како римокатолике

⁷⁹⁵ P. Engel, 2001a, 163-169.

⁷⁹⁶ Ş. Papacostea, *Întemeierea Țării Românești și a Moldovei și româniilor din Transilvania: un nou izvor, Geneza statului în evul mediu românesc*, Bucharest 1999, 92-103; I. A. Pop, *Ethnie et confession. Genèse médiévale de la nation roumaine moderne. Ethnie et confession en Transylvanie (du XIIIe au XIXe siècles)*, ed. N. Voșcan, I. Lumperdean, I. A. Pop, Cluj-Napoca 1996, 23-33; P. Engel, 2001a, 172.

⁷⁹⁷ Фрањевачка викарија Босна Сребрна је основана 1339/1340 године, и у почетку је покривала само територију Босне, где су мала браћа била нарочито ангажована у процесу искорењивања дуалистичких јереси. Територијална јурисдикција викаријата се ускоро проширила на угарско краљевство и даље на исток све до црноморских обала. Једна од главних мисија им је била преобраћање јеретика и шизматика. Од прве половине XV века, такође су били ангажовани у припремама крсташког рата против Отоманске империје. Године 1448, формирана је посебна Угарска викарија, која је покривала територије северно од Саве па све до карпатана север и Црног мора на исток. О историји босанске и угарске викарије видети: M. de Cevins, *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débacle: vers 1450-vers 1540*, Rome 2008, 32-43; О акцијама фрањеваца на територијама данашње Румунује: V. Achim, *Ordinul Franciscan în țările române în secolele XIV-XV: Aspecte teritoriale*, *Revista Istorică* 7, nos. 5-6 (1996), 391-410.

⁷⁹⁸ Ş. Papacostea, 1999, 95-96; Ş. Papacostea, *Bizanțul și cruciata la Dunărea de Jos, la starșitul secolului ai XIV-lea*, *Evul mediu românesc*, Bucharest 2001, 47-48, 61-62.

⁷⁹⁹ D. Lasić, *Fr. Bartholomaei de Alverna, Vicarii Bosnae 1367-1407, quaedam scripta hucusque inedita.*” *Archivum Franciscanum Historicum* 55 (1962), 59-81; Ş. Papacostea, 1999, 81-103; Ş. Papacostea, *Întergiri la cunoașterea vieții bisericesti a românilor în evul mediu (secolul XIV)*, in *Geneza statului*, Bucharest 1999, 221-238.

⁸⁰⁰ D. Lasić, *nav.del.*, 98.

⁸⁰¹ Исто, 72; Ş. Papacostea, 1999, 100-101

по својим добрима силом гоне да се покрсте, а оне који неће затварају у тамнице или им узимају имања; затим да српски митрополит (београдски) и други не допуштају босанским јеретцима *патаренима* да приме римокатоличанство, те многи умиру *ван вере*, јер не смеју да приступе римокатоличанству, а православљу (*Rascianorum fidem*) неће; да не одају дужно поштовање римокатоличкој *евхаристији* која се носи болеснима; да не поштују римокатоличке празнике и постове; да не признају азилно право римокатоличким црквама; да калуђери и свештеници, при крштавању захтевају одрицање од латинске вере и *Петра Гвињана*; да православно свештенство учи народ како се римска вера одделила од православне и искварила праву веру; да не признају индулгенције и неће ништа да знају о покорности папи, наглашавајући, да је српски патријарх њихов папа.⁸⁰²

Како је закључио Радослав Грујић, наведени подаци упућују на претпоставку да је православље на властеоским добрима српских деспота и њихове властеле по угарским областима већ око половине XV века било врло живо и у ставу офанзиве толико, да су представници римокатоличке цркве морали да мисле о одбрани духовног мира своје пастве на тим добрима.⁸⁰³

Капистранов став је постао нешто попустљивији према шизматичима када је увидео да му је потребно сво људство и подршка у борби против Османлија.⁸⁰⁴ Пред саму битку око Београда 1456. године, Капистран се обратио војсци и рекао: „Сви који желе да се заједно са нама супротставе Турцима су наши пријатељи. Хајде да пријатељски прихватимо шизматике Србе, Влахе, Јевреје јеретике и све невернике који желе да буду уз нас у овом тешком задатку.“⁸⁰⁵

Припреме за овај крсташки поход текле су паралелно са преговорима око црквене уније, која је потписана на савету у Ферари-Фиренци (1438-1439) године.⁸⁰⁶ Без обзира на званичан став латинске цркве, световне власти пружале су слабу или никакву подршку акцијама против православних.⁸⁰⁷ Срби и Румуни су имали значајну улогу у одбрани земље и њене јужне границе, те је заједничка борба

⁸⁰² E. Fermeđin, nav.delo, 225-225; De obedientia papae nihil curant dicentes, quod patriarcha Rascianorum est eorum papa: P. Грујић, 1939, 372.

⁸⁰³ P. Грујић, Духовни живот, 1939, 372.

⁸⁰⁴ D.E. Prioteasa, nav.delo, 19.

⁸⁰⁵ J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 83.

⁸⁰⁶ D.E. Prioteasa, nav.delo, 19.

⁸⁰⁷ Исто.

против Турака добила предност у односу на борбу против јеретика. Став краља Жигмунда према православнима формирао се сходно његовим политичким потребама, и уз неке изузетке, чини се да је био доста толерантан према правосављу у Мађарској.⁸⁰⁸ Такође, изгледа да је и подржавао идеју о унији између источне и западне цркве, коју је видео као неопходност за успешну борбу против Турака.⁸⁰⁹

Скорија истраживања показала су да су одлуке сабора одржаног у Фиренци 1439. године биле делимично спроведене у дело у Угарској.⁸¹⁰ Владислав I, краљ Угарске (1440-1444) и Пољске као Владислав III (1434-1444) подржавао је унију и 1443. године је издао повељу којом је признао једнака права латинском и православном свештенству у Пољској и Угарској.⁸¹¹ Од 1458. до 1459. године у изворима се помињу да је постојао унијатски епископ Макарије, који је имао јурисдикцију над православним становништвом Трансилваније које је признавало унију са Римом.⁸¹² Манастир у Хрушеву, основан у XIV веку, који чак од 1391. године постао ставропигион, такође је прихватио унију, како показује један документ из 1442. године.⁸¹³ Ипак, извори који говоре о овом питању су изузетно ретки, тако да је тешко говорити о стварним практичним донетима уније.

Код Срба унија није била прихваћена. Деспот Ђурађ Бранковић није хтео ни да учествује у преговорима о унији на саборима у Базелу и Ферари, где је 1437. ишао и сам византијски цар.⁸¹⁴ Јован Капистран је са огорчењем саопштио папи да су деспот Ђурађ Бранковић и његова ћерка, грофица цељска Катарина,

⁸⁰⁸ О толерантном ставу краља Жигмунда према православљу видети: Ş. Papacostea, 2001, 62-69; V. Ciociltan, *Înteleşul politic al 'miniunii' sfântului Nicodim de la Tismana*, *Studi şi Materiae de Istorie Medie* 22 (2004), 157-159; D.I. Mureşan, Une historie de trois emereurs. Aspects des realtions de Sigismund de Luxembourg avec Manuel II et Jean VII Paléologue, *Emperor Sigismund and the Orthodox World*, ed. E. Mitsiou et al., Vieanna 2010, 41-101; О антишизматичним мерама краља Жигмунда, између осталог и о декрету из 1428. године: D. Barbu, *Pèlerinage à Rome et Croisade, Byzance, Rome et Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge*, Bucharest 1998, 173-177; За потпуно другачије виђење Жигмундвог декрета из 1428. године, видети: D.I. Mureşan, nav.delo, 88-89.

⁸⁰⁹ D.I. Mureşan, nav.delo, 41-101; Jörg K. Hoensch, *Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368-1437*, Munich 1996, 180, 433.

⁸¹⁰ M. Diaconescu, Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie, *Mediaevalia Transilvanica* 1, nos. 1-2 (1997), 29-62; A. Rusu, *na.delo*, 1999, 77-127; I. M. Damian, Unire bisericească şi societate creştină în regatul ungariei la mijlocul secolului XV, *Crisia* 28 (2008), 49-64; I. M. Damian, 2011, 86-95.

⁸¹¹ I.M. Damian, 2008, 54-55; I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania*, Bucharest 2000, 102-103; A. Rusu, 1999, 89.

⁸¹² О Макарију видети: Z. Păclişanu, nav.delo, 31-33; M. Diaconescu, nav.delo, 46-51; A. Rusu, 1999, 98-106; смешта седиште унијатског епископа у Фелацеу.

⁸¹³ M. Diaconescu, nav.delo, 34-37; I. M. Damian, nav.delo, 54; I. M. Damian, nav.delo, 91-92.

⁸¹⁴ J. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905, 64-65.

непоколебљиво одани своје православлу и да о римокатоличкој вери не мисле добро.⁸¹⁵

7.1. Калочко-бачка надбискупија и православни Румуни

Чини се да је унија међу Румунима у Банату и Трансилванији била успешна онда када се поклапала са социјалним и политичким интересима локалне румунске елите.⁸¹⁶ Разлози за то су пре свега лежали у томе што, као што се сазнаје на основу сачуваних документи који потичу још из XIV века, у Банату није могао да поседује земљу онај ко се није преобратио у латинску веру.⁸¹⁷ Према једној повељи коју је издао угарски краљ Жигмунд Луксембуршки 5. децембра 1428. године, а потврдио краљ Матија Корвин 1478. године,⁸¹⁸ којом се потврђују привилегије фрањевцима у Чери, Себеш, Хацег и Оршава, каже се да у области Себеш само католици могу да имају поседе. Повеља у ствари реферира на наредбу краља Лајоша I која је највероватније била издата још 1366. године, али пошто није сачувана, многи истраживачи расправљају о томе да ли је икада и постојала.⁸¹⁹ Ипак, без обзира на овакву и сличне забране, пракса указује да кнежеви и великаши православног порекла нису били константно прогоњени због своје вере.⁸²⁰ Експлицитно сведочанство о томе да је неко имао практичних последица због православне вере потичу тек из 1500. године, када су према наредби угарског краља, земље и поседи Николе од Пореча из Михалда (Мехадија) биле конфисковане зато што је он одан шизматичкој секти Влаха и Срба.⁸²¹ Велики број историчара се слаже да је разлог због ког су неки румунски кнежеви прихватили католичанство био практичне природе, ради добијања социјалног и политичког угледа.⁸²² Прихватањем латинске

⁸¹⁵ E. Fermendžin, nav.delo, 224-225.

⁸¹⁶ A. Rusu, 1999, 117, 127.

⁸¹⁷ V. Achim, *Catholicismul la românii din Banatul medieval, Banatul in evul mediu. Studii*, Bucharest 2000, 149-150; V. Achim, *La féodalite roumaine du royaume de Hongrie entre othodoxie et catholicisme. Le cas de Banat, Colloquia, Journal of Central European History 1*, no. 2 (1994), 22-24.

⁸¹⁸ Ş. Lupşa, nav.delo, 97-99.

⁸¹⁹ Исто, 67, 76; I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timişoara 1977, 55-56.

⁸²⁰ I. A. Pop, *Naşunea română medievală. Solidarităţi entice româneşti în secole XIII – XIV*, Bucharest 1998, 93-95; V. Achim, 1994, 21-22.

⁸²¹ Ş. Lupşa, nav.delo, 88; I. Suci, 1977, 62-63; V. Achim, 2000, 23-24; L. Boldea, *Înnobilare şi confesiune în lumea feudală românească din Banat (sec. XIV-XVI)*, *Banatica* 13, no. 2 (1995), 39-40.

⁸²² A. Rusu, 1999, 191-192; A. Rusu, *Ctitori şi biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare 1997, 27; V. Achim, 2000, 153; L. Boldea, 1995, 41.

вере могли су лакше да се интегришу у племићку класу. Брак, који је често био инструмент друштвеног напредовања, је нормално био дозвољен од стране латинске цркве само између припадника исте вере.⁸²³ Постоје препоставке да је румунска елита у Банату прихватила латинску веру до краја XV века.⁸²⁴ Када је унија пропала, чини се да је део румунског племства задржао католичку веру.⁸²⁵

Процес преобраћања ипак није текао једнако у целој источној Угарској. У Хатегу је релативно мали број кнежева прешао у латинску веру до краја XV века,⁸²⁶ а у областима Марамарош и Фагараш их је било још мање.⁸²⁷ Такође, био је присутан и велики отпор промени вере, па чак и црквеној унији, на шта су се жалили многи католички мисионари.⁸²⁸ Православни свештеници пружали су велики отпор и представљали велику препреку ширењу католицизма. Мисионари су често и од њих тражили да промене веру или су им претили протеривањем са њихових епархија.⁸²⁹

Важна препрека која је одбијала православне да пређу у латинску веру је била десетина, односно додатни порез који би као римокатолицикатолици морали да плаћају.⁸³⁰ Осим тога и језик којим се служила латинка црква и непознавање локалних језика њихових свештеника, представљали су још једну препреку која је одбијала православне да прихвате латинску веру.⁸³¹

Не зна се тачно каква је била црквена организација румунске православне цркве у Трансилванији и Банату, односно на просторима Трансилвански и Чанадске бискупије. Током XIV и XV века, сачувано је само неколико помена православних

⁸²³ J. Gill, *Byzantium and the Papacy, 1198-1400*, New Brunswick 1979, 240-241; I. Suci, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*. Vol. 1, Timișoara 1980, 86-87.

⁸²⁴ V. Achim, 2000, 151-153.

⁸²⁵ M. Diaconescu, *nav.del.*, 61; A. Rusu, *Cititori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare 1997, 38-39; A. Rusu, 1999, 119.

⁸²⁶ Према сачуваним изворима, процењено је да су чланови десет од петнаест племићких породица из Хатега највероватније прешли у католичанство до почетка XVI века: A. Rusu, 1997, 42.

⁸²⁷ Кратак преглед преласка Румуна у католичанство у различитим регионима видети: M. Diaconescu, *nav.del.*, 57-61; I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440-1514*, Bucharest 2000, 180-181.

⁸²⁸ D. E. Prioteasa, *nav.del.*, 21.

⁸²⁹ D. Lasić, *nav.del.*, 71-72, 74-75; Ș. Papacostea, 1999, 99-100; B. Pettkó, *nav.del.*, 188, 195; Ș. Papacostea, 1999a, 232-235.

⁸³⁰ V. Achim, *Considerații asupra politicii față de ortodocși a regelui Ludovic I de Anjou, cu referire specială la chestiunea dijamelor, Vocația Istoriei: Prinos Profesorului Șerban Papacostea, ed. C. Ovidiu, G. Lazăr, Brăila 2008, 73-79; M. Diaconescu, nav.del., 44-45; A. Rusu, 1999, 260-261; S. Turcuș, nav.del., 97.*

⁸³¹ D.E. Prioteasa, *nav.del.*, 21.

епископа у Трансилванији. Шта се налазило под њиховом јурисдикцијом, тешко је одредити. Познато је име архиепископа Геласиуса, које је сачувано у једном вотивном запису у цркви манаstra у Рамету (округ Алба) из 1377. године, али ништа друго није познато о том архиепископу.⁸³² Други епископ чије је име познато јесте Јован од Кафе који је деловао у округу Хуњад како се сазнаје из извора који потичу из 1456. године. Епископа Јована је Јован Капистран оптужио да је био учитељ шизме и јереси.⁸³³ Према Капистрану, Јовану од Кафе је недостајала званична потврда од стране римске цркве и био је прелат грчког обреда који је деловао насупрот принципа Фирентинске уније.⁸³⁴ Овог владику је ухапсио Јанко Хуњади и послао у Будим на суђење. Јован Капистран је препоручио папи да епископу врати достојанство, ако овај пређе у праву (латинску) веру. Име епископа Јована се помиње у каснијим изворима са титулом унијатског архиепископа Готије на Криму.⁸³⁵ У Трансилванији је од 1458. до највероватније 1469. године деловао унијатски бискуп Макарије.⁸³⁶ Године 1479. Београдски митрополит Јоаникије затражио је од краља Матије Корвина изузеће од пореза за румунске свештенике грчког обреда у округу Марамарош.⁸³⁷

Са великом сигурношћу се може претпоставити да је током читавог овог периода румунско православље у Угарској одржавало блиске контакте са православном хијерархијом у Влашкој и Молдавији, нарочито након оснивања митрополитских центара у ове две државе током друге половине XIV века.⁸³⁸ У писму које се датује у 1401. годину, Цариградски патријарх назива митрополита Влашке (Угровлашке) егзархом целе Угарске и пограничних линија.⁸³⁹

⁸³² M. Breazu, *Studiu epigrafic, Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec.XIV-1450)*. Partea 1, vol. 5, no. 1, ed. V. Drăgut, Bucharest 1985, 49-50; Према Даниелу Барбу, Геласиус је вероватно био бискуп под лажним патријархом Јерусалима, Паулом Тагарисом. Барбу сугерише да је патријарх имао поверење Лајоша I због његових про латинских ставова D. Barbu, *Jurisdiction ecclésiastique et communauté politique. Le Maramureș en 1391, Historia manet. Volum Omagial Demény Lajos*, eds. V. Barbu, K. S. Tüdős, Bucharest 2001, 62-63.

⁸³³ D.E. Prioteasa, *nav.delu*, 22 (са старијом литературом).

⁸³⁴ M. Diaconescu, *nav.delu*, 40-41, 43-44; I. M. Damian, *The Greek Rite Transylvanian Church in the 1450's: Archbishop John of Caffa and the Crusade in East-Central Europe, Extincta est lucerna orbis: Johm Hunyadi and his Time*, eds. A. Dumitran, L. Mádly, A. Simon, Cluj-Napoca 2009, 143-153; I. M. Damian, 2011, 119-140.

⁸³⁵ I.M. Damian, 2009, 146-153; I.M. Damian, 2011, 129-140.

⁸³⁶ Z. Păclișanu, 31-33; M. Diaconescu, *nav.delu*, 46-51; A. Rusu, 1999, 98-106.

⁸³⁷ D.E. Prioteasa, *nav.delu*, 22.

⁸³⁸ Исто (са старијом литературом).

⁸³⁹ D.E. Prioteasa, *nav.delu*, 23.

Расправљало се о томе да ли ова титула указује на то да је митрополит био представник цариградске цркве за све православне у Угарској. Могуће да је митрополитов ауторитет над православнима у Угарској био последица антитурског савеза између краља Жигмунда и византијског цара Манојла II Палеолога (1391-1425) коме се прикључио и влашки принц Мирче Старији (1386-1418.).⁸⁴⁰

Архиепископија грчког обреда је функционисала у Фељаку (област Клуж) у другој половини XV и првој половини XVI века.⁸⁴¹ Ова институција мора да је имала подршку угарске круне и област која је била под њеном управом се проширила бар на неко време на целу Трансилванију.⁸⁴² Вад (област Клуж) је био средиште још једне трансилванске бискупије основане око 1500. године уз молдавску подршку на имању замка Чичеу који је краљ Матија Корвин доделио као феуд молдавском принцу Стефану Великом (1457-1504).⁸⁴³ Епископија у Ваду је како се чини преузела улогу архиепископије из Фељаку која је изгледа престала да постоји средином XVI века.⁸⁴⁴

Румунски православни манастири XIV и XV века су слабо документовани. Они су углавном били оснивани од стране приватних лица и били су углавном скромних размера иако су неки од њих морали бити и центри духовности и учења.⁸⁴⁵ Важно је поменути присуство монаха Никодима у Трансилванији крајем XIV и почетком XV века (1398/99-1404/5).⁸⁴⁶ Никодим (+1406), који је највероватније био полу-Грк и полу-Србин, основао је током осме деценије XIV века два манастира у Влашкој у Водити и Тисмани.⁸⁴⁷ Ова два манастира уживала су материјалну подршку не само влашких војвода већ и од српских владара Лазара Хребељановића (1371-1389) и Стефана Лазаревића (1389-1427). Пре него што је стигао у Влашку, Никодим је вероватно био монах на Атосу и у Србији. Године 1375. био је члан делегације атоских монаха које је кнез Лазар послао у Цариград

⁸⁴⁰ Ş. Papacostea, 2001, 67,70; D.I. Mureşan, nav.delo, 51-55.

⁸⁴¹ D.E. Prioteasa, nav.delo, 23.

⁸⁴² Исто.

⁸⁴³ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. Vol. 1., Bucharest 1991, 509-515.

⁸⁴⁴ D.E. Prioteasa, nav.delo, 23.

⁸⁴⁵ A. Rusu, 1999, 240-244; A. Rusu, 1997, 27; V. Achim, 2000, 94-134; R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucharest 1997, 205-206.

⁸⁴⁶ О Никоиму и његовом деловању видети: E. Lăzărescu, Nicodim de la Tismana şi rolul său în cultura veche românească, I (până în 1385), *Romanoslavica* 11 (1965) 237-285; D.I. Mureşan, nav.delo, 63-65;

⁸⁴⁷ D.E. Prioteasa, nav.delo, 23-24; M. Păcurariu, nav.delo, 302-313.

да посредују у помирењу између Српске цркве и Васељенског патријарха.⁸⁴⁸ Он је такође био у кореспонденцији са трновским патријархом Јевтимијем од кога је тражио савете о догматским и моралним питањима.

Краљ Жигмунд Луксембуршки и Јанош Хуњади гарантовали су заштиту монасима манастира Водите и Тисмана и гарантовали су им право слободног кретања кроз Угарску, изузеће од плаћања пореза и такси, зато што су им они, како извори наводе, *служили верно и праведно*.⁸⁴⁹ Расправљало се о томе да ли се Никодим борио за право православне вере против агресивне католичке политике иза које је стајао краљ Лајош I (1342-1382) током кампање проширења на Балкан.⁸⁵⁰ Према неким тумачењима, манастир Водита који се налазио у близини угарске границе и замка у Северину, требало је да постане центар православља у региону око кога се водио спор између краља Лајоша I и влашких војвода.⁸⁵¹

Краљ Жигмунд Луксембуршки имао је блажи став према православљу због своје антиотоманске политике. Изгледа да је Никодим подржавао краља и његову толерантну политику према православљу на Балкану.⁸⁵² Изгледа да су и након Никодимове смрти манастири у Водити и Тисмани наставили да имају улогу медиатора између Жигмунда Луксембуршког и влашких војвода.⁸⁵³ Традиционално се сматра да је Никодим још био оснивач манастира Присло у Хатегу.⁸⁵⁴

7.2 Калочко-бачка надбискупија и Српска православна црква

На прелазу из XIV у XV век, као последица османских освајања на Балкану, број православних Срба на територијама под јурисдикцијом Калочко-бачке надбискупије и у читавој јужној Угарској нагло је порастао. Како су све већи делови српских земаља након Косовске битке били окупирани, све су чешћи били продори Османилија на територије северног Балкана и јужне Паноније преко Саве и Дунава. Као резултат ових османских инвазија које су постале редовне почетком

⁸⁴⁸ Сукоб између две цркве је избио када је 1346. године формрана српска Пећка патријаршија: А. Rusu, 1999, 260-261; S.Turcuş, nav.delo, 115, 243; V. Ciociltan, nav.delo, 158.

⁸⁴⁹ А. Rusu, 1999, 260-261; S.Turcuş, nav.delo, 115, 243.

⁸⁵⁰ Е. Lăzărescu, nav.delo, 259-267.

⁸⁵¹ Исто, 277.

⁸⁵² V. Ciociltan Virgil, nav.delo, 156-166; D.I. Mureşan, nav.delo, 63-64.

⁸⁵³ D.I. Mureşan, nav.delo, 82.

⁸⁵⁴ А. Rusu, 1997, 122-134; R. Popa, 1997, 244-246.

деведесетих година XIV века, на опустошене територије јужне Угарске пристизао је све већи број српског становништва из освојених српских земаља. Овај процес на кратко време је био заустављен кризом у Османском царству која је уследила након неочекиваног пораза османске војске и погибије султана Бајазиди I у битци код Ангоре 28. јула 1402. године.⁸⁵⁵ Ипак, нови таласи миграција поново су уселдили већ током друге деценије XV века.

У измењеним приликама након битке код Ангоре, Стефан Лазаревић је враћајући се из битке од византијског цара добио титулу деспота.⁸⁵⁶ Пошто се ослободио непосредног османског притиска, деспот Стефан се приближио Угарској.⁸⁵⁷ Са областима на које су Османлије полагали право, он је морао тражити подршке на другој страни. Нашао ју је у личности краља Жигмунда Луксембуршког, коме је, са друге стране, српски деспот био потребан за даље учвршћивање власти у Угарској и као средство за осигурање границе од евентуалних османских упада.⁸⁵⁸ Према уговору који је крајем 1403. или почетком 1404. године деспот Стефан склопио са краљем Жигмундом, српски деспот је добио и многобројна добра у Угарској и по свему судећи град Београд на управу, који је постао престоница српске Деспотовине.⁸⁵⁹ У Торонталској жупанији добио је бечејско и бечкеречко добро, са Бечејом и Бечкереком и достојанство великог жупана. У Срему је Стефан држао Купиник, Земун, Митровицу и Сланкамен. Такође, на Сави, на сремској страни, подигнут је у то доба читав низ утврђња. Деспот Стефан, а касније и деспот Ђурађ су на своје сремске поседе плански насељавали Србе. Срем је нарочито био колонизован, јер је био најближи српској престоници и деспотовини, а у њему није било угарског насељавања, па се Срби нису осећали као странци.⁸⁶⁰ У овом периоду на угарске територије пребачено је на

⁸⁵⁵ Нестанак снажне личности султана Бајазиди I бацио је Турску у период унутрашњих немира и борби за власт. Вишегодишња криза у Турској изазвана сукобима претендента на престо била је прилика за крако оснаживање српских и угарских позиција, и привремено смиривање ситуације на Балкану и у јужној Панонији, Ј. Калић-Мијушковић, нав.дело, 82-83.

⁸⁵⁶ Исто, 83.

⁸⁵⁷ Исто.

⁸⁵⁸ Исто.

⁸⁵⁹ Исто; Ј. Ердељан, Београд као Нови Јерусалим: размишљања о рецепцији једног топоса у доба деспота Стефана Лазаревића, *Зборник радова Византолошког института* 43 (2006) 97-110; Ј. Ердељан, *Изабрана места, Конструисање Нових Јерусалима код православних словена*, Београд 2013, 169-189; Ј. Erdeljan, *Chosen Places. Constructing New Jerusalems in Slavia Orthodoxa*, Leiden-Boston 2017, 175-195.

⁸⁶⁰ С. Ђирковић, Поклад краља Вукашина, *Зборник филозофског факултета* књ 14, 1 (1979), 153 – 163; А. Ивић, нав.дело, 7-8; И. Руварац, Стари Сланкамен, *Зборник Илариона Руварца*, књига СШ

хиљаде српских сељака, те се етнички састав ових територија знатно променио. Пресељење српског становништва подржавали су и локални угарски земљопоседници који су у османлијским пустошењима изгубили велики број кметова, па су у српским досељеницима видели нову радну снагу.⁸⁶¹

Жигмунд Луксембуршки је, изменио дотадашњи потпуно негативни став угарских државних и црквених власти према српском светосавском православљу. Он и његови наследници су не само толерисали, него су, у неку руку и помагали православље у својим областима, да би задобили што више Срба за насељавање по опустелим угарским крајевима.⁸⁶² Краљ Жигмунд је своје црквено патронатско право пренео на поједине српске православне општине⁸⁶³ под својом политичком влашћу, а деспоту Стефану и потом Ђурђу Бранковићу, омогућио је да својим бројним добрима добијеним од угарских краљева готово суверено владају, постављају православне Србе на разне управљачке положаје, па чак и да ограничавају права римокатоличких бискупа.⁸⁶⁴

Захваљујући сачуваним извештајима о увођењу деспота Стефана Лазаревића у посед, позната су два комплекса деспотовог властелинства у Угарској.

свеска I, Београд 1934, 367-410, 377, 383, аутор наводи да је Стефан добио Сланкамен, али да за то нема доказа; Д. Ј. Поповић, Срби у Војводини, *Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699.*, књ. 1, Нови Сад 1990, 72; Д. Динић-Кнежевић каже да се не зна да ли је Сланкамен био у поседу деспота Стефана: Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске*, *Зборник Матице српске за историју* 37 (1988), 18; М. Спремић, *Српски деспоти у Срему, Срем кроз векове*, Београд-Беоцин 2007, 46.

⁸⁶¹ Међутим, српско становништво је било насељено и изван граничних подручја. Срба је било и у Ђеру, Коморану, Будиму, Варадину, на чепењском острву: од Чонграда до Тисе-Мориша до жупаније Заранд Д. Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд, 1980, 4; Од српских династа у Угарску је прешао Дмитар, син краља Вукашина. Браћа Андрејаш и Дмитар су још у пролеће 1394. године напустили очеве земље у Македонији и преко Дубровника отишли у Угарску и ступили у службу краља Жигмунда Луксембуршког. У току следећих пет годин умро је или погинуо Андрејаш у борби против Турака, док се Дмитар и касније налазио у краљевској служби. У периоду 1404-1407. године, био је кастелан Вилагоша и жупан Зарандске жупаније. Био је то један од значајнијих краљевских градова, под којим је било велико властелинство од више стотина села. Дмитар је уживао велико краљевско поверење и добро је служио Жигмунду који је у тим годинама учвршћивао своју власт у Угарској. О њима видети: А. Ивић, *нав. дело*, 8; Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 73; С. Ћирковић, 1979, 153-163; Д. Динић-Кнежевић, 1988, 11; А. Фостиков, О Дмитру Краљевићу, *Историјски часопис: орган историјског института САН XLIX* (2002), 47-67; Срба је било и у Ђеру, Коморану, Будиму, Варадину, на чепењском острву: Д. Медаковић, 1980, 4; Р. Грујић, 1939, 349.

⁸⁶² Р. Грујић, 1939, 349.

⁸⁶³ Краљ Жигмунд је 1428. године пренео своје црквено патронатско право на српску православну привилеговану општину у банатском Ковину, а те повластице је потврдио његов наследник краљ Владислав V, 1453. године, за нови српски Ковин, дубоко у Угарској, јужно од Будимпеште, кога су на Чепоељу основали избегли Срби из банатског Ковина, пошто су Турци 1439. године у време заузимања Смедерева опљачкали и јужни Банат: Р. Грујић, 1939, 349-350.

⁸⁶⁴ Р. Грујић, 1939, 369.

Један се налазо око града Дебрецина у средишту Угарске, док се други комплекс налазио у Источној Угарској и Сатмарској жупанији.⁸⁶⁵ Деспоту је тада било поверено управљање Сатмарском, Бодрошком и Торонталском жупанијом, па је у њима постављао поджупане из редова својих људи.⁸⁶⁶ У тадашњој Бодрошкој жупанији у Калочко-бачкој архидијецези, били су Арањин и Апатин, где је било седиште деспотовог заступника, а у Торонталској град Бечеј, на острву на Тиси, где се касније склањао деспот Ђурађ, трговиште Бечеј и трговиште Бечкерек. Није сигурно да ли су овом најстаријем језгру припадали поседи у тадашњој Бачкој жупанији и у Срему, који су касније припали деспоту Ђурђу Бранковићу. Такође, није извесно да ли су градови око Тисе (Токај, Таља, Регец) припадали деспоту Стефану или их је добио тек деспот Ђурађ.⁸⁶⁷

Деспот Стефан није на истоветан начин управљао деспотовином и поседима у Угарској, нити је однос православног и латинског хришћанства био исти у деспотовини и у Угарској. Управљање угарским поседима, морало је бити у складу са законима и правним обичајима који су важили у тој земљи, а као великаш био је укључен у државни сабор, управни и правосудни систем у оквиру појединих жупанија. Из редова војних угарских племића, деспот Стефан је одабирао своје *familiares*, службнике и чиновнике на угарским поседима, затим канцеларије и посланике који су знали латински језик и западњачке обичаје, неопходне у његовим државничким пословима. Угарске племиће је користио и у ратовима против Турака, постављао их је у своје гарнизоне у Србији. Из редова своје властеле, попуњавао је људство потребно за управљање угарским поседима. Иако је деспот Стефан преузео обавезу да на тим поседима не насељава Србе и не доводи српске чиновнике, тога се није чврсто држао. Управници области су најчешће били Мађари, али се као деспотов представник (*vicecomes*) 1417. године у Арачу у Торонталској жупанији наводи извесни Брајан. Срби су се уклапали у угарско друштво према сталешкој припадности.⁸⁶⁸

⁸⁶⁵ С. Гашпаровић, *Србија и Угарска од 1402. до 1460. године*. Необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету, Универзитета у Београду 2016, 77.

⁸⁶⁶ Т. Ortvaу, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez I*, Pozsony 1896, 478-479, 531-532; *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II*, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, Monument Hungariae historica, Diplomataria (1198 - 1526), Budapest 1907, 52-53, 54-57.

⁸⁶⁷ С. Гашпаровић, нав.дело, 78 (са старијом литературом).

⁸⁶⁸ Брајан се помиње као поджупан Торонталске жупаније: Д. Поповић, нав.дело, 73; Арача се помиње као *oppidum* у XV веку: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiakl korában II*,

У мају 1426. године у Тати, у коморанској жупанији, деспот Стефан Лазаревић је преговарао са краљем Жигмундом о питању наслеђа престола у Србији, пошто није имао наредника. Резултати ових преговора формулисани су у уговору којим је угарски краљ признао деспотовог сестрића, Ђурђа Вуковића (Бранковића) за његовог наследника у Србији, ако деспот умре без потомства. Краљ у том случају задржава, односно тражи да се Угарској врати Мачва са Београдом, позивајући се на то да је наведене области држао краљ Лајош I.⁸⁶⁹ Деспот Стефан је умро 19. јула 1427. године.⁸⁷⁰ Краљ Жигмунд је признао Ђурђа Бранковића за новог српског владара.⁸⁷¹

Деспот Ђурађ Бранковић је располагао пространим поседима у Угарској, и многим градовима.⁸⁷² За време владавине краља Алберта Хабзбуршког који је на угарском престолу наследио преминулог краља Жигмунда, домен деспота Ђурђа био је на врхунцу ширења и просперитета и обухватао је градове, рударске насеобине, тврђаве, палата у Будиму, вароши и села, нарочито у североисточним, средишњим и јужним деловима Угарске. Од значајнијих градова треба поменути: Вилагош, Нађбању, Фелшебању, Сатмар, Немети, Мункач, Бесермењ, Дебрецен, Токај, Тур, Варшањ, Бечеј, Вршац (Шемљуг), Сланкамен, Сремску Митровицу, Земун, Торбађ.⁸⁷³

Иако је за време деспота Стефана, из политичких разлога био измењен дотадашњи потпуно негативни став угарских државних и црквених власти према српском светосавском православљу,⁸⁷⁴ ситуација је била прилично сложена када се говори о односима православних и католичких црквених организација. Ипак,

Budapest 1894, 125; К. Јиречек, *Историја Срба (Културна историја)* II, Београд 1978, 357; П. Рокаи, Прилог познавању положаја Срба у Угарској у XV веку, *Зборник Матице српске за историју* 6 (1972), 87 – 91.

⁸⁶⁹ Ј. Калић-Мијушковић, нав. дело, 101.

⁸⁷⁰ Исто.

⁸⁷¹ Исто, 103.

⁸⁷² Исто, 103-104.

⁸⁷³ Истичући своју захвалност Хуњију за упорну борбу против Османлија деспот Ђурађ је свечаном повељом у лето 144. године Хуњију уступио Вилагошко властелинство у Зарандској жупанији, а у залог му је дао Мункач, Шемљуг (Вршац), Сатмар, Немети, Нађбању (*Rivuli Dominaum*) Дебрецин, Бесермењ. У повељи се још истиче да је Хуњијева заслуга што је деспоту и његовом сину Лазару враћено *Regnum Rascie*: С. Гашпаровић, нав. дело, 173 (са старијом литературом).

⁸⁷⁴ Према подацима са којима располажемо, код нас је забележено као последње јавно гоњење православних од стране римокатолика у средњовековној Угарској оно које је 1405 означено као шестогодишње гоњење (1399-1405) поп Никодим, за време свога боравка у Угарској. О томе видети: Р. Грујић, 1939, 336.

сходно политичким приликама, угарска црква није могла размишљати о насилном расељавању Срба или масовном превођњу у католичанство, већ је морала развити одређену толеранцију према правосланом становништву. У разичним условима није било потребно да отежавају ситуацију ескалирањем верских сукоба.⁸⁷⁵ Постојала је одређена напетост у односима Срба и Калочко-бачке надбискупије, највише због тога што српско становништво није плаћало црквену десетину. Године 1481. и 1495. краљ је ослободио Србе плаћања десетине како би подстицао пресељење на опустеле угарске територије, али су католички надбискупи у више наврата покушавали да прошире десетину на досељене Србе.⁸⁷⁶ Били су то озбиљни губици за Калочко-бачку надбискупију и Печујску бискупију. Пошто је деспот Стефан био православне вере, римокатолици Угари су му оспоравали право патроната над римокатоличким црквама. Због тога је долазио у сукоб са угарским великашима. Године 1417. ердељски бискуп тражио је десетину од сатмарских грађана, али му је деспот Стефан ускратио црквену десетину у Сатмару.⁸⁷⁷

Према Ласлу Кости појава све већег броја верника српске православне цркве није значила успоставу српске црквене организације на тлу јужне Угарске, те да је упркос томе што је правослвних Срба на овим просторима било све више црквена организација остала је латинска.⁸⁷⁸ Ипак, на основу историјских података, чини се да је јурисдикцију над српским православним становништвом имала Београдска митрополија. Први подаци о српској православној митрополији у Београду потичу још из времена након успостављања српске власти у Београду 1284. година, за време краља Драгутина Немањића. Потврда да је у граду у то време столовао српски епископ налази се у једном писму које је папа Никола IV упутио легату Еугубину 1290. године.⁸⁷⁹ Из овог документа се сазнаје да је тада у Београду постојала епископска црква, чији је поглавар био *шизматик*. У српским средњовековним

⁸⁷⁵ Исто.

⁸⁷⁶ Исто.

⁸⁷⁷ О својим правима на Сатмар и Немет писао је Стефан Лазаревић из Крушевца 18. II 1417. године ердељском епископу: L. Thalloczy-A, *Áldasy, Diplomatarium*, 59; К. Жиречек, *Историја Срба II*, Београд 1978, 357; Д. Динић–Кнежевић, 1988, 7-41.

⁸⁷⁸ L. Koszta, *nav.delo*,

https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarország_egyhazi_topogr.htm

⁸⁷⁹ A. Theiner, *nav.delo*, 366.

изворима, нигде се поименично не спомиње београдски епископ.⁸⁸⁰ Непосредну потврду о постојању епископског седишта у Београду потиче и житија краљице Јелене, коју је писао Данило II, где у опису посете краљице Симониде Београду 1315. године каже: *...дође у славни град Београд на обали реке Дунава и Саве. И ту се у великој саборној цркви (митрополитској) поклонила чудотворној икони пресвете Богородице.*⁸⁸¹ Међутим, у изворима нема података који би указивали на време настанка овог храма, нити београдске митрополије уопште. Податак да је у време поменутог догађаја у питању била митрополитска црква требало би, како сматрају Весна Бикић и Марко Поповић примити са резервом, будући да такав ранг београдског црквеног седишта други извори не помињу.⁸⁸²

О судбини српске цркве након поновног уостављања угарске власти у граду, 1319. године, нема сачуваних података. Може се претпоставити да је њена раније успостављена организација постигнута, али с обзиром на то да је у граду живео велики број православних верника, како смарају Бикић и Поповић, неке цркве на ширем подручју града вероватно су постојале.⁸⁸³

Ново раздобље у историји Београдске митрополије започиње 1403. или 1404. године, када град прелази у руке деспота Стефана Лазаревића.⁸⁸⁴ У то време у разобљу између 1404. и 1427. године, Београд постаје седиште митрополита, егзарха свих српских земаља. Податке о томе оставио је деспотов биограф, Константин Филозоф, у чијем се тексту први пут помиње црква Успења Богородице, као катедрални храм београдског митрополита; такође саопштава да је уз цркву постојало општжиће, односно да се црква налазила у саставу истоименог манастира.⁸⁸⁵

Након смрти деспота Стефана Лазаревића, краљ Жигмунд је настојао да у Београду насели што већи број католичког становништва и свештенства, али

⁸⁸⁰ О томе: М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду: истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве*, Београд 2004, 12.

⁸⁸¹ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, на свијет издао Ђура Даничић, Загреб 1866, 97; Данило II архиепископ, *Животи краљева и архиепископа српских; Службе*, приредили Г. Мак Данијел, Д. Петровић; данашња језичка варијанта Л. Марковић, Д. Богдановић, Д. Петровић, Београд 1988, 105 (превод).

⁸⁸² М. Поповић, В. Бикић, нав. дело, 12.

⁸⁸³ Исто.

⁸⁸⁴ Исто.

⁸⁸⁵ К. Филозоф и његов *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, приредио В. Јагић, *Гласник СУД* 42 (1875), 287; Константин Филозоф, *Повест о словима, Житије деспота Стефана Лазаревића*, приредила и превела Г. Јовановић, Београд 1989, 102.

постојање београдске српске православне митрополије није довођено у питање. Историјат митрополије најбоље илуструје писмо београдског митрополита Теофана московском кнеу Василију III Ивановичу (1503-1533), писано 1509. године. У писму он обавештава руског владара да у Београду постоји митрополитска црква у којој се чувају разне светиње, мошти и чудотворна икона Богородице.⁸⁸⁶ Успенска митрополитска црква у оквиру истоимног манастира који се налазио у Доњем граду Београдске тврђаве, опстала је све до коначног пада Београда под Турке 1521. године када је претворена у џамију.⁸⁸⁷

Након предаје Београда Угарима, нова српске престоница постало је Смедерево, у коме је, како изгледа једно време столовао и српски патријарх. Према одобрењу цариградског патријарха, ученог Генадија Схоларија, деспот Ђурађ Бранковић је могао да изабере патријарха у остатку српске земље иако је Пећ, седиште српског патријарха било изгубљено. Нови српски патријарх је био изабран крајем 1455. године, или у првим месецима 1456. године. Највероватније је столовао у Смедереву због безбедности.⁸⁸⁸ Ипак, могуће да је након што је Београд био враћен Угарима, митрополит београдски остао надлежан за српско православно становништво у Угарској.

Време владавине деспота Ђурађа Бранковића поклапа се са мисија латинске цркве превођена фра Јованом Капистраном. Исте године када је изабран српски патријарх, деспот Ђурађ је једним писмом од 28. марта 1455. године у Србију позвао Јована Капистрана. Фрањевац је о томе обавестио папу 1. маја из Јуденбурга када је решио да иде у Угарску.⁸⁸⁹ Капистран и деспот Ђурађ су се састали у Ђеру. Капистран се иначе чудио како је на једном таквом сабору католичке господе у католичкој земљи могао присуствовати један *шизматик* па, у борби за душе није ни овом приликом занемарио своју мисионарску дужност.⁸⁹⁰ О томе је обавестио

⁸⁸⁶ Ј. Калић-Мијушковић, нав.дело, 307.

⁸⁸⁷ Исто, 307.

⁸⁸⁸ С. Гашпаровић, нав.дело, 237; М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 152; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 464-465.

⁸⁸⁹ М. Антоновић, *Панство и Србија у XV веку*, додатак Историјском гласнику 1 – 2 (1993), 3 – 82.

⁸⁹⁰ У писму папи од 21. јуна 1455. године Капистран је написао да је у Ђер стигао гласник са вешћу о паду Новог Брда и да је „despot autem Rascie, quamvis valde damni ficatus sit, obtulit se paraturum decem milia, licet in sua fide perduret“, додао је „incubit tamen nobis, periculis nostris salubrius consulere, de opportuno remedio providere“. Видети писмо: Е. Fermannžin, нав.дело, 222-224; С. Гашпаровић, нав.дело, 222-223.

папу писмом 21. јуна 1455. године.⁸⁹¹ Ову прилику је Капистран искористио да се од дeпoтa Ђурђа и од присутних католичких прелата информисе о стању првославне цркве у Угарској. Смтрајући да је повољан тренутак, затражио је да већ острели деспот напусти првославље и са својим народом *пређе у римокатоличку веру*. Иако притиснут тешком ситуацијом, деспот Ђурађ који је и сам био вазал угарског краља, одговорио је Каписрану следеће: *Ево ја 90 љета што преживех, као моји стари: у вери коју су ми они у детињству мом у душу усадили. Мада сам у овај мах у несрећи, у вери ћу остати постојан. Ти желиши да ја својим делом уверим друге да сам у својој старости полудео и подетињио. Радије ћу изгубити и сам живот, него што ћу оставити веру својих предака и постати неверник.*⁸⁹²

Капистран је папу Каликста III подробно обавестио писмом 4 јула 1455. године, о разговору са српским деспотом. Он је између осталог изнео у 18 тачака шта све тобоже трпе Католичка црква и свештенство на поседима Срба властелина, од њих и њихових свештеника.

Деспот Ђурађ Бранковић умро је на Бадњи дан у петак 24. децембра 1456. године, у Смедереву.⁸⁹³ Још за живот решио је питање наслеђа српског престола па је смена обављена потпуно мирно. Од 1446. године деспотов син Лазар је био деспот и очев савладар, па према томе и будући владар деспотовине.⁸⁹⁴ Изгледа да

⁸⁹¹ В. писмо: Е. Фермеџдин, *nav.delo*, 222-224.

⁸⁹² С. Гашпаровић, *нав.дело*, 233; По Енеји Силвију Пиколоминију: Троношки родослов, изд. Ј. Шафарик, *Гласник Друштва српске словесности* 5 (1853), 102-103; М. Орбин, *Краљевство Словена*, прев. З. Шундрица, Београд 1968, 127; У преводу: Д. Ј. Поповић, *нав.дело*, 77-78; М. Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и Папска курија, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 16 (1989) 171-172, *нап.* 42 (*latinski tekst*); М. Спремић, 1994, 452; К. Јиричек, 1978, 165.

⁸⁹³ Енеја Силвије Пиколоминибележи да је деспот Ђурађ, након што је био рањен, „није дуго поживео јер није могао да заустави крв из ране и руци.“ Како је она била узрок деспотове смрти, излази да је умо од руке Михајла Силађија: С. Гашпаровић, *нав.дело*, 263; Троношки родослов, 107-108 и М. Орбин, *нав.дело*, 128, наводе да је деспот Ђурађ умро од ране задобијене у Купинику; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, 239; Ст. Новаковић, Последњи Бранковићи у историји и у народном певању 1456 – 1502, *Летопис Матице српске*, књ. 146, св. друга (1886), 8; М. Спремић, 1994, 49, *нап.* 64; Према Б. Де ла Брокијеру, деспот Ђурађ је 1433. године имао између 58. и 60. година што би значило да је у тренутку смрти имао између 81. и 83. године. Према Енеји Силвију Пиколоминију, деспот Ђурађ је рекао Каписрану 1455. године, када га је овај убеђивао да пређе у римокатоличанство, да има 90. година.

⁸⁹⁴ Друга жена Матије Корвина, краљица Беатриче, кћи напуљског краља Ферантеа Арагонског покушала је да ожени Ђорђа својом рођаком Изабелом. Пошто је Ђорђ тражио да она напусти римокатоличку веру до брак није дошло. Након смрти краља Матије, иступио је Ђорђе као непријатељ краљице Беатриче. У борби око мађарског престола браћа Ђорђе и Јован су се прво држала уз Иваниша, незаконитог Матијиног сина, а затим уз цара Фридриха III, а онда уз пољског краља Владислава Јагелонца. Браћа су у то време била у сукобу и са сремским великашом Ловром Илочким, а касније и са Николом Банфијем. Они су заузели 1494. године градове Митровицу и Ораховицу од Илочког, а 1497. године су држали Ириг. Заповедник утврђења био је Вук Колаковић.

је деспот Лазар притиснут Османлијама, показивао више склоности према римокаоличкој вери, када се после његове смрти 1458. године по угарској пронела невероватна вест да је деспот Лазар пред смрт наредио, да се његова земља преда папском легату, те је папа Калист III на предлог свога легата у Угарској, кардинала Карвахала, булом од 14 марта исте године и формално узео српску Деспотовину под своју власт. Али кардинал Карвахал, како је и 15. октобра исте године, после једне победе у Срему са Османлијама, ушао у Београд, није успео да деспотовину и стварно узме под своју власт.⁸⁹⁵

Змај Огњени Вук односно Вук Гргуровић син слепог Гргура Бранковића, сина деспота Ђурђа Бранковића, не зна се када је ступио у службу угарског краља Матије Корвина, највероватније у другој половини 1464. или 1465. године као заповедник Срба у Срему. Године 1471. постао је деспот угарских Срба.⁸⁹⁶ Као вазал краља Матије држао је поседе у Срему – Сланкамен, Беркасово, Купиново, Ириг. Од 12. фебруара 1486. године Беркасово су држали Ђорђе и Јован Бранковић. Као награду у борби против Немаца добио је и поседе у Славонији. Против Турака је ратовао од 1465. до 1476. године. Нарочито се истакао у заузимању Шапца 1476. године. Затим се истакао у заузимању Сребренице и Зворника, где је био рањен. Са великим пленом се вратио у краљевски табор код Шапца. Том приликом је доста било пресељено српског становништва у Срем.⁸⁹⁷ Вук је умро 16. априла 1485. године након битке на Уни која је трајала два дана и била завршена поразом Турака. Био је ожењен Барбаром Франкопан али нису имали деце.⁸⁹⁸

Након смрти Вука Гргуровића, краљ Матија Корвин је 1486. године деспотску титулу дао Ђорђу Бранковићу, сину деспота Стефана Слепог, а његовом

Од 1493. године, вероватно због услуга учињених краљу и Јован се јавља са титулом деспота. Иако им је мајка била католикиња и своју су младост провели међу католицима, били су не само они „будући од корена благочестивога Симеона Немање“, него и њихова мајка, веома одани српској државној идеји и православљу: С. Гашпаровић, нав. дело, 304.

⁸⁹⁵ Р. Грујић, нав. дело, 373, нап. 25.

⁸⁹⁶ К. Јиричек, нав. дело, 203.

⁸⁹⁷ С. Гашпаровић, нав. дело, 306-307.

⁸⁹⁸ Исто, 307; О Вуку Гргуровићу видети: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1 – 2, Београд – Ср. Карловци 1929, 1934, 487; F. Rački, *Одношaj srbskih despota i doselica nasprama kruni i kraljevini Hrvatskoj i Ugarskoj g. 1426 – 1503*, *Književnik* II (1865), 481; М. Месић, *Pleme Berislavića Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 8 (1869), 39 - 104; А. Е. Рісот, С. Павловић, *Срби у Угарској, њихова повестница, повластице, црква, политичко и друштвено стање*, Нови Сад 1883, 40-42; О Дмитру Јакшићу (стр. 56-57); А. Ивић, нав. дело, 17-18, 26; Д. Ј. Поповић, нав. дело, 79-83; D. Dinić – Knežević, *Sremski Brankovići, Istraživanja* 4 (1975), 8-10; М. Спречић, 2007, 47-55; О Јакшићима у Банату (видети на стр. 64).

млађем брату Јовану доделио је титулу барона. Ђорђе је уз деспотску титулу од краља добио градове Купиник (Купиново) и Сланкамен са околним селима. У цркви Св. Луке у Купинову су положили мошти деспота Стефана Слепог. Од краља Матије су добила и Беркасово у залог за 12000 дуката.⁸⁹⁹

Углед београдског митрополита као духовног вође православних у Угарској порастао је у време краља Матије Корвина. По свој прилици то је било у вези са антитурском политиком краља Матије који је Србе ценио као важну снагу својих војничких операција на граници. Преко овог црквеног поглавара могло се на њих лакше утицати. У претходном поглављу, поменуто је да се у време Матије Корвина помиње име београдског митрополита Јоаникија за кога се може спекулисати да је био надлежан и за православне Србе и за Влахе.⁹⁰⁰ Јоаникија је убрзо сменио митрополит Филотеј, за кога се у једном јеванђељу које је писано 1481. године каже да је *новоосвештани* митрополит, дакле да је те године примио митрополитско звање.⁹⁰¹ Почетком XVI века као митрополит се помиње неки Григорије, а затим Теофан, који је 1509. године писао московском кнезу. Као последњи поглавар ове црквене заједнице помиње се Максим, ранији српски деспот Ђорђе Бранковић, син Ангелине и слепог деспота Стефана.⁹⁰² Он се повукао из јавног живота, закалуђерио и једно време је живео у Влашкој. Долазио је у Угарску као посланик влашког војводе. Ту је остао и провео остатак живота у манастиру Крушедолу, у коме је и умро 1516. године. Помиње се као београдски митрополит на једном Апостољу који је писан у Сланкамену 1513. године.⁹⁰³

⁸⁹⁹ Р. Грујић, нав. дело, 131; F. Miklosich, *Monumenta Serbiae, Bosnae, Ragus, Vindobonae* 1858, 518; Стефан је преминуо 1. X 1476: В. Макушев, *Историјски споменици Јужнога Славенства и околних народа* II, Београд 1882, 206; Љ. Стојановић, 1929, 1934, 160-161; М. Орбин, 1968, 130; Г. Витковић, Критички поглед на прошлост Срба у Угарској, *Гласник српског ученог друштва*, књ. XI, св. XXVIII старога реда (1870) 45; И. Руварац, Кратак живот деспота Стефана Бранковића, *Летопис Матице српске* 117, Нови Сад 1875, 117-118; А. Ивић, нав. дело, 29-30; И. Руварац, О роду деспотице српске Анђелине и срећи деспине Марије, *Зборник И. Руварца* I, Београд 1934, 36-40; J. Tadić, *Promet ritnika*, *Dubrovnik* 1939, 95-96; И. Божић, Белешке о Бранковићима (1460 - 1480), *Зборник Филозофског факултета у Београду* XIII/1 (1976) 104-106; D. Dinić – Knežević, 1975, 21-23; М. Спремић, 1994, 553-554.

⁹⁰⁰ Ј. Калић-Мијушковић, 1967, 310.

⁹⁰¹ Исто.

⁹⁰² Ко је наследио архиепископа Максима на престољу Београдске митрополије не зна се поуздано. Зна се да је већ након 5 година после његове смрти Београд дефинитивно пао под османску власт и да се у једном синодалном акту Охридске архиепископје из 1532. године помиње Роман као београдско-сремски митрополит. То је уједно и прва позната вест о београдско-сремским митрополитима под османском влашћу: Р. Грујић, 1939, 131.

⁹⁰³ Ј. Калић-Мијушковић, 1967, 310.

Положај Срба у Угарској се погоршао доласком на власт краља Владислава који им је одузео повластице добијене од краља Матије Корвина, на основу којих су били ослобођени плаћања десетине католичкој цркви. Већ 1496. године деспот Ђорђе је због тога био у сукобу са Калочко-бачким надбискупом. Убрзо после тога, не зна се тачно када, али сигурно пре 1499. године, по примеру св. Саве, деспот Ђорђе се без знања мајке и брата замонашио у цркви Св. Луке у Купинову и узео име Максим, а власт је предао брату Јовану.⁹⁰⁴ Крајем 1496. године избио је нови сукоб између Калочко-бачког надбискупа Петра Варадија и деспота Јована. Краљ Владислав је тада наредио да се десетина мора силом покупити, иако су постојали закључци државних сабора, од 1481. и 1495. године на којима су Срби били ослобођени од давања десетине римокатоличким бискупима. Када се деспот Јован писмом лично обратио Калочко-бачком надбискупу, добио је одговор да се Србима не може опростити десетина, јер он од тих прихода издржава своје чете. Сем тога, надбискуп је одговорио да је дужан да брани права своје цркве и да је Бог Угарску створио *хришћанском* (римокатоличком) а не *шизматичном* (православном) земљом, те деспот нема права ни моћи да од Угарске ствара српску државу.⁹⁰⁵ У римокатоличкој земљи под римокатоличким владарем, мора се живети по римокатоличким законима. Како је и друга српска властела, позивајући се на своју православну веру и поменуте саборске закључке, ускраћивла десетину римокатоличкој цркви (биће не само од својих православних поданика, него и од римокатолика са својих добара), то је краљ Владислав почетком XVI века наредио Сремској, Бач-бодрошкој и Чонградској жупанији, да тај данак морају узимати од свакога.⁹⁰⁶

Пошто деспот Јован није имао мушког потомства, краљ Владислав II је понудио деспотско достојанство Максиму. Али када је он понуду одбио, Владислав му је 1503. године одузео сва добра породице Бранковић. Након Јованове смрти, његова жена Јелена, ћерка племића Стефана Јакшића се преудала за хрватског

⁹⁰⁴ Д. Ј. Поповић, нав. дело, 85-87; D. Dinić – Knežević, 1975, 28-35; М. Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски, *Зборник Филозофског факултета у Београду XV/1* (1985), 141; М. Спремић, 1994, 555; Момчило Спремић навди да се Ђорђе замонашио између 1497. и јуна 1499. године: М. Спремић, 2007, 60.

⁹⁰⁵ Р. Грујић, 1939, 373.

⁹⁰⁶ Исто; А. Ивић, *Историја Српског народа у Војводини: од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 39-40.

великаша Иваниша Бериславића коме је угарски краљ дао титулу српског деспота у Срему. Због тога су Ангелина и Ђорђе морали да напусте Срем.⁹⁰⁷

Два последња српска деспота на територији Угарске пре Мохачке битке била су изабрана из редова хрватског племства. Краљ је прво наговарао монаха Максима да прими деспотско достојанство, а пошто је овај то одбио, краљ је за српског деспота именовано хрватског великаша Ивана Бериславића (1515-1514).⁹⁰⁸ Као и његови претходици, нови деспот је столовао у Купинову, окружен српским дворским особљем.⁹⁰⁹ Иако Хрват, латинске вере, наводи се да је помагао српске цркве.⁹¹⁰ Након њега, за српског деспота био је именован његов син Стефан Бериславић (1515-1535). Годину дана након што је Стефан Бериславић проглашен за српског деспота, умро је угарски краљ Владислав II (у марту 1516. године), а на престо је доведен његов син Лудвиг II, за чије је слабе владе Угарска пошла у суноврат, који је већ почео после смрти Матије Корвина.⁹¹¹ У исто време, доласком на престо Сулејмана II 1520. године, почиње и велика офанзива Османлија против Угарске. Сулејман је лично дошао са војском пред Београд и Шабац. Шабац је био заузет на јуриш, 7 јула 1521. године, а одмах по узимању града, Османлије су саградили мост на Сави и прешли у Срем. убрзо су опустошили Купиново, седиште српске деспотовине, а иста судбна је задесила и Митровицу, Слакамен, Беркасово и друга места.⁹¹²

7. 3. Српске православне цркве и манастири на територији некадашње Калочко-бачке дијецезе

Највећи број српских храмова и центара српске цркве налазило се у Срему. Иако је у време насељавања Срба на просторе јужне Угарске, Сремска бискупија већ била издвојена из Калочко-бачке архидијецезе, Срем је ипак остао део калочко-

⁹⁰⁷ В. Макушев, нав. дело, 258, 320; Љ. Стојановић, 1927, 258; Ст. Новаковић, нав. дело, 126, 147; А. Ивић, нав. дело, 43; Д. Ј. Поповић, нав. дело, 87-88; D. Dinić – Кнежевић, 1975, 38.

⁹⁰⁸ С. Гашпаровић, нав. дело, 304-305 (са старијом литературом).

⁹⁰⁹ К. Лиречек, 1978, 415.

⁹¹⁰ Исто.

⁹¹¹ Исто.

⁹¹² Исто, 416, нап. 114; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига III, Београд 1905, бр. 5590.

бачке цркене покрајине и у тесној вези са Калочко-бачким надбискупима. Мало знамо о црквама православних Срба из XV века. У почетку новопридошло српско становништво је преузело цркве напуштених угарских села. У Тамишкој регији, где је већ живело православно румунско становништво, највероватније користили исте цркве.⁹¹³ Убрзо, још у XV веку су почеле да се подижу и нове православне парохијске и манастирске цркве по угарским областима, одмах након ублажавања верске нетрпељивости између Угара и православних Срба, које је почело око 1404. године упоредо са радом на стварању политичког савеза између Угарске и Србије ради заједничке одбране од Османлија.⁹¹⁴

Највећи број српских православних цркава био је грађен од трошног материјала. Оне су по селима, као и по многим градовима, махом биле од плетера и брвна или чак и земунице.⁹¹⁵ Таквог изгледа су српске цркве биле затечене и после двесте година када су након Карловачког (1699) и Пожаревачког мира (1718) територије јужне Паноније дошле под хабзбуршку власт.⁹¹⁶ Од тврдог материјала, камена и опеке, биле су, углавном подизане само оне цркве које су подигли српски деспоти и властела на својим добрима по угарским областима у XV веку и у првим деценијама XVI века, сасвим из основа или на темељима старих римокатоличких цркава и манастира.⁹¹⁷ У попису парохијских цркава у Срему из 1732-1733 године означене су као *старе* или *стародревне* цркве само неке од тврдог материјала, као што су цркве у Купинову, Сланкамену, Крушедолу, Сремској Митровици, Јаску и Сремским Карловцима.⁹¹⁸ О првим српским каменим црквама у Бачкој, као и Банату којих је несумњиво било, бар по местима у којима су били дворови српске властеле Јакшића, Белмужевића, Божића, Балентића, Овчаревћа, Цреповић и других, не зн се много.⁹¹⁹

Црва св. Луке у Купинову (сл. 39 и 40) је најстарија српска православна црквена грађевина на простору јужне Угарске. Купиново се административно није налазило у оквиру Сремске, већ Вуковске бискупије, те није било део Калочко-

⁹¹³ D.E. Prioteasa, *nav.delo*, 335.

⁹¹⁴ Р. Грујић, 1939, 369.

⁹¹⁵ Исто, 352.

⁹¹⁶ Исто, 352.

⁹¹⁷ Исто.

⁹¹⁸ Упоредни опис и попис цркава у Сремској архидијезеци из 1732-3, код: Д. Руварац, *Српска митрополија Карловачка око половине XVIII века*, Београд 1902, 37-118.

⁹¹⁹ Р. Грујић, 1939, 356.

бачке, већ Острогонске црквене покрајине, ипак се не може издвојити од других српских цркава у Срему и на територији Калочко-бачке надбискупије, те се због тога чини неопходним да буде уврштено у овај преглед. Црква Св. Лике у Купинову се први пут помиње већ 15. фебруара 1486. године. У њу је деспотица Ангелина, када је те године дошла у Срем са својим синовима, сместила светитељске мошти свог супруа св. деспота Стефана Бранковића, што значи да је црква највероватније постојала још пре тог времена.⁹²⁰ Према баштинској повељи деспота Јована за манастир Крушедол издатој тобоже 4. маја 1496. године у Беркасову, за коју је утврђено да је фалсификат настао у XVIII веку, у време када се радило на оснивању Крушедолске, односно касније Карловачке митрополије, цркву св. Луке у Купинову је из основа подигао деспот Стефан Слепи.⁹²¹ За то нису пронађене никакве потврде у веродостојним изворима. У проложном житију деспота Стефана, уз службу под 9. октобром, каже се да је он, после смрти у Италији погребен тамо *в цркве својеј*, што значи, да су Бранковићи у Фурланском Београду имали своју придворну цркву, као и сва остала српска властела у својој земљи и ван ње. А када је пренесен у Срем каже се да су му мошти смештене биле *в цркви светахо апостола и евангелиста Луки*⁹²² и ни једном речи не помиње се да је то била црква његова, што би, како је сматрао Грујић, било учињено да је ту цркву заиста он саградио.⁹²³ Ова претпоставка прихваћена је касније од више аутора.⁹²⁴

У сличним проложним житијима његовог сина владике Максима и жене му Ангелине јасно се наглашава, да је Максим подигао мушке манастире Хопово и Крушедол, а Ангелина женски манастир код Крушедола.⁹²⁵ Осим тога, Стефан је само нешто више од годину дана, током 1458. и првих месеци 1459. године, заједно са деспотицом Јеленом, удовицом његовог брата Лазара, управљао деспотовином у најтеже доба готово непосредно пред коначни пад Смедерева и целе Србије под Турке (1459), па је мало вероватно да се тада могло мислити на било какво грађење

⁹²⁰ Исто, 352.

⁹²¹ Исто, 353.

⁹²² Исто.

⁹²³ Исто.

⁹²⁴ Ђ. Бошковић, Две цркве крај Купинова, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, књ. 12, св. 2. (1939), 216; Д. Петровић, *Историја сремске епархије*, Сремски Карловци 1970, 106; В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине X* (1980-1981), 41.

⁹²⁵ Р. Грујић, нав. дело, 353.

цркве.⁹²⁶ Највероватније је да је сам деспот Ђурађ Бранковић испред свога града Купинова (сл. 41) саградио цркву св. Луке у периоду између 1453. и 1456. године (сл. 42). То је било време када је култ св. Луке у Српској Деспотовини био нарочито снажан, пошто је деспот Ђурађ успео да у Рогосу или Рогоју у Епиру откупи мошти светитељеве и са великом свечаношћу донесе их и смести у катедралну цркву св. Богородице у свом престолном граду Смедереву,⁹²⁷ да би св Лука постао његов заштитник, као и заштитник њгове престонице и државе. Уколико деспот Ђурађ није одмах после преноса моштију св. Луке у Смедерево 1453. године приступио подизању цркве пред купиновским градом у част и име тога светитеља, он је на то могао бити потакнут две године касније 1455. године, после једног изненадног ноћног напада на њега у Купинову, када га је напала чета угарских коњаника под вођством београдског заповедника Михајла Силађија, шурака деспотовог противника Јанка Хуњадија. Из тог крвавог сукоба стари деспот је изашао са два до три посечена прста уз један већи откуп.⁹²⁸ Могуће је да су и деспот Ђурађ и његова околина спасење његовог живота приликом напада у Купинову приписивали заштити св Луке и већ идуће 1456. године, (последње године његовог живота) из захвалности према светитељу почели да граде и цркву, на судбоносном месту борбе пред старим деспотовим градом у Купинову.⁹²⁹ Према овој претпоставци, сврква св. Луке код Купинова, могла је бити завршена 1457. године, за време Ђурђевог наследника и савладара деспота Лазара, који је умро почетком 1458. године, седамнаест месеци пре коначне пропасти деспотовине. Осим тога, има неколико података који пружају могућност да се постави претпоставка о цркви св. Луке код Купинова као једној врсти маузолеја већине чланова породице деспота Ђурђа Бранковћа.⁹³⁰ Године 1502. у њој је сахрањен рано преминули деспот Јован Бранковић.⁹³¹ Три године касније (1505. године) у истој цркви деспот Јован Бранковић проглашен је за светитеља⁹³² тако да су у њој била сахрањена већ два

⁹²⁶ Исто, 354.

⁹²⁷ И. Павловић, О св. Луци и преношењу његовог тела, *Гласник Српског ученог друштва* 51 (1882), 90-95.

⁹²⁸ К. Јиричек, нав. дело, 165-166.

⁹²⁹ Исто.

⁹³⁰ Р. Грујић, нав. дело, 354.

⁹³¹ Поводом ове сахране Р. Грујић износи претпоставку да је црква у Купинову била једна врста маузолеја деспотске породице Бранковић: Р. Грујић, 1939, 297; В. Матић, 1981, 42.

⁹³² К. Јиричек, *Историја Срба*, I, Београд, 1978, 414; Ј. Радовановић, Прилог иконографији светих сремских деспота Бранковића, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 7 (1971), 297.

члана светородне династије Бранковића. Међутим већ крајем исте, 1505, или почетком следеће 1506. године мошти деспота Јована су пренете из Купинова у Влашку⁹³³ а десетак година касније и мошти деспота Стефана Бранковића су пренете у оближњу цркву манастира Крушедол.⁹³⁴

Године 1521., поред осталих утврђених градова на јужној граници Угарске, Османлије су разрушили Купиново, и највероватније да је том приликом страдала и запустела црква Св. Луке, тако да се до краја XVI и тком XVII века више не помиње.⁹³⁵ Поново је поменута тек тек у првој половини XVIII века, када је цркву обновио кир Михајло Васић у заједници са житељима села Купинова имеђу 1726. и 1730. године.⁹³⁶ Већ 16. јануара 1733. начињен је опис цркве у коме се наводи да је *Стародеспотска* црква доста дуга, широка и висока, са обимним зидовима изведеним од камена, сводом од дасака и кровним покривачем од шиндре.⁹³⁷

У годинама пред Други светски рат цркву је проучио Ђурђе Бошковић.⁹³⁸ Уз прве архитектонске снимке основе, начињена је исцрпна анализа ове грађевине. Црква Св. Луке је била мања, једнобродна грађевина са обимним зидовима подигнутим од камена и опеке (сл. 43 - 44). Унутрашњи простор цркве (сл. 45) сачињавају олтарска апсида на источној страни, издужени наос који се састоји од три травеја и припрата на западној страни (сл. 46). Ђурђе Бошковић истиче да се у време настанка над црквом стајао дуги полуобличасти свод, а над дубоком олтарском апсидом засведена површина у облику издужене полукалоте.⁹³⁹ Поред тога, уочено је постојање прислоњених лукова у подужним зидовима (изведеним од камена и опеке (сл. 47), ојачавајућег лука на граници између централног дела и олтарског простора, као и часне трпезе из времена настанка цркве.

⁹³³ Р. Грујић, 1939, 377; В. Матић, 1980, 42.

⁹³⁴ Исто.

⁹³⁵ Д. Поповић, 1939, 176; В. Матић, 1980, 42.

⁹³⁶ Поменуто датовање изведено је на основу податка по којем је обновљену цркву осветио коштајнички епископ Стефан Љубибратић за време карловачког митрополита Мојсија Петровића (1726-1730) Д. Руварац, 1902, 72; Д. Петровић, нав.дело, 23.

⁹³⁷ Д. Руварац, 1902, 72; У поменутом опису из 1733. године, поред Цркве Св. Луке у Купинову, као *стародревне* црве у Срему забележене су: стара црква Св. Николе у Сланкамену, црква Св. Стефана у Сремској Митровици, црква мајке Ангелине у селу Крушедолу и црква Арханђела Михајла у Илоку: Исто, 43, 58, 63, 88, 113.

⁹³⁸ Уз чланак су приложене ве фотографије на којима је црква приказана са југозападне и источне стране: Ђ. Бошковић, нав.дело, 211-216.

⁹³⁹ В. Матић, 1980-1981, 46.

Црква св. Николе у Сланкамену (сл. 48-50) се налази у самом месту Стари Сланкамен, на лесној заравни изнад обале Дунава. Према традицији, забележеној у тој цркви саградио ју је деспот Змај Огњени Вук 1468. године.⁹⁴⁰ Та се традиција помиње и у опису сремских цркава из 1732-1733 године.⁹⁴¹ У писаним изворима нема потврде да је он био ктитор ове цркве. Прва документована вест, да је ова црква постојала у Сланкамену за време српских деспота, потиче тек из 1501. године, из једног Четворојеванђеља које је те године писао сланкаменски свештеник Георгије.⁹⁴² Тај рукопис приложио је Георгије за душу своју и својих родитеља, цркви Св. Николе у Сланкамену, у којој је 1497. године, пред спољашњим вратима ван цркве, био сахрањен његов отац презвитер Радоња и мајка му Радослава.⁹⁴³ Радоња је прешао у Сланкамен из места Витезова у Србији, свакако у време војевања деспота Вука по Србији од 1465-1485 године и постао свештеник у тој цркви, која је могла да постоји и пре његовог доласка у Срем. Осим тога, и околност што традиција не везује постанак сланкаменске цркве са светитељском породицом деспота Стефана Бранковића, која је наследила Вука у деспотском достојанству и такође владала Сланкаменом⁹⁴⁴ даје нам потицаја да не одбацимо традицију о деспоту Вуку као ктитору цркве св. Николе у Сланкамену те да је црква подигнута крајем XV и почетком XVI века.⁹⁴⁵ Следећа вест о цркви потиче из 1573. године. Пролазећи кроз Сланкамен путописац Стефан Герлах је забележио да је црква осликана и да има куполу.⁹⁴⁶

На цркви Св. Николе, после Другог светског рата извођени су у више наврата конзерваторски радови.⁹⁴⁷ Захваљујући тим радовима јасно се види шта је

⁹⁴⁰ И. Руварац, 1934, 367, 384-386; С. Ћирковић, О деспоту Вуку Гргуревићу, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 6 (1970), 283-290.

⁹⁴¹ Д. Руварац, 1902, 63, бр 38.

⁹⁴² Р. Грујић, 1939, 354; М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, Београд 1991, 238.

⁹⁴³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига I, Београд 1902, бр 288; И. Руварац, 1934, 23-24.

⁹⁴⁴ А. Ивић, нав. дело, 32.

⁹⁴⁵ В. Кораћ, Стара црква у Сланкамену њено место у развоју српске архитектуре касног средњег века, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 6 (1970), 306-307.

⁹⁴⁶ О Герлаховом тексту у говору: Л. Мирковић, Црква у Старом Сланкамену, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 11 (1955), 119; В. Кораћ, нав. дело, 295.

⁹⁴⁷ П. Момировић, Извештај о раду Завода за заштиту споменика културе АП Војводине за 1953-1954. годину, *Зборник Заштите споменика културе* 6-7 (1955-1956), Београд 1957, 305; С. Недвидек, Конзервација цркве св. Николе у Сланкамену извршена 1966-1968, *Зборник заштите споменика културе* 24 (1974), 59-65; Ј. Севдић, Конзервација и рестаурација иконостаса Стефана

остало од првобитне грађевине. У суштини, грађевина је целином, сем мањих детаља, сачувала своју првобитну структуру. Недостаје јој једино купола, која је, без сумње, постојала, о чему сведоче цртеж из 1739. и инвентар из 1791. године.⁹⁴⁸

Данас је то издужена једнобродна грађевина, постављена у правцу запад-исток. На источној страни има апсиду која је полукружна изнутра и споља; сличне апсиде налазе се на северној и јужној страни. Када се прође од чињенице да је грађевина имала куполу, лако је замислити, у идеалној реконструкцији, првобитни распоред простора. Сасвим је јасно да је на западној страни стајала припрата, а да су бочне конхе постављене наспрам простора изнад којег је била купола, што значи да су припадале средње делу храма.⁹⁴⁹ Осим бочних конхи, о положају куполе говоре такође два снажна ступца квадратног пресека, постављена уз замишљену линију која се може повући између источних ивица бочних конхи. Распоред стубаца управо одговара уобичајеном положају куполе. Сва је прилика да је источни пар стубаца сачуван онда када је уклоњена купола, да би био укључен у олтарску преграду.⁹⁵⁰

Реконструисана основа цркве Св. Николе (сл. 51), триконхос са развијеним уписаним крстом, који на средини има куполу на слободно стојећим ступцима. Као архитектонско решење недвосмислено упућује на моравску архитектуру као извор.⁹⁵¹ Једино у том смислу могле су се кретати жеље ктитора у јужној Угарској која је за Србе била продужено трајање Деспотовине. Грађевини је немогуће наћи ослонац било где другде осим у моравској архитектури или архитектури светогорских католикона што, у погледу основне концепције простора, припада истом историјском току.⁹⁵² Битни елементи плана јесу моравски: уписани крст са триконхосом и пространа припрата.⁹⁵³ Црква Светог Николе у Сланкамену је

Тенецког и владичанског трона са конзервацијом фреске у цркви у Старом Сланкамену 1967-1968, *Зборник заштите споменика културе* 24 (1974), 67-70.

⁹⁴⁸ М. Шупут, нав. дело, 239.

⁹⁴⁹ Исто.

⁹⁵⁰ Исто.

⁹⁵¹ Исто, 240.

⁹⁵² Исто; У општој концепцији храма П. Момировић види сличност са православним храмовима у западној Украјини. На то га нарочито наводе готски елементи архитектуре сланкаменске цркве. На такав закључак упутила су га два записа у којима се помињу два Русина, калуђера или свештеника који су писали књиге у Сланкамену. Њихова појава била би доказ да се у Сланкамену, у време о којем је реч, појавило више православних Украјинаца који су за Србе саградили храм Св. Николе: П. Момировић, О православном храму св. Николе из 1468. и иконама из 1749. у Старом Сланкамену, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 22 (1986), 233-239.

⁹⁵³ М. Шупут, нав. дело, 240.

највише сличана манастирским црквама Крушедола и Раковца. Према претпостављеној хронологији сланкаменска црква би била најстарија од ова три објекта. Ипак, није јасно да ли су друге две грађевине настале по узору на њу или су можда све три биле замишљене и започете из круга ктитора који су живели у исто време и договорено подизали своје задужбине.⁹⁵⁴

Стара црква Св. Стефана у Сремској Митровици могла је бити подигнута већ између 1404. и 1456. године за време деспота Стефана Лазаревића или Ђурђа Бранковића, који су међу својим српским поседима држали и Митровицу.⁹⁵⁵ За време деспота Ђурђа и Јована Бранковића (1486-1502) Сремска Митровица је била у поседу римокатоличке властелске породице Илочких, те је мало вероватно, да би у време њихове управе била подигнута нова православна црква. И касније су српски деспоти били у завади са сремским херцегом Ловром Илочким и 1484-1495 године, по налогу краљевом су успели да од њега узму све градове у Срему и град Ораховицу у Славонији.⁹⁵⁶ Митровица као и остали градови Илочких, није ни тада остала у рукама Бранковића. Њу је узео краљ међу своја добра и тек 1529. године, када је Митровица већ неколико година била под Османлијама, обећао ју је краљ Фердинанд, заједно са једним делом Крушедола, сремском војводи Рајку – Радославу Челнику, ако успе да их ослободи од Турака.⁹⁵⁷

У питању је била једнобродна црква са одвојеном припратом на западној страни и са споља и изнутра четвоространом олтарском апсидом на источној страни (сл. 52). Да ли је та прва српска црква у Митровици била подигнута на темељима неке старе римокатоличке цркве или је била подигнута из основа, није познато, јер о томе нема никаквих ни директних ни индиректних података.⁹⁵⁸

Стара црква Св. Николе у Сремским Карловцима се налазила на месту данашње саборне цркве Св. Николе. Први помен ове цркве потиче из 1532-1533. године.⁹⁵⁹ У једном рукописном Отачнику манастира Крушедола за који се каже да је почео да га пише монах Максим на св. Николу, 6. децембра 1532. године у месту Карловцијех, а завршио 2. маја 1533. године у Благовештенском манастиру

⁹⁵⁴ Исто.

⁹⁵⁵ А. Ивић, нав. дело, 7 и 9.

⁹⁵⁶ Исто, 38 и 39

⁹⁵⁷ Исто, 105.

⁹⁵⁸ Р. Грујић, 1939, 355.

⁹⁵⁹ П. Васић, *Уметничка топографија Сремских Карловаца*, Нови Сад 1978, 65-66.

Крушедолу, јер је црква Св. Николе у Карловцима сматрана метохом манастира Крушеола још и почетком XVIII века.⁹⁶⁰ При њој је био женски манастир који спомиње италијански путописац Пигафета 1567. године.⁹⁶¹ Радомир Грујић сматра да је она била из темеља подигнута већ крајем XV или почетком XVI века, а у сваком случају пре него што су Турци коначно заузели Срем (1521-1529).⁹⁶² Постојала је све до зидања нове Саборне цркве у Сремским Карловцима 1762. године.⁹⁶³

Била је од камена, покривена црепом са кубетом на четири стуба изнад солеје, а на источном pročелу се налазио торањ од камена и цигле, на коме су 1732. године била постављена звона.⁹⁶⁴ Црква је била подужна грађевина са полукружном апсидом и правоугаоним певницама (слика), што се може видети на основу плана Карловаца из 1747. године (сл. 53).⁹⁶⁵

Позданих података о првим српским манастирима и њиховим црквама на територији Клочко-бачке надбискупије и јужне Угарске из XV и првих деценија XVI века има врло мало, међутим изгледа да је прве основе велике већине данашњих манастира на овим просторима биле положене пре него што су Османлије завладале том облашћу. Калуђери манастира Врдника – Раванице на Фрушкој Гори, на питање комисије 1772. године ко је саградио њихов манастир, одговорили су да им није познато, али како је под османском влашћу било забрањено подизање нових манастира, а зна се да су владари Србије били господари и ових области, могуће да га је неки од тих кнезова основао.⁹⁶⁶

⁹⁶⁰ Р. Грујић, 1939, 356.

⁹⁶¹ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 144-145.

⁹⁶² Као разлог наводи то што се та прва српска црква у Карловцима налазила у непосредној близини импозантних развалина цркве римокатоличког бенедиктинског манастира, које се помињу од друге половине XVI до прве половине XVIII века. Да је српска црква настала тек у време турске власти, кад је бенедиктинска црква већ била опустела и лежала у развалинама, врло је вероватно да би за њену изградњу био употребљен материјал, тако рећи под руком градитељима. Како то није учињено, Радомир Грујић сматра да је бенедиктинска манастирска црква у Карловцима у доба градње прве српске цркве још била у употреби за римокатоличка богослужења, па је грађење српске цркве, по свој прилици, било изведено још за време угарске власти у Срему – пре него што су Турци после пада Београда (1521) и мађарског пораза на Мохачком пољу (1526), потпуно опљачкали, попалили и разорили Срем: Р. Грујић, 1939, 355.

⁹⁶³ П. Васић, нав. дело, 65-66.

⁹⁶⁴ К. Петровић, *Саборна православна црква у Сремским Карловцима*, Београд 1962, 5; О старој цркви в. В. Матић, *Стара црква Св. Николе у Сремским Карловцима*, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 11 (1975), 81-95; П. Васић, нав. дело, 67.

⁹⁶⁵ „Plan vorstellend den für Ertzbischoflichen Residenz in Carlovitz eingeräumten Plan“. План је од 24. Септембра 1747. године в. П. Васић, нав. дело, 67.

⁹⁶⁶ Грујић, Р. Грујић, 1939, 356.

Поуздано се зна да су почетком XVI века саграђена три очувана манастира у Срему: Јазак, Крушедол и Раковац,⁹⁶⁷ а да су за време турске владавине у Угарској из основа подигнути манастири Ново Хопово на Фрушкој Гори и Грабовац у Торонтлској жупанији; јер између 150 докумената турских власти, од 1541 до 1715. године, нађених 1772. године, у фрушкогорским манасирима, нема ни једног који би се односио на подизање тих манастира или њихових нових цркава. Та документа говоре махом само о манастирским економским односима или дају дозволе за поправак манастирских ћелија, цркава, економских зграда, чак и бунара. А при давању дозвола за поправку старих оронулих цркава и манастирских зграда нарочито се наглашавало, и онда кад су обнављања чињена из основа, да се тим поправкама цркве и зграде имају успоставити само у првобтно стање и нипошто се не сме ништа ново дограђивати или надзиђивати.⁹⁶⁸ Ради тога могло би се претпоставити да је велика већина српских манастира у јужној Угарској добило своје основе још за време српских деспота у Србији и Угарској.⁹⁶⁹ Са друге стране Марица Шупут сматра да постоје две околности које чине сметњу претпоставци или веровању да је та област, у временима о којима је реч, била подручје обимне и значајне градитељске делатности⁹⁷⁰. Мало је вероватно да је у деценијама пред коначан пад ових крајева под Османлије – и непосредно после тога – могло да буде услова за неке озбиљније подухвате у црквеном градитељству, који подразумевају, пре свега, знатна материјална средства. Друга је околност то што је до краја непознато како су могли изгледати споменици који су тада можда подизани. Врло је могуће да се радило о скромним делима, и то у већини случајева.⁹⁷¹

Прве вести о грађењу српских православних манастира по угарским областима, на пространим властеоским добрима деспота Ђурђа Бранковића налазе се у већ поменутом писму Јована Капистрана папи Каликсту III из 1455. године. У писму је Капистран записао како му је деспот Ђурађ саопштио да је од папе Николе V (1447-1455) добио одобрње, да може *in regno Hungarie* подићи девет манастира

⁹⁶⁷ М. Шупут, нав. дело, 287.

⁹⁶⁸ Е. Laszowski, Izvadci turskih isprava odnosećih na fruškogorske manastire u Srijemu, *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, godina I, Zagreb 1899, 49 (1640), 50 (1640 i 1547).

⁹⁶⁹ Р. Грујић, 1939, 357.

⁹⁷⁰ М. Шупут, нав. дело, 287.

⁹⁷¹ Исто.

за српске православне калуђере, које Капистран по обичају римске цркве назива грчким калуђерима (*calogeros greacos*).⁹⁷²

Вероватно је да су прве монашке ћелије или манастири скромних размера почели да ничу на деспотовим добрима по јужној Угарској већ и раније, а нарочито за време прве потпуне окупације Српске деспотовине од 1443. до 1444. године, јер је у једном летопису, под 1438. године забележено, да су многи калуђери те године после пада деспотових градова у северној Србији, Борча, Раванице, Ждрела и Вишеслава, а пре него што је пало Смедерево у турске руке, напустили своја досадашња станишта и преселили се у друге области.⁹⁷³

Нажалост, није познато где су била та прва монашка насеља у Угарској, али је вероватно да су она била у првом реду у Срему, а затим у Банату са Јенопољем и у Бачкој, односно на територијама Калочко-бачке (заједно са сремском), Чанадске и делимично Печујске дијецезе.⁹⁷⁴ Ту им се срећу и први трагови и то у другој половини XV и првој половини XVI века.

Манастир Крушедол (сл. 54) на Фрушкој гори је основан је у другој деценији XVI века као задужбина деспота Ђорђа Бранковића, каснијег митрополита Максима.⁹⁷⁵ Главни манастирски објекат је црква посвећена Благовештењу, саграђена између 1509. и 1516. године.⁹⁷⁶ Током пете деценије XVI века била је ослкана фрескама.⁹⁷⁷

⁹⁷² Е. Fermendžin, *nav.delo*, 225.

⁹⁷³ Р. Грујић, 1939, 358; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига VI, Београд 1926, бр 9968 и 5193.

⁹⁷⁴ Р. Грујић, 1939, 357.

⁹⁷⁵ Максим, брат деспота Јован је након братовљеве смрти са мајком, преневши мошти свога оца и брата, убрзо напустио Угарску и отишао у Влашку код Војводе Радула IV Великог (1494-1508) где му је овај побожни православни владар поверио на управу влашку митрополију. Као влашки митрополит успео је 1507. године да измири влашког војводу Радула и молдавског војводу Богдана. Наредне године пратио је Радула у Будим где је посредовао у склапању споразума између краља Владислава и Радула. Његовим настојањем је основана и прва штампарија у Влашкој. Након Радуловде смрти нови војвода Михна, звани Пакосни, нагињао је католичкој вери. Због тога се Максим са мајком вратио у Срем где је уз помоћ влашког војводе Јована Нагоја подигао манастир Крушедол, посвећен Благовештењу. Ту је положио мошти оца и брата. Али морали су да га напусте када је хрватски великаш Иваниш Бериславић одлуком угарског краља постао деспот Срба у Срему: С. Гашпаровић, *нав.дело*, 304-305; М. Тимотијевић, *Sremski despoti Brankovići i osnivanje manastira Krušedola, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 27-28 (1991-1992), 127-150.

⁹⁷⁶ И. Руварац, *Православни српски манастири у Срему, Шематизам источно-православне српске архидијецезе сремско-карловачке за годину 1892*, Нови Сад 1892, 3; Р. Грујић, 1939, 353; М. Кашанин, *Српска уметност у Војводина до Велике Сеобе, Војводина I*, ур. Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 444. В. Матић, *Архитектура Фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1984, 356; Дејан Медаковић смешта оснивање манастира Крушедол између 1512 и 1521. године: Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, Београд 1871, 38.

⁹⁷⁷ О. Милановић-Јовић –П. Момировић, *Фрушкогорски манастири*, Београд 1963, 19-20.

За градњу Крушедола Ангелина се 1509. године обратила руском кнезу Василију III Ивановичу, молећи га за помоћ и да буде ктитор. Московски кнез се одазвао и понудио је помоћ. Ангелина се у међувремену закалуђерила, а Максим је пред крај живота 1513. године постао београдски митрополит, али није дуго остао на тој позицији. Умро је у Крушедолу 18. јануара 1516. године у шездесетој години живота. Већ 1522-1523. године владика Максим је канонизован.⁹⁷⁸ Ангелина је умрла у дубокој старости 30. јула 1520. године.⁹⁷⁹

Црква манастира Крушедола (сл. 55 и 56) доживела је осетне преправке у петој деценији XVIII века, па се не може потпуно поуздано рећи како су изгледале све појединоси њене првобитне целине. Међутим, очигледно је да основна замисао простора и горње конструкције нису битно измењени.⁹⁸⁰ Грађевина је изведена као триконхосна црква развијене варијанте са куполом на средини и сразмерно великом припратом на западној страни (сл. 57).⁹⁸¹ Као што је било правило код сличних средњовековних решења, црква у ужем смислу има три травеја, изнад средњег је изграђена купола, а источни, травеј је био намењен олтарском простору. Није до краја познато како је изгледала првобитна олтарска апсида, због тога што су овде касније извршене највеће преправке.⁹⁸² Западни и источни травеј били су изгледа прекривени подужним полуоблиастим сводом, а купола је била изграђена на склопу који су чинила четири ступца квадратног пресека и лукови или сводови на ступцима. Могуће је да су на северној и јужној страни куполу носили сводови постављени тачно у продужетку отвора бочних конхи. На истоној и на западној страни купола је несумњиво лежала на луковима изграђеним на ступцима, али на том месту детаљи нису јасни. Пречник куполе је мањи од пречника бочних конхи, односно од растојања између источног и западног пара стубаца. Услед тога је на источној и западној страни конструкција испод куполе изведена у нејасно одређеним облицима.⁹⁸³

⁹⁷⁸ Д. Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина I, 174; О. Миловановић-Јовић и П. Момировић, нав. дело; Ђ. Радојичић, *Крушедолске црквене песме XVI века*, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 2 (1958), 188; В. Матић, 1984, 356.

⁹⁷⁹ Д. Ј. Поповић, нав. дело, 87-89; D. Đinić – Knežević, 1975, 38; М. Спремић, 1994, 557; М. Спремић, 2007, 65, подизање Крушедола ставља у 1512. годину.

⁹⁸⁰ М. Шупут, нав. дело, 130.

⁹⁸¹ Исто.

⁹⁸² Исто, 131

⁹⁸³ Исто.

Две бочне конхе непосредно су и у пуној ширини прислоњене уз наос цркве. Полукружне су изнутра и споља и прекривене, на уобичајен начин полукалотами. Вероватно је да је првобитна олтарска апсида имала сличан облик, али није јасно колики је био њен пречник. Ако бисмо се држали средњовековне традиције, не би требало претпоставити да је био веи од пречника бочних конхи.⁹⁸⁴

Припрата, првобитно одвојена зидом од наоса, сразмерно је велика просторија, правоугаоне основе приближне квадрату, свакако првобитно пресвођена подужним полуоличастим сводом, који је био постављен на зидове грађевине.⁹⁸⁵

По основној замисли простора црква Крушедолског манастира наставља традицију моравске архитектуре. У основној концепцији простора и структуре може се распознати шема која је била војствена развијенијим решењима моравске архитектуре, као што су решења Раванице и Манасије. Уочљиво је, међутим, да у детаљима није изграђена структура која би хармонично одговарала једном дуго негованом и усавршаваном склопу византијског уписаног крста са куполом. И спољни облик бочних конхи је другаији од решења у моравској архитектури. Са разлогом стога се може закључити да је у Крушедолу у питању остварење једног градитељског дела код којег је идеја о моравској цркви развијеног плана, као узору, остварена преко знатних трансформација онога што су моравски споменици у суштини били.⁹⁸⁶ Даље би следио закључак да је преношење моравске традиције у Јужну Угарску било остварено по некој општој слободнијој замисли или тако што је пренети план из непознатих разлога, измењен. Црква Крушедолског манастира, по свему томе, најближа је очигледно, црквама св. Николе у Сланкамену и манастиру Раковцу.⁹⁸⁷

Једнобродна Сретењска црква у данашњем селу Крушедолу (сл. 58), је према Радославу Грујићу настала у време, између 1510 и 1516 године.⁹⁸⁸ По житију мајке Ангелине је она примила монашто, саградила ову цркву и при њој основала женски манастир, тек пошто је Максим подигао цркву Благовештења код Крушедола, међутим из Ангелининих писама руском великом кнезу Василију од

⁹⁸⁴ Исто, 132

⁹⁸⁵ Исто.

⁹⁸⁶ М. Шупут, нав.дело, 133.

⁹⁸⁷ Исто.

⁹⁸⁸ Р. Грујић, 1939, 355, 362.

25 и 26 матра 1509. године, види се да је она већ пре тога била монахиња, јер себе у писмима назива смерном монахињом Ангелином, бившом деспотицом.⁹⁸⁹ Грујић се ипак држи тога да је црква подигнута, након што је Максим подигао Благовештнску цркву.⁹⁹⁰

Српски православни манастир **Раковац** (сл. 59) налази се на око четири километра јужно од манастира Домбо, дубље у Фрушкој гори, у близин Сремске Каменице. У почетку се тај манастир, према посвети своје цркве Св. Козми и Дамјану, називао Врачеви, а касније је преовладало име земљишта на које је стајао и насеља које се поред њега обликовало (данашњи Стари Раковац).⁹⁹¹ Није тачно утврђено када је основан, нити се зна тачно време грађења његове цркве.⁹⁹² Према једном несигурном извору, подигнут је у време деспота Јована Бранковића, као задужбина *великог коморника* Раке, по којем би требало да је манастир и добио име.⁹⁹³ Све историјске околности указују да је црква могла бити саграђена пре 1521., односно пре турског освајања Београда, које је изазвало велика пустошења Срема у којима су страдале и цркве, што су забележили и савременици тог догађаја.⁹⁹⁴ Најстарији податак о Раковцу потиче из 1533. године, са натписа који се налазио на зиду припрате.⁹⁹⁵ Поуздане су вести о манастиру из 1545. и 1548. године, када је забележен у турским дефтерима.⁹⁹⁶

Црква манастира Раковца најближа је и по концепцији целине и по облицима цркви Св. Николе у Сланкамену и цркви манастира Крушедола (сл. 60).⁹⁹⁷ У њој је на сличан начин трансформисана концепција триконхоса са уписаним крстом са

⁹⁸⁹ Исто, 362.

⁹⁹⁰ Детаљније в. Исто, 362-364.

⁹⁹¹ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије 1683. године*, Београд, 1984, 173-4; Б. Кулић, *Манастир Раковац*, Београд-Нови Сад 1999, 19-26.

⁹⁹² М. Шупут, нав. дело, 232.

⁹⁹³ В. Петковић, нав. дело, 277.

⁹⁹⁴ М. Шупут, нав. дело, 46; В. Матић, 1984, 119.

⁹⁹⁵ Године 1760. приликом велике обнове цркве, на зиду припрате пронађен је један недовољно читљив запис са поменутом годином: видети Извештај државне комисије о манастиру Раковцу из 177. године, Досије о манастиру Раковцу, Завод за заштиту споменика културе Војводине у Новом Саду; Љ. Стојановић, 1903, број 3152, 197. Поменути напис је пронађен приликом обнове 1957. године на десној страни источног зида припрате, в. Ј. Севдић, *Локалитети фресака у Војводини, Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 1 (1957), 43-44. ; В. Матић, 1984, 119.

⁹⁹⁶ О. Зиројевић, нав. дело, 173-174.

⁹⁹⁷ М. Шупут, нав. дело, 234.

куполом на средини и великом припратом, по свему судећи моравског порекла (сл. 61).⁹⁹⁸

Да је **манастир Јазак** постојао пре турске власти у Срему зна се по једном рукописном Триоду, који се налази у Кијевској библиотеци. Писац тога рукописа Лаврентије, потписао се у њему, 1522. године, као јазачки калуђер – расодер јазачки.⁹⁹⁹ Сем тога у Јаску се чувао један Апостол кога је 1541. године написао јеромонах Јован.¹⁰⁰⁰

Црква манастира Јазак је први пут директно поменута у опису из 1753. године, у којем се наводи да је имала скромне димензије, обимне зидове од камена и засведене површине у горњој зони.¹⁰⁰¹ На основу података из XVIII века и уз помоћ привремених теренских снимака, изведена је реконструкција старе цркве из времена њеног настанка (сл. 62). У питању је била мала једнобродна црква, са основом решеном у облику триконхоса, куполом подигнутом над певничким просторима и припратом на западној страни (сл. 63).¹⁰⁰²

Из XV века по свему судећи постојао манастир Св. Николе скромних размера, који се налазио у близини извора потока Ремете, где се данас налази манастир **Шишатовца**. У поново написаном *Завештателном свитку* оснивача манастира Шишатовца, који су почетком XVI века побегли из манастира Жиче на Фрушку Гору, каже се да су они на том месту нашли једну малу *стародревну* цркву звану Реметско, посвећену св. Николи.¹⁰⁰³ Ту стару цркву они су срушили и 1520. године, у доба *вождоначелнице* – деспотице Јелене, удовице деспота Јована Бранковића и Иваниша Бериславића, саградили нову цркву и посветили је Рођењу Богородице. Тај нови манастир је у прво време називан Реметским и Реметицом, а од друге половине XVI века назива се Шишатовца.¹⁰⁰⁴ У коментарима списа о Шишатовцу, Иларион Руварац је тврдио да су жички калуђери могли основати манастир Реметицу (Шишатовца) најраније између 1545. и 1550. године, и поред

⁹⁹⁸ Исто, 45-46; В. Матић, 1884, 131.

⁹⁹⁹ Љ. Стојановић, 1902, бр. 448.

¹⁰⁰⁰ И. Рувац, Српски православни манастири у Срему, *Шематизам источно-православне српске архидијецезе сремско-карловачке уа годину 1892*, Нови Сад 1892, 9; Љ. Стојановић, *нав.дело*, 1902, бр. 506; В. Матић, 1984, 87.

¹⁰⁰¹ В. Матић, 1984, 89.

¹⁰⁰² Исто, 91.

¹⁰⁰³ Р. Грујић, 1939, 358.

¹⁰⁰⁴ И. Руварац, 1892, 10-11; В. Матић, *нав.дело*, 1984, 93.

тога што је присуство калуђера манастира Жиче у Шишатовцу потврђено турским документом из 1540. године када им је издата дозвола за оправку неколико манастирских ћелија.¹⁰⁰⁵

Како је забележо Радослав Грујић, према једној белешци у манастиру Фенеку из 1764. године малу **Благовештенску цркву, манастира Обеда**, на малом острву Обедске बारे је дао саградити од храстових брвана 1501. године владика Максим¹⁰⁰⁶

У поменику **манастира Шишатовца**, који се чувао у манастирској библиотеци под бр. 139, као *ктитори и здатељи* манастирске цркве из 1520. године помињу се Стеван Бериславић, свакако син деспотице Јелене Бериславић, који се те године у државним актима први пут помиње као деспот, и велики војвода Теодор, вероватно главни заповедник војне силе *вождоначелнице* деспотице Јелене, пре него што је њен син Стефан примио деспотско достојанство; затим игуман Теофило, проигуман Василије и јеромонаси Акакије, Исаија, Евгеније и Авакум и монаси Прокопије, Иларион и Висаријон.¹⁰⁰⁷

Цркву су, према овом запису градили мајстори са приморја по имену Јован и Гашпар, који су такође подигли и стару цркву оближњег манастира Кувеждина; обе црквене грађевине зидане су на *једино подобије, крстообразно* са по две куполе, док је као материјал за зидање употребљен *јединорудни* тесани камен.¹⁰⁰⁸

Уместо првобитне цркве Шишатовца у другој половини XVIII века је саграђена нова. О старој цркви постоји један оскудан податак из 1753. године, а из 1778. године потиче цртеж, настао непосредно после рушења цркве. На њему су приказани основа и један изглед цркве. Међутим, отворено је питање која је грађевина представљена а поменутом цртежу, стога што се из писаних извора зна да је Шишатовца страдао и оновљен у међувремену, пре него што је уклоњен у XVIII веку.

Тачно време оснивања **Велике Ремете** није установљено. На основу једне руске забелешке од 24. јула 1509. године, у којој се изасланик деспотице Англине калуђер Евгеније назива *Дмитријевским*, Грујић предпоставља да је он био из

¹⁰⁰⁵ И. Руварац, 1892, 10-11; В. Матић, *нав. дело*, 1984, 93.

¹⁰⁰⁶ Р. Грујић, 1939, 360-361.

¹⁰⁰⁷ Исто, 358; В. Матић, 1984, 93.

¹⁰⁰⁸ Р. Грујић, 1939, 365.

манастира св. Димитрија коме је посвећене црква у Великој Ремети и да је према томе, тај манастир могао да постојати већ крајем XV века.¹⁰⁰⁹ Са друге стране, у турским документима подаци о православним манастирима под именом *Ремет* јављају се доста рано: 1541., 1543., и 1558. године.¹⁰¹⁰

Манастир Мала Ремета, који се још око половине XVIII века називао Реметско као раније Шишатовац, био је у XVII веку метох манастира Раче на Дрини.¹⁰¹¹ По традицији забележеној у једном записнику који се чува у манастиру Беочину, Рачани су тај метох добили, тобоже, још почетком XIV века од краља Драгутина.¹⁰¹² Из свега тога могла би се извести само претпоставка да су, после пропасти еремитских станишта у Фрушкој Гори, калуђери манастира Раче из Србије успели да на једном таквом станишту подигну православни манастир, посвете га Покрову Богородице и држе као свој метох за време турске владавине у Срему.¹⁰¹³ Црква манастира Мале ремете замењена је у четвртој деценији XVIII века новом грађевином. Опис из 1753. године бележи само да је стара црква била зидана од камена.¹⁰¹⁴

Тој групи фрушкогорских манастира припадао је и манастир **Рикала** (?), чијим монасима је 1549. године турска власт дозволила да обнове манастирске ћелије у којима су већ раније становали. То је уједно и једини помен тог манастира. Он се више нигде не помиње под тим именом, а према Грујићу се највероватније налазио негде у близини манастира Мале Ремете у коме се чувао поменути његов турски документ.¹⁰¹⁵

Такође, нема ни поузданих података о времену настанка манастира **Ново Хопово**. Према предању Хопово је задужбина последњих деспота из куће Бранковића, што за сада није добило никакву потврду.¹⁰¹⁶ Грујић је навео да се *Житију мајке Ангелине* не може поклонити много вере с обзиром на то да је настало

¹⁰⁰⁹ Р. Грујић, 1939, 359-360.

¹⁰¹⁰ Е. Laszowski, *nav.delo*, 42-43; В. Матић, 1984, 93. 149.

¹⁰¹¹ Д. Руварац, *Опис фрушкогорских манастира 1753 године*, Сремски Карловци 1903, 438-439.

¹⁰¹² М. Косовац, *Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. године*, Сремски Карловци 1910, 178.

¹⁰¹³ Р. Грујић, 1939, 360.

¹⁰¹⁴ Исто.

¹⁰¹⁵ Исто.

¹⁰¹⁶ Помиње се податак да је манастир основан 1490 што до сада није добило историјску потврду И. Радић, *Повест кратка о фрушкогорском општежителном манастиру Хопову*, Будим 1847, 15.

почетком XVIII века и да има тенденцију времена у којем је настало.¹⁰¹⁷ У питању су без сумње историјски фалсификати којима су се манастири у Подунављу служили да би се заштитили од притиска аустријске администрације.¹⁰¹⁸ Први сигуран помен манастира Ново Хопово сачуван је у једном минеју писаном за време игумана Павла 1541. године.¹⁰¹⁹ Нешто касније, манастир је забележен у турском катастарском дефтеру насталом између 1545. и 1548. године у којој се помиње измирење финансијских дуговања манастира царској благајни.¹⁰²⁰

За манастр **Старо Хопово** такође постоје непотврђени подаци засновани на традицији који говоре да је манастир био основан између 1480. односно 1496. и 1502. године и да га је основао владика Максим (деспот Ђорђе Бранковић).¹⁰²¹ Историја Старог Хопова се тешко може ралучити од историје манастира Ново Хопово, с обзиром на то да су ова два манастира чврсто везана истим оснивачем, именом, патроном и заједничким животом.¹⁰²² Већ 1545-1548. године у турским катастарским дефтерима забележена су оба Хопова и могу се од тог времена пратити одвојено.¹⁰²³ Старо Хопово исплатило је поменуте године годишњу феудалну дажбну у износу од 150 акчи.¹⁰²⁴ Поново, Старо Хопово је поменуто 1566-1569. године, када је за имања и зграде у свом поседу манастир био дужан да плати откупну суму од 1000 акчи.¹⁰²⁵ По трећи пут се Старо Хопово помиње у турским изворима и то овај пут заједно са Новим Хоповом 1578. године.¹⁰²⁶ Нису познате забелешке о манастиру Хопову из XVII века, а манастир је поменут тек 1751. године када је стара дрвена црквица посвећена Св. Николи страдала у Земљотресу,

¹⁰¹⁷ Р. Грујић, 1939, 360.

¹⁰¹⁸ О томе детаљније: Д. Медаковић, Барокна архитектура у Подунављу, *Летопис Матице српске*, новембар 1961, 340; Д. Медаковић, 1971, 181-182

¹⁰¹⁹ И. Руварац, 1892, Нови Сад 1892, 5; Ј. Стојановић, 1902, број 509, 166.

¹⁰²⁰ Већ тада су у нахији Ириг убележени мнастири Старо и Ново Хопово: Б. Ђурђев, „Продаја црква и манастира“ за време владе Селима II, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, Година IX (1958), 242.

¹⁰²¹ И. Радић, *Кратка повест о фрушкоком општежителном манастиру Хопову*, Будим, 1847, 8-11; С. Болманац, *Шематизам источно-православне митрополије српске у Аустро-угарској, година 1878*, Панчево 1878, 129; М. Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка по подацима из 1905. године*, Сремски Карловци 1910, 180; В. Матић, *нав. дело*, 1984, 133.

¹⁰²² П. Момировић и М. Милошевић, *Манастирска црква Старог Хопова, Грађа за проучавање споменика културе Војводине*, I (1957), 20; О. Милановић-Јовић и П. Момировић, *нав. дело*, 44; В. Матић, 1984, 133.

¹⁰²³ Исто.

¹⁰²⁴ Исто.

¹⁰²⁵ Исто.

¹⁰²⁶ Исто, 133-134.

уместо које је 1752. године започета данашња црква посвећена Св. Пантелејмону.¹⁰²⁷

Према подацима за које не можемо рећи да су сасвим поуздани, манастир **Бешеново** у Срему постојао већ у другој половини XV века. У једном попису фрушкогорских манастир из 1772. године записано је да је у цркви Св. Арханђела у манастиру Бешенову био натпис, који више није сачуван, по коме би та црква била живописана 1467. године па би, према томе, та црква морала бити саграђена бар неколико година раније, да би се те године могла живописати.¹⁰²⁸ Прва поуздана вест после тога о манастиру Бешенову потиче тек из 1545-1548. године из једног турског дефтера.¹⁰²⁹ Потом, опет у наредном дефтеру из 1566-1569. године.¹⁰³⁰ Из 1569. године, потиче још један податак о Бешенову, када је ту писан један Минеј.¹⁰³¹

Што се тиче Бачке, једини српски православани манастир, за који се поуздано зна да је постојао пре Мохачке битке на тој територији јесте манастир Бођани, који се налази недалеко од Бача. Забележено је било у његовом поменику, да је тај манастир, посредовањем војоде Митра Јакшића у доба угарског краља Матије, 1478. подигао неки далматински трговац Богдан и посветио га Богородици, пошто је своје изненадно оболеле очи излечио на студенцу тог места.¹⁰³² Сматра се да је први бођански игуман Никонор био пострижник манастира Манасија у Србији. На основу тога Грујић сматра да је лако могуће да је на том месту, или у његовој близини, већ и раније постојла нека скромна ћелија, или манастирчић ресавских калуђера кој су избегли из Србије 1458. године када су им Турци узели манастир, заједно са добро утврђеним градом око њега.¹⁰³³ Веродостојност поменутог бођанског записа о постанку манастира у последњој четвртини XV века појачава и један други запис из истог манастира, који је 1565. својеручно написао нови ктитор тога манастира, игуман Василије Пожаревљанин. Ту се наине тврди да

¹⁰²⁷ Д. Руварац, *Списак српских фрушкогорских манастира 1753. године*, Сремски Карловци 1903, 258.

¹⁰²⁸ И. Руварац, 1892, 10; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* III, Београд 1905, бр 4954.

¹⁰²⁹ Б. Ђурђев, нав. дело, 242.

¹⁰³⁰ Исто, 241-247.

¹⁰³¹ У поткровљу Фрушке Горе, у цркви посвееној архистратезима Михаилу и Гаврилу, ђак по имену Петар писао је један минеј: И. Руварац, нав. дело, 10; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, број 677, 209.

¹⁰³² Р. Грујић, 1939, 358; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* VI, Београд 1926, бр 10212.

¹⁰³³ Р. Грујић, 1939, 358.

су Османлије, приликом дефинитивног освајања западне Угарске (1541) до темеља раорили овај манастир, као и многе друге хришћанске цркве и манастире, па је Василије тек после 24 године (1565), успео да обнови бођанску цркву на старим темељима и измоли од Турака раније манастирске поседе и слободе.¹⁰³⁴

Са ишчезавањем угарске државе, и слома угарског црквеног система, укључени су Срби на простору дотадашње Калочко-бачке дијецезе и покрајине у новонастале процесе развијања и јачања отоманског система, при чему су они тада обухваћени јурисдикцијом пећке патријаршије која је обновљена 1557. године. Заснован је њен правни положај и легитимитет, не толико на основу шеријатског права, колико на основу посебних султанских хатишерифа, што је српској цркви и омогућило да отада делује као једини политички и идеолошки чинилац обједињавања православног живља на пространом подручју њене јурисдикције.¹⁰³⁵ Српске црква у јужној Угарској, као и њени сакрални објекти на овим просторима, за разлику од већине католичких цркава и самостана на овим просторима, успели су захваљујући томе да у великој мери сачувају свој конинуитет и трајање.

¹⁰³⁴ Исто.

¹⁰³⁵ М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459-1766)*, Београд 1965; Д. Медаковић, 1980, 5.

8. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Дефинитивни одговори на бројна питања везана за настанак и историју Калочко-бачке надбискупије за сада, услед недостатка историјских извора и потврда морају остати отворена. Са већом сигурношћу може се закључити да је друга угарска надбискупија са седиштем у Калочи настала у време владавине првог угарског краља светог Стефана I Арпадовића, и то највероватније 1009. године.¹⁰³⁶ Један од основних циљева за формирање независне угарске црквене организације био је стицање веће државне самосталности у односу на моћне суседе – Свето римско царство немачког народа и Византију. У време формирања угарске цркве источна и западна црква су формално још увек чувале јединство, али Стефан I се определио ипак за Рим, а не за Цариград, највероватније због тога што је од Рима за узврат добио краљевску круну. Круна светог Стефана је добијена из Рима делимично и захваљујући посредовању првог Калочког надбискупа Астрика.¹⁰³⁷ У време око 1000. године, Астрик, ученик светог Адалберта, једног од најзначајнијих централноевропских мисионара, а потом и светитеља, највероватније је носио титулу надбискупа мисионара, без сталног седишта.¹⁰³⁸ Када је 1009. године формирана Калочка дијецеза, Астрик је постављен за њеног поглавара, а пошто је већ носио титулу надбискупа, Калоча је одмах уздигнута на ранг надбискупије, али по свему судећи само као *титуларна надбискупија* без црквене покрајне и подређених бискупија.¹⁰³⁹

Већи проблем остаје питање због чега је Калочко-бачка надбискупија од XII века имала два седишта Калочу и Бач.¹⁰⁴⁰ У XI веку у познатим историјским изворима се као центар надбискупије помиње само Калоча. Од XII века па до Татарске најезде из 1241. године као значајнији центар надбискупије помиње се Бач, да би до друге половине XIII века Калоча поново почела да добија на значају као управни центар, што је посведочено и подзањем нове репрезентативне катедрале у Калочи.¹⁰⁴¹ Поједини аутори, овакву ситуацију објашњавају само тиме

¹⁰³⁶ L. Koszta, 2009, 24–30; L. Koszta, 2013, 52.

¹⁰³⁷ L. Koszta, 2013, 68.

¹⁰³⁸ Исто.

¹⁰³⁹ L. Koszta, 2009, 53- 74; L. Koszta, 2013, 68.

¹⁰⁴⁰ G. Györffy, 1977, 547-548.

¹⁰⁴¹ L. Koszta, 2013, 78.

што је Бач био значајнији економски центар од Калоче, па је из тог ралога надбискупија пребачена у економски значајнији центар.¹⁰⁴² Са друге стране, аутори који сматрају да је у време када је Стефан I радио на изградњи угарске римокатоличке црквене организације, у Угарској постојала и грчка, односно православна црквена организација, као могуће седиште грчког митрополита наводе Бач. Мишљења аутора који су били заговорници теорије о постојању грчке митрополије у Угарској се не подударaju у детаљима, али већина аутора се слаже да је Бач највероватније наставио традицију некадашње сирмијумске цркве, која је након пада античког Сирмијума и готово три века искључености овог простора из хришћанске екумене,¹⁰⁴³ била обновљена у време мисионарске делатности светих Тирила и Методија.¹⁰⁴⁴ По некима Бач је постао седиште Митрополије у време самог светог Методија,¹⁰⁴⁵ а по некима је седиште из Сирмијума у Бач пребачено нешто касније.¹⁰⁴⁶

Друга струја заговорника претпоставки да је Бач био седиште сремске бискупије лежи у следећем: након тешке кризе која је задесила Бугарску након смрти Симеона (893-827), Мађари су од Бугара преотели Срем. То нису били Мађари којима су владали Арпадови потомци, него они из самосталне кнежевине Трансилваније, који су Бугарима одузели и земљу између Дунава и Мориша. Један њихов кнез (gyula) по имену Богат примио је у Цариграду хришћанску веру, а његов наследник Зомбор је на почетку X века довео из Цариграда грчког епископа Јеротеја (Хијеротеја) за кога се сматра да је можда столовао у Срему или Бачу.¹⁰⁴⁷ То је први покушао да објасни Н. Оикономидес 1971. године,¹⁰⁴⁸ затим први пут у оквиру мађарских византијских студија, Иштван Бан, прво 1988. године,¹⁰⁴⁹ да би на крају средином деведесетих година XX века, детаљно разрадио своју тезу.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴² Исто.

¹⁰⁴³ V. Popović, *nav.delo*, 1975, 91-110.

¹⁰⁴⁴ K. Jiriček, 1897, 94; F. Šišić, *nav.delo*, 334; B. Ferjncić, *nav.delo*, 48-49; A. Rona-Tas, *nav.delo*, 245.

¹⁰⁴⁵ Оваква претпоставка се износи због стања у коме је Методије затекао Сирмијуму након повратка из Рима, в. P. Svečan, *nav.delo*, 26.

¹⁰⁴⁶ G. Györfy, 1959, 25-30; Исто прихвата и Владимир Поповић који међутим, говори само о десној обали Саве: V. Popović, 2003, 292, 304; а не као Ђерђ Ђерфи о савској ади. Локлитет Зидине у Мачванској Митровици се заиста није могао налазити на ади у правом смислу речи, али је и данас средиште тог насеља на земљишту које лежи између Саве и њеног јужног рукавца Засавице. P.Gyetvai, *nav.delo*, 44-48.

¹⁰⁴⁷ I. Boba, 2005, 55-66.

¹⁰⁴⁸ N. Oikonomidés, 1971, 527-533;

¹⁰⁴⁹ I. Baán, 1988, 749-750.

¹⁰⁵⁰ I. Baán, 1995, 19 - 26; I. Baán, 1995a, 1167-1170.; I. Baán, 1999, 45-53.

Јеротеја, је цариградски патријарх Теофилакт посветио двадесетак година пре него што је у Угарску са Запада стигао бенедиктинац Бруно од Сент Галена како би крстио кнеза Гезу. Могуће је да се континуитет православне епископије коју су основали Бугари тако сачувао у Срему и у доба прве мађарске доминације над овом облашћу у првој половини X века. По неким мишљењима, ова епископија се одржала све до оснивања (обнове) католичке бискупије у XII веку.

Нажалост, за сада не постоје нити писани нити материјални докази који би то директно потврдили. Посредне потврде да је у Бач могао бити седиште сирмијумске епископије се налазе у изворима из XII века, пре свега у тексту Јована Кинама из 1164. где је посебно истакнуто да је *овај град (Бач) метропола сремског становништва и да у њему станује архијереј тога народа;*¹⁰⁵¹ затим у тексту арапског географа Мухамеда ел Идрисија из 1154. године у коме се каже да је Бач гласовито место у коме живе занатлије и грчки научници.¹⁰⁵² Уколико би се прихватило мишљење да је Бач био седиште православне архиепископије она је највероватније, како је истакао Станко Андрић, морала бити латинизована пре 1094. године када се у документима везаним за оснивања Загребачке бискупије спомиње бачки надбискуп Фабијан.¹⁰⁵³ Стога, без обзира на Кинамов помен Бача као седишта сремског епископа, у време похода цара Манојла Комнина, Бачка надбискупија је већ засигурно била уједињена са Калочком, о чему сведочи ситуација око крунисања Беле III за угарског краља.¹⁰⁵⁴ Затим, убрзо након тог времена, Бач почиње да се све чешће помиње као седиште надбискупије, што додатно говори у прилог да се тада десила некаква промена у вези са положајем Бача. Ипак изгледа да се у XII веку у Бач и даље осећао византијски утицај, чему у прилог може да говори и ситуација око крунисања угарских краљева, где су претенденти на угарски престо, које је подржавао византијски цар Манојло Комнин, управо били крунисани од стране Калочко-бачког надбискупа.

О формирању Калочко-бачке црквене покрајине може се понудити нешто прецизнији одговор. Изгледа да се то догодило крајем педесетих година XII века, у време владавине Гезе II, а да је било потврђено 1161. године споразумом између

¹⁰⁵¹ Ф. Гранић, 1939, 107.

¹⁰⁵² Г. Шкриванић, нав.дело, 15.

¹⁰⁵³ Навој је из исправе из 7134., која документује оснивање загребачке бискупије: Т. Smičiklas, нав.дело, 42.

¹⁰⁵⁴ Исто.

папе Александра III и угарског краља.¹⁰⁵⁵ Први писани извор у коме се спомињу две црквене покрајине у Угарској јесте један попис прихода настао крајем XII века, у време владавине краља Беле III, у коме се први пут наводе Острогонска и Калочко-бачка црквена покрајина са бискупијама које су им припадале.¹⁰⁵⁶

Број сачуваних сакралних објеката и уопште остаци материјалне културне баштине на територији Калочко-бачке надбискупије из периода средњег века су изузетно скромни. Најчешће су сакрални објекти сачувани само у темељима, а за неке се зна само из писмених помена, па се чак ни њихова локација не може поуздано утврдити. На основу сачуваног, углавном археолошког, материјала, (са изузетком катедралних храмова и понеке жупне цркве), једино су самостанске цркве биле већих димензија и грађене од раскошнијих материјала. Сеоске, жупне цркве, бар оне које су откопане и документоване, све до краја посматраног периода биле су веома скромних димензија и зидане од трошног материјала. Репрезентативније су осим самостанских цркава, биле само катедрале, и можда понека жупна црква. О средњовековној катедрали или катедралама у Бачу се не зна готово ништа. Иако је о томе било разних шпекулација, прецизна локација бачке катедрале још није утврђена. У изворима су сачувана два податка о катедрали у Бачу: први се односи на њену обнову из 1351. године,¹⁰⁵⁷ за време владавине краља Лајоша I Великог (1342 -1382).¹⁰⁵⁸ Други податак се односи на страдање цркве 1460. године, када је до темеља изгорела.¹⁰⁵⁹ Из ових извора се сазнаје да је тадашња бачка катедрала била посвећена, као и катедрала у Калочи, св. Павлу. Уколико се прихвати теорија о Бачу као наследнику древног Сирмијума, могуће да је бачка катедрала пре тога носила посвету неког од сирмијумских мученика, да би од момента уједињења са Калочом добила исту посвету као и Калочка катедрала. Што се тиче Калоче ситуација је нешто боља. Изглед прве калочке катедре Св. Павла из времена Стефана I се може релативно добро реконструисати на основу резултата

¹⁰⁵⁵ F. Makk, 1978, 14–19; F. Makk, 1996, 195–196.

¹⁰⁵⁶ „Suffraganei domini Strigonensis sunt: episcopus Agriensis... episcopus Boacensis... episcopus Quinqueelesiensis... episcopus Jeuriensis... episcopus Vesprimiensis... episcopus Nitriensis. Suffraganei Colocensis sunt: episcopus Sunadensis vel a fluvii preterlabente Morisensis... episcopus Biarch, cuius sedes dicitur Orosiensis... episcopus Ultrasyllvanus... episcopus Zagrabiensis super flumen Soa... In Dalmacia sunt duo archiepiscopatus: Jacerensis... Espaletensis... Qui similiter habent suffraganeos decem.” G. Forster, nav.delo, 139–140; B. Nóman, 1916, 425–426.

¹⁰⁵⁷ Радове је највероватније финансирала краљица Јелисавета Котроманић: А. Sekulić, nav.delo, 29.

¹⁰⁵⁸ S. Blaschowitz, nav.delo, 32.

¹⁰⁵⁹ Исто.

археолошких истраживања. Према садашњим сазнањима, прва катедрала у Калочи је била једнобродна црква са две куле на западном прочељу. Бела Жолт Сакач је закључио да то у потпуности одговара основи из друге фазе изградње цркве Св. Пантелејмона из Келна, чија се изградња датује у време око 1000. године, а која је била гробно место царице Теофано, удовице Отона II и мајка Отона III, те се чини да је прва Калочка катедрала следила добро познати архитектонски тип отонске архитектуре.¹⁰⁶⁰ Друга катедрала у Калочи је највероватније била подигнута у првој половини XIII века.¹⁰⁶¹ У питању је била тробродна базилика са једнобродним трансептом и торњем на укрсници. Катедрала је имала амбулаторијум око олтарског простора са радијално постављеним капелема, у облику споља полигоналних, а изнутра полукружних апсида.¹⁰⁶² Бела Жолт Сакач закључује да је друга калочка катедрала била подигнута као раноготичка грађевина и да је била прва и једина таква катедрала у наредних сто година у централноисточној Европи.¹⁰⁶³

На основу познатог и публикованог археолошког материјала, са изузетком калочке катедрале, цркве великих манастира као што су бенедиктинска опатија Домбо, цистерцитска опатија Белафонс или фрањевачки самостан у Бачу, чине најрепрезентативније сакралне објекте на овим просторима.¹⁰⁶⁴ Највећи број манастира на подручју Калочко-бачке архидијецезе, а нарочито у Срему налази се уз Дунав (или уз Саву као његову притоку), који је био важан трговачки и војни пут ка Византији и истоку. Пут који је ишао уз Дунав кроз Угарску, био је и део важног ходочасничког пута који је ишао из Западне Европе ка Јерусалиму. Отварање јерусалимског ходочасничког пута кроз Угарску обезбедио је Стефан I Арпадовић.¹⁰⁶⁵

Као и у другим деловима земље, најстарији манастири на територији Калочко-бачке надбискупије, били су манастири грчког обреда. За сада се на

¹⁰⁶⁰ B. Szakács, 2019, 87.

¹⁰⁶¹ Исто.

¹⁰⁶² Исто.

¹⁰⁶³ Исто.

¹⁰⁶⁴ Једни објекат који је непрекино био у функцији верског објект од средњег века до данас је црква фрањевачког самостана у Бачу, мада је и она свој дефинитивни иглед добила тек у време барока, највећим делом током XVIII века.

¹⁰⁶⁵ L. Koszta, nav.delo,

https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megyeye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarország_egyhazi_topogr.htm

простору саме Калочко-бачке дијецезе засигурно може потврдити да је постојао манастир Св. Димитрија у Сремској Митровици, за који се може потврдити да је постојао бар до средине XIV века,¹⁰⁶⁶ а као потенцијални локалитети православних манастира помињу се још и Бач, Тител и Домбо,¹⁰⁶⁷ али за сада нема података који би то потврдили. Од католичких редова на овој територији у изворима је потврђено постојање готово свих монашких редова који су постојали и у остатку земље (бенедиктинци, цистерцити, августинци, павлини, премонстрати, доминиканци и фрањевци).

На прелазу из XIV у XV век, као последица османских освајања на Балкану, на територију Калочко бачке надбискупије пристиже све већи број православног становништва са Балкана. На територији целокупне Калочко-бачке црквене покрајине највећи број православног становништва чинили су Срби и Румуни, али и један број Рутена у источним бискупијама. Румуни су највећим делом пристизали на територије под јурисдикцијом Трансилванске и Чанадске бискупије, док је на простор саме Калочко-бачке архидијецезе и од ње издвојене сремске бискупије махом долазило српско становништво (иако је масовно насељавано и на територијама под јурисдикцијом Чанадске бискује, па и у другим деловима Угарске). Однос између православног становништва и званичне Калочко-бачке надбискупије био је променљив. Иако је било покушаја преобраћања у латинску веру, православно становништво је ипак уживало одређену аутономију. Политичке и војне прилике у Угарској приморале су угарске краљеве на попуштање према шизматичима. Према Ласлу Кости: појава све већег броја верника српске православне цркве није значила успоставу српске црквене организације на тлу јужне Угарске, те да је упркос томе што је православно Срба на овим просторима било све више, црквена организација остала латинска.¹⁰⁶⁸ Ипак, на основу историјских података, чини се да је јурисдикцију над српским православним становништвом све до пада Београда под отоманску власт 1523. године имала Београдска митрополија.

¹⁰⁶⁶ G. Moravcsik, 1938, 420; С. Тирковић, 1969, 61; G. Györffy, 2002, 62-63.

¹⁰⁶⁷ Б. Стојковски, 2019, 134.

¹⁰⁶⁸ L. Koszta, nav. delo,

https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megyeye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarorszag_egyhazi_topogr.htm

Мало се зна о црквама православних Срба из XV века. У почетку новопридошло српско становништво је преузело цркве напуштених угарских села. У Тамишкој регији, где је већ живело православно румунско становништво, највероватније је да су користили исте православне храмове.¹⁰⁶⁹ Убрзо, још у XV веку су почеле да се подижу и нове православне парохijske и манастирске цркве по угарским областима, одмах након ублажавања верске нетрпељивости између Угара и православних Срба, које је почело око 1404. године, упоредо са радом на стварању политичког савеза између Угарске и Србије, ради заједничке одбране од Османлија.¹⁰⁷⁰

Највећи број српских православних цркава био је грађен од трошног материјала. Оне су по селима, као и по многим градовима, махом биле од плетера и брвна или чак и земунице.¹⁰⁷¹ Таквог изгледа је био велики број српских цркава и после двеста година, када су након Карловачког (1699) и Пожаревачког мира (1718) територије јужне Паноније дошле под Хабзбуршку власт.¹⁰⁷² Од тврдог материјала, камена и опеке, биле су, углавном само оне цркве које су подигли последњи српски деспоти из куће Бранковића, и припадници последње српске средњовековне велике властеле, породице Јакшића на пример. Они су на својим добрима по угарским областима у XV веку и у првим деценијама XVI века, подизали православне цркве сасвим из основа или на темељима старих римокатоличких цркава и манастира.¹⁰⁷³ У попису парохijsких цркава у Срему из 1732-1733 године као *старе* или *стародревне* цркве означене су само неке од тврдог материјала, као што су цркве у Купинову, Сланкамену, Крушедолу, Сремској Митровици, Јазаку и Сремским Карловцима.¹⁰⁷⁴ О првим српским каменим црквама у Бачкој, не зна се много.¹⁰⁷⁵ Што се тиче Бачке, једини српски православани манастир, за који се поуздано зна да је постојао пре Мохачке битке на тој територији, јесте манастир Бођани, који се налази недалеко од Бача, а настао је највероватније 1478. године.¹⁰⁷⁶ На основу

¹⁰⁶⁹ D.E. Prioteasa, *nav.delo*, 335.

¹⁰⁷⁰ Р. Грујић, 1939, 369.

¹⁰⁷¹ Исто, 352.

¹⁰⁷² Исто.

¹⁰⁷³ Исто.

¹⁰⁷⁴ Упоредни опис и попис цркава у Сремској архидијезеци из 1732-3, код: Д. Руварац, *нав.дело*, 1902, 37-118.

¹⁰⁷⁵ Р. Грујић, 1939, 356.

¹⁰⁷⁶ Исто, 358; Љ. Стојановић, 1926, бр 10212.

малобројних сачуваних остатака може се закључити да су сакрални објекти српске православне цркве били скромнији од оних у Деспотовини, што је била последица тога што су настајали у несигурним временима и уз мања улагања материјалних средстава у њихову изградњу. Иако у нешто поједностављеном облику, пратили су дух и традиције српске средњовековне (пре свега Моравске) архитектуре, чиме су остали повезани са културом Српске деспотовине. Продужетак ове традиције на територијама Калочко-бачке надбискупије, представља је уједно још један продор православља и продужетак касновизантијске уметности и визуелне културе на овим просторима.

9. Списак поглавара Калочко-бачке надбискупије од оснивања до Мохачке битке 1526. године

1. Астрик (Asztrik) (с. 1009-1046?)
2. Ђорђе (György) (с. 1050-?)
3. Бенедикт (Benedek) (?-1055?)
4. Деже (Dezső- Desiderius) (1075-1093)
5. Фабијан (Fabiano –Fabianus) (1094- ?)
6. Уголино (Ugolino) (1103 - ?)
7. Фулберто (Fulberto) (1111 - ?)
8. Павле (Pál) (1111-1111)
9. Гергел (Gergely) (1124- ?)
10. Франциско (Fancisca) (1131-1134)
11. Симон (Simon) (1135- ?)
12. Muchia (1142-1149)
13. Мико (Mikó) (с. 1149 – с. 1165)
14. Сауна (1167- ?)
15. Козма (Kosma) (1169- ?)
16. Андраш (Endre) (1176-?)
17. Стефан (István) (1182 – 1187)
18. Петар (Péter) (1187 – ?)
19. Павле (Pál) (1189 – 1190)
20. Saul de Hédervar Győr (1192–1202)
21. Јован Меранијан (János Merániai) (1202–1205)
22. Bertoldo di Andechs-Merania (1207 – 1218 Patriarch of Aquileia)
23. Угрин Чак (Ugrin Csák) (1219 – 11 April 1241)
24. Johannes von Wildeshausen (1233 – 1237)
25. Бенедикт (Benedek) (1241–1254)
26. Tamás Nahót (1254–1255)
27. Стефан (István) (1256-1256)
28. Smaragdus de Sambok (1257–1265)
29. Бенедикт (Benedek) (1265 - ?)
30. István Bánca (1266–1278)
31. Јан Хонт-Пазмањи (Ján Hont-Pázmány) (1278–1301)
32. Стефан (István) (1302–?)
33. Vince (1306–?)
34. Димитрије Виксадоли (Demetrius Vicsadoli) (1311–1317)
35. Ласло Јанки (László Jánki) (1317–1336/7)
36. Ласло из Кобола (László Kobal) (1343.03.24 – 1345)
37. Стефан Хорчаки (István Harcsáki) (1345.03.02 – 1349?)
38. Никола Вашари (Miklós Vásári) (1349–1350)
39. Дионизије Лацковић (Dionizije Lacković) (1350.01.11 – ?)
40. Никола Кесеи (Miklós Keszei) (1356–1358)

41. Tamás Telegdi (1358–1367)
42. Stephanus de Insula (Štefan) Stephen Frankói (1367– 1379)
Patriarch of Jerusalem (1379 – 1384)
43. Лажош (Lajos) (1383? – 1391)
44. Никола Бебек (Miklós Bebek) (1391.12.19 – 1399?)
45. Јован Шипушки (Ivan Šipuški) (1401.03.28 – 1402?)
46. Crisogono de Dominis (1403 – ?)
47. André dei Benzi de Gualdo (Andrea Brenti) (1413-1418)
48. Kármán Scolari (1420.02.23 – 1423)
49. Giovanni Buondelmonti (1424.11.05 – 1447)
50. Matthias de Labischino (1449.07.08 – 1450)
51. Rafael Herczog (1450.08.31 – 1456)
52. Стефан Вардај (István Várday) (1456-1471)
53. Габор (Gábor) (1471.05.24 – 1479)
54. Ђерђ (György) (1479.02.01 – 1480)
55. Петар Варади (Péter Váradi) (1480-1501)
56. Ласло Гереб (László Geréb) (1502.02.14 – 1503.12.11)
57. Gregorio Frangipane (1503.12.11 – 1520)
58. Павле Томори (Pál Tomory) (1523.02.04 – 1526.08.29)

10. Списак Београдских митрополита од 1403. до 1521. године

1. Исидор (?1404 - после 1423)
2. Григорије (после 1423 – пре 1459)
3. Јоаникије (пре 1459 – 1481)
4. Филотеј (1481 - око 1500)
5. Григорије (око 1500 – после 1503)
6. Теофан (после 1503 -1513)
7. Максим (1513- 1516)
8. ? Роман (?1516 – после 1532)

11. Списак угарских краљева од 1000. године до Мохачке битке

1. Стефан I Арпадовић (997-1038)
2. Петар I Орсело (1038-1041)
3. Самуило Аба (1041-1044)
4. Петар I Орсело (1044-1046)

Устанак Вата (1046-1047)

5. Андреј I Арпадовић (1047-1061)
6. Бела I Арпадовић (1061-1063)
7. Соломон Арпадовић (1063-1074)
8. Геза I Арпадовић (1074-1077)
9. Ладислав I Арпадовић (1077-1095)
10. Коломан Арпадовић (1095-1116)
11. Стефан II Арпадовић (1116-1131)
12. Бела II Слепи Арпадовић (1131-1141)
13. Геза II Арпадовић (1141-1162)
14. Стефан III Арпадовић (1162-1172)
15. Ладислав II Арпадовић (1162-1163)
16. Стефан IV Арпадовић (1163-1165)
17. Бела III Арпадовић (1172-1196)
18. Емерих (Имре) Арпадовић (1196-1204)
19. Ладислав III Арпадовић (1204-1205)
20. Андреј (Андраш) II Арпадовић (1205-1235)
21. Бела IV Арпадовић (1235-1270)
22. Стефан V Арпадовић (1270-1272)
23. Ладислав IV Куманац Арпадовић (1272-1290)
24. Андреј III Млечанин Арпадовић (1290-1301)

Почетак владавине немађарских династија

25. Ладислав V Пшемисл (1301-1305)
26. Бела V Вителсбах (1305-1307)
27. Карло Роберт I Анжујски (1301-1342)

28. Лајош I Велики Анжујски (1342-1382)
29. Марија Анжујска (1382-1385)
30. Карло II Драчки Анжујски (1385-1386)
31. Марија Анжујска (1386-1395)
32. Жигмунд Луксембуршки (1387-1437)
33. Алберт Хабзбуршки (1437-1439)

Међувлада: Борба за власт између Владислава I и Ладислава V

34. Ладислав V Посмрче (1440-1457)
35. Владислав I Јегелонац (1440-1444)
36. Матија I Корвин Хуњади (1458-1490)
37. Владислав II Јегелонац (1490-1516)
38. Лајош II Јегелонац (1516-1526)

12. Списак српских деспота од оснивања Деспотовине до Мохачке битке 1526. године

1. Стефан Лазаревић (1402-1427)
2. Ђурађ Бранкови (1427-1456)
3. Лазар Бранковић (1456-1458)
4. Стефан Бранковић (1458-1459)
5. Стефан Томашевић (1459)

Српски деспоти након пада деспотовине

6. Вук (Гргуревић) Бранковић – Змај Огњени Вук (1471-1485)
7. Ђорђе Бранковић (1486-1496)
8. Јован Бранковић (1496-1502)
9. Иваниш Бериславић (1504-1535)
10. Стеван Бериславић (1520-1535)

***Српски деспоти након Мохачке битке**

11. Радич Божић (1527-1528)
12. Павле Бакић (1537)

13. БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* I, ed. Szentpétery Imre. Budapest 1923.
- Anjou-kori oklevéltár I–XXXI. Főszerk. Kristó Gyula–Almási Tibor, Budapest–Szeged, 1990–2012.
- Archiepiscopatus Bačiensis directeve lindirecte suam originema sancto Metodo – Schematismus primus diocesis Suboticanae*, Subotica 1968.
- Византијски извори за историју народа Југославије*, ур. Острогорски Георгије, Баришић Фрањо, књ.4, Београд 1971.
- Vatikáni magyar okirattár* I/4. Budaöest 2000. (reprint)
- Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, ур. Острогорски Георгије, Баришић Фрањо, Београд 1971.
- Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, на свијет издао Ђура Даничић, Загреб 1866.
- Данило II архиепископ, *Животи краљева и архиепископа српских; Службе*, приредили Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић; данашња језичка варијанта Лазар Марковић, Димитрије Богдановић, Дамњан Петровић, Београд 1988.
- Monumenta Germaniae historica. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser II/1-2*. Berlin, 1956.
- Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I–II. ed. Knauz, Ferdinandus. Strigonii, 1874–1882.
- Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског, приредио В. Јагић, *Гласник СУД* 42 (1875) 223 – 328.
- Константин Филозоф, *Повест о словима, Житије деспота Стефана Лазаревића*, приредила и превела Г. Јовановић, Београд 1989, 71 – 130.
- Lasić Dionysius, O.F.M. Fr. Bartholomaei de Alverna, Vicari Bosnae 1367-1407, quaedam scripta hucusque in-edita. *Archivum Franciscanum Historicum* 55 (1962), 69-81.

- Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I–II. ed. Knauz Ferdinandus, Strigonii 1874–1882.
- Monumenta Germaniae historica*, Epistolae II, Berlin 1957.
- Monumenta Germaniae historica*. Scriptores XVII. ed. Pertz Georg Heinrich, Hannover 1856.
- Monumenta Germaniae historica*, Scriptores NS. II., Berlin 1923.
- Орбини Мавро, *Краљевство Словена*, прев. Шундрица З., Београд 1968.
- Regesta pontificum Romanorum* II., ed. Jaffé Philipp, Löwenfeld Samuel, Leipzig 1888.
- Registrum oder merkwürdige Urkunden für deutsche Geschichte* II., ed. Sudendorf Hans, Berlin 1851.
- Szentpétery, Emericus, ed. *Scriptores rerum Hungaricarum* I – II, Budapest 1937–1938.
- Троношки родослов, изд. Шафарик Ј., *Гласник Друштва српске словесности* 5 (1853), 20 – 112.
- Smičiklas, Tadija, (ed.), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae/Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 2-18, Zagreb 1904-1990.
- Стојановић Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, књига I, Београд 1902.
- Стојановић Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, књига II, Београд 1903.
- Стојановић Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, књига III, Београд 1905.
- Стојановић Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, књига VI, Београд, 1926.
- Стојановић Љубомир, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927.
- Стојановић Љубомир, *Старе српске повеље и писма* I/1 – 2, Београд – Сремски Карловци 1929, 1934.
- Suciu Ioan, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului* Vol. 1, Timișoara 1980.
- Turcuș Șerban, *Sinodul general de la Buda (1279)*, Cluj-Napoca 2001.

- Theiner Augustinus, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, tom. I-II, Romae 1859–1860.
- Fejér Georgius (ed.), *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I-XI, Budae 1829–1844.
- Fermendžin Eusebius, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad animum 1752*, Zagrabiae 1892.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI, ed. Fejér Georgius, Buda 1829–1844.

Секундарна литература:

- Алмаши Тибор, Главне институције писмености места с јавном вером у средњем веку на тлу данашње Војводине, *Средњовековна насеља на тлу Војводине историјски догађаји и процеси*, ур. Харди Ђура, Сремска Митровица 2013, 28-48.
- Alraum Claudia, Pallienprivilegien für Apulien zwischen 1063 und 1122, *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis VI* (2011), 11–33.
- Althoff Gerd, *Otto III*, Darmstadt 1996.
- Andrić Stanko, Regularni kanonici u srednjovjekovnom Srijemu, *Chroatica christiana periodica* 37 (1996), 1-22.
- Andrić Stanko, Srednjovjekovni samostani u Srijemskoj Mitrovici, *Diacovensia V* (1997), 93-111.
- Andrić Stanko, *Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*, Slavonski Brod 2001.
- Andrić Stanko, Samostan Svetog Križa u Frankvili (Mandelosu), *Историјски часопис*, књ. LII (2005), 33-82.
- Andrić Stanko, *Benediktinska opatija Svete Margarite u Grabovu i wezin odnos prema benediktinskom samostanu u Bijeli*, *Scrinia slavonica* 5 (2005), 62-98.
- Andrić Stanko, Problemi graditeljske povijesti benediktinskog samostana Sv. Jurja u Dumbovu, *Scrinia slavonica* 6 (2006), 160-182.
- Andrić Stanko, Bazilijanski i benediktinski samostan Sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici, *Zavod za hrvatsku povijest* 40 (2008), 115-186.

- Антоновић Милош, *Панство и Србија у XV веку*, додатак Историјском гласнику 1–2 (1993), 3–82.
- Achim Viorel, La féodalite roumaine du royaume de Hongrie entre othodoxie et catholicisme. Le cas de Banat, *Colloquia, Journal of Central European History 1*, no. 2 (1994), 17-29.
- Achim Viorel, Ordinul Franciscan in tarile romane in secolele XIV-XV: Aspecte teritoriale, *Revista Istorică 7*, nos. 5-6 (1996), 391-410.
- Achim Viorel, Catolicismul la românii din Banatul medieval, *Banatul in evul mediu. Studii*, Bucharest 2000, 149-150.
- Achim Viorel, Consideratii asupra politicii fata de ortodocsi a regelui Ludovic I de Anjou, cu referire speciala la chestiunea dijmelor, *Vocația Istorici: Prinos Profesorului Șerban Papacostea*, eds. Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazâr, Brăila 2008, 69-79.
- Baán István, A körtvélyesi monostor, *Vigilia 53* (1988), 749–754.
- Baán István, „Turkia metropóliája”. Kísérlet a Szent István-kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára, *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. Századig*, ed. Tóth Imre H., Szeged 1995, 19 – 26.
- Baán István, „Turkia metropóliája” Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon, *Századok 129* (1995), 1167–1170.
- Baán István, The Foundation of the Archibishopric of Kalocsa: The Byzantine Origin of the Secund Archidocese in Hungary, *Early Christianity in Central and East Europe*, ed. Urbańczyk Premysław, Warsaw 1997, 67–73.
- Baán István, The Metropolitanate of Tourkia. The Organization of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages, *Byzanz und Ostmittelaeuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX. International Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996, eds. Prinzing Günter, Salamon Maciej, Wiesbaden 1999, 45–53.
- Barbu Daniel, Pèlerinage á Rome et Croisade, *Byzance, Rome et Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge*, Bucharest 1998, 159-181.
- Barbu Daniel, Jurisdiction ecclésiastique et communauté politique. Le Maramuresş en 1391, *Historia manet, Volum Omagial Demény Lajos*, eds. Barbu Violeta, Kinga S. Tüdös, Bucharest 2001, 57-65.

- Beke Margit, II. Tamás, *Esztergomi érsekek 1001–2003*, Budapest 2003, 145–150.
- Balogh György, *Bácsi R. K. Plébánia Százéves Emléke*, Eszergom 1867. (prevod Lukači Valerija, *Sto godina rimokatoličke župe u Vaču*, neobjavljeno, u arhivi Pokrajinskog zavoda, Petrovaradin).
- Баришић Фрањо, Грчки натписи на иконама оставе у Раковцу, *Зборник Филозофског факултета* 10 (1968), 211-221.
- Barlow Frank, *The English Church 1066–1154*, London 1979.
- Barta János, Barta Gábor, III. Béla jövedelmei, *Századok* 127 (1993), 413–449.
- Backmund Norbertus, *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canoniarum Ordinis Praemonstratensis*, Straubing 1949.
- Backmund Norbertus, *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canoniarum Ordinis Praemonstratensis*, Tomi primi editio secunda, Berolini - Novi Eboraci 1983.
- Beck Hans-Georg, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.
- Beck Hans-Georg, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich. (Die Kirche in ihrer Geschichte I/1.)*, Göttingen 1980.
- Blaskowitz Stefan, *Batsch - Geschichte einer tausendjährigen Stadt*, Pannonia-Verlag Freilassing 1965.
- Boba Imre, The cathedral church of Sirmium and the grave of St. Methodius, *Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie*, tom. 3, Berlin 1973, 393-397.
- Boba Imre, Az esztergomi és a kalocsai érsekség kezdetei, *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*, ed. Petrovics István, Budapest 2005, 67–71.
- Boba Imre, Három tanulmány a magyar őstörténetről, *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*, ed. Petrovics István, Budapest 2005, 53–66.
- Bodo Balázs, A pécsváradi bencés monostor építéstörténete az újabb kutatások tükrében, *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*, eds. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi, Budapest 2010, 349-386.

- Bodri Ferenc, *Lukács érsek és kora*, Budapest 2003.
- Божих Иван, Белешке о Бранковићима (1460 - 1480), Зборник Филозофског факултета у Београду XIII/1 (1976), 103 – 122.
- Boldea Ligia, Înnobilare și confesiune în lumea feudala româneasca din Banat (sec. XIV-XVI), *Banatica* 13, no. 2 (1995), 27-44.
- Болманац Стеван, *Шематизам источно православне митрополије српске у Аустро-угарској: година 1878*, Панчево 1878.
- Bóna István, Magyar-szláv korszak (895–1162), *Erdély rövid története*, ed. Köpeczi Béla, Budapest 1989, 101–157.
- Bond James, The Premonstratensian order: a preliminary survey of its growth and distribution in medieval Europe, *In search of cult. Archaeological investigations in honour of Philip Rahtz*, ed. Carver Martin, Woodbridge 1993, 153-185.
- Bónis György, Szent István törvényeinek önállósága, *Századok* 72 (1938), 433–487.
- Bónis György, *István király*, Budapest 1956.
- Boshof Egon, Köln, Mainz, Trier – Die Auseinandersetzung um die Spitzenstellung im deutschen Episkopat in ottonisch-salischer Zeit, *Jahrbuch des kölnischen Geschichtsvereins* 49 (1978), 19–47.
- Бошковић Ђурђе, Две цркве крај Купинова, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, књ. 12, св. 2. (1939), 211-220.
- Böhmer Heinrich, *Kirche und Staat in England und in der Normandie im XI. und XII. Jahrhundert*, Leipzig 1899.
- Brandmüller Walter, *Handbuch der Bayerischen Kirchengeschichte I.*, St. Otalien 1988.
- Brackmann Albert, Die Ostpolitik Otto des Grossen, *Brackmann Albert, Gesammelte Aufsätze*, Weimar 1941, 141–153.
- Breazu Monica, Studiu epigrafic, *Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec.XIV-1450)*. Partea 1, vol. 5, no. 1., ed. Drăgut Vasile, Bucharest 1985.
- Bréhier Louis, *A bizánci birodalom intézményei*, Budapest 2003.

- Бунарџић Радован, Петроварадинска тврђава до 1700. године, *Годишњак Музеја града Новог Сада* 5-6 (2009-2010), 69-95.
- Wavra Brigitte, *Salzburg und Hamburg. Erzbistumgründung und Missionpolitik in karolingischer Zeit*, Berlin 1991.
- Waldmüller Lothar, *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn*, Paderborn 1987.
- Városy Julius, Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis, *Schematismus cleri archi-dioecesis Colocensis et Bacsiensis ad annum Christi 1885*, Coloczae 1885.
- Wasilewski Tadeusz, Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 8 (1966), 465-482.
- Васић Павле, *Уметничка топографија Сремских Карловаца*, Нови Сад 1978.
- Vajay Szabolcs, Géza nagyfejedelem és családja, *Székesfehérvár évszá-zadai* I, ed. Kralovánszky Alán, Székesfehérvár 1967, 63–100.
- Veszprémy László, Leodvin, *Korai magyar történeti lexikon*, eds. Kristó Gyula, Pál Engel, Ferenc Makk, Budapest 1994, 406.
- Veszprémy László, Szent Adalbert és Magyarország, *Ars Hungarica* 26 (1998), 321–337.
- Weiss Anselm, Vom Heiligen Stuhl unmittelbar abhängige Bistümer im mittelalterlichen Europa, *Poznańskie Studia Teologiczne* 14 (2003), 147–159.
- Wenzel Gusztáv, *Árpádkori új okmánytár* I–XII, Budapest 1860 - 1874.
- Wenzel Bernhard Josef, *Portugal und der Heilige Stuhl*, Lisboa 1958.
- Wedzki Andrzej, Meseritz, *Lexikon des Mittelalters VI und Registerband*, München 1977–1999, 552.
- Wihoda Martin, Das Sázava-Kloster in ideologischen Koordinaten der böhmischen Geschichte des 11. Jahrhunderts, *Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Colloquia mediaevalia Pragensia* IV, ed. Sommer Peter, Praha 2005, 257–271.
- Витковић Гаврило, Критички поглед на прошлост Срба у Угарској, *Гласник Српског ученог друштва* књ. XI, св. XXVIII (1870), 1 – 175.

- Wyrozumski Jerzy, Der Akt von Gnesen und seine Bedeutung für die polnische Geschichte, *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren*, ed. Borgolte Michael, Berlin 2002, 281–291.
- Vickers Michael, Sirmium or Thessaloniki?, A critical examination of the St. Demetrius legend, *Byzantinische Zeitschrift* 67 (1974), 337-350.
- Vlasto Alexis Peter, *The entry of the Slavs into Christendom. An introduction to the medieval history of the Slavs*, Cambridge 1970.
- Voigt Heinrich Gisbert, *Brun von Querfurt. Mönch, Eremit, Erzbischof der Heiden und Märtyrer*, Stuttgart 1907.
- Wolter Heinz, *Die Synoden im Reichsgebiet und in Reichsitalien von 916 bis 1056*, München 1988.
- Vujović Slavica, *Tvrđave i ostaci utvrđenih gradova. Publikacija 9, Bač*, Beograd 2008.
- Вујовић Славица, *Унапређивање савремене доктрине очувања градитељског наслеђа. Искуство пројекта Векови Бача*, необјављена докторска дисертација, одбрањена на Архитектонском факултету, Универзитета у Београду 2013.
- Вулић Никола, Војводина у римско доба, *Војводина I*, ур. Поповић Д. Ј., Нови Сад 1939, 61-80.
- Gawlas Slawomir, Der Hl. Adalbert als Landespatron und die frühe Nationenbildung bei Polen, *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren*, ed. Borgolte Michael, Berlin 2002, 193–233.
- Gallina Zsolt, Romsics Imre, A Sárköz régészeti emlékei. *Kalocsai Múzeumi Közlemények* 3, Kalocsa, 1996.
- Gallina Zsolt, 10–11. századi temető- és szarmata településrészlet Homokmégy-Székesen, *Régészeti kutatások Magyarországon 1998*, Budapest 2001, 87 – 94.
- Gallina Zsolt, Homokmégy-Székes, *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*, Budapest 2003, 148 – 149.
- Гачић Дивна, *Археолошко наслеђе Сремских Карловаца*, Нови Сад 2016.
- Gašić Emericus, *Brevis conspectus historicesium Bosniensis-Diacovensis et Sirmiensis*, Essekini 1944.

- Гашпаровић Стела, *Србија и Угарска од 1402. до 1460. године*, необјављена докторска дисертација, одбрањена на Филозофском факултету, Универзитета у Београду 2016.
- Gill Joseph S.J., *Byzantium and the Papacy, 1198-1400*, New Brunswick 1979.
- Gombos Albinus Franciscus, *Catalogus fontium historiae Hungaricae I-IV*, Budapest 1937-1938.
- Gouth Kálmán, *Eszmény és valóság árpádkori királylegendáinkban, Különnyomat az Erdélyi Múzeum 1944. évi 3-4 számából*, Kolozsvár 1944.
- Görich Knut, *Ein Erzbistum in Prag oder in Gnesen?*, *Zeitschrift für Ostforschung* 40 (1991), 10-27.
- Grabois Aryeh, *Enzyklopädie des Mittelalters*, Zürich 1991.
- Гранић Филарет, *Оснивање архиепископије у граду Јустинијана Прима 535. године*, *Гласник скопског научног друштва* I (1925), 113-134.
- Гранић Филарет, *Војводина у византинско доба*, *Војводина I*, ур. Поповић Д. Ј., Нови Сад 1939, 91-107.
- Gerics József, *A korai államelmélet érvényesülése Szent István korában, Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Budapest 1995, 65-70.
- Grivec Franz, *Konstantin und Method*, Wiesbaden 1960.
- Grzesik Richard, *Odkiaľ Pochádzali Izak a Matúš zavraždenzi roku 1003 vo vel'kopolskej pustovni?*, *Historicky časopis* 46 (1998), 456-469.
- Грујић Радослав, *Духовни живот*, *Војводина I*, ур. Поповић Д. Ј., Нови Сад 1939, 330-414.
- Грујић Радослав, *Један папски инквизитор XV века у Војводини*, *Гласник Историјског друштва* 4 (1931), 437-440.
- Gyetvai Péter, *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*, München 1987.
- Gyóni Mathias, *L'église orientale dans la Hongrie du XIe siècle*, *Revue d'histoire comparée*, n. s. 5/3 (1947), 42-49.
- Győry János, *Gesta regum - gesta nobilium*, Budapest 1948.

- Győrffy György, A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása II, *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 3 (1953), 69–104.
- Győrffy György, Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert, *Studia slavica Academiae scintiarum Hungariae* 5 (1959), 9-74.
- Győrffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*, Budapest 1963–1998.
- Győrffy György, A magyar egyházszerkezet kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján, *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 18 (1969), 199 – 225.
- Győrffy György, István király és műve, Budapest 1977.
- Győrffy György, A „lovagszent” uralkodása (1077-1095), *Történelmi Szemle* 20 (1977), 533-564.
- Győrffy György, (ed.) *Diplomata Hungariae antiquissima* I, Budapest 1992.
- Győrffy György, Előzmények és magyar történet 1242-ig, *Magyarország története tíz kötetben* II, ed. Székely György, Budapest 1984.
- Győrffy György, Pregled dobara grčkog manastira u Svetom Dimitriju na Savi (Sremska Mitrovica) iz XII veka, *Spomenica Istorijskog arhiva Srem* 1 (2002), 7–64.
- Damian Iulian-Mihai, Unire bisericească și societate creștină în regatul ungariei la mijlocul secolului XV, *Crisia* 28 (2008), 49-64.
- Damian Iulian-Mihai, The Greek Rite Transylvanian Church in the 1450's: Archbishop John of Caffa and the Crusade in East-Central Europe, *Extincta est lucerna orbis: John Hunyadi and his Time*, eds. Dumitran Ana, Mádly Loránd, Alexandru Simon, Cluj-Napoca 2009, 143-153.
- Damian Iulian-Mihai, *Ioan de Capestrano și Cruciada Târzie*, Cluj-Napoca 2011.
- Dvorník François, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, Paris 1926.
- De Cevins Marie-Madeleine, *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débacle: vers 1450-vers 1540*, Rome 2008.
- Diaconescu Marius, Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie, *Mediaevalia Transilvanica* 1, nos. 1-2 (1997), 29-62.

- Dinić-Knežević Dušanka, Sremski Brankovići, *Istraživanja* 4 (1975), 5-47.
- Динић-Кнежевић Душанка, Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске, *Зборник Матице српске за историју* 37 (1988), 7 – 41.
- Dinić-Knežević Dušanka, Sremski Brankovići, *Istraživanja* 4 (1975), 5 – 47.
- Delehaye Hippolyte, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1933.
- Dobronić Lelja, Srednjovjekovni redovi i crkva u Baču, *Od Gradovrha do Bača*, ur. Krmpotić Lazar I., Karaula Marjan, Sarajevo 1988, 49-56.
- Dobszay László, A Breviarium Strigoniense jellegzetes pontjai, *Ars Hungarica* 17 (1989), 37–40.
- Dobszay László, *Az esztergomi rítus*, Budapest 2003.
- Drâgan Ioan, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440-1514*, Bucharest 2000.
- Ђурђевић Бранислав, „Продаја цркава и манастира“ за време владе Селима II, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине* IX (1958), 241-247.
- Eggers Martin, *Das Erzbistum des Method*, München 1996.
- Eliáš Marcel, Zwischen Rom und Byzanz. Kirche und Kirchenrecht Ungarns im 11. Jahrhundert, *Cogito, scribo, spero*, eds. Bolom-Kotari Martina, Zouhar Jakub, Hradec Králove 2012, 135–146.
- Elter István, Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154), *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 87 (1985), 53–63.
- Engel Pál, *Szent István birodalma*, Budapest 2001.
- Engel Pál, *The Realm of Saint Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London – New York 2001.
- Entz Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapest 1958.
- Ердељан Јелена, Београд као Нови Јерусалим: размишљања о рецепцији једног топоса у доба деспота Стефана Лазаревића, *Зборник радова Византолошког института* 43 (2006), 97-110
- Ердељан Јелена, *Изабрана места: Конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*, Београд 2013.

- Erdeljan Jelena, *Chosen Places. Constructing New Jerusalems in Slavia Orthodoxa*, Leiden-Boston 2017.
- Erdmann Carl, *Das Papsttum und Portugal im ersten Jahrhundert der portugiesischen Geschichte*, Berlin 1928.
- Erdő Péter, A Szent István-i egyházszervezés és európai háttere, *Egyházjog a középkori Magyarországon*, Budapest 2001, 173–181.
- Erdő Péter, Grosse Synodalbücher mitteleuropäischer Kirchenprovinzen (Gnesen, Prag, Salzburg), *Bulletin of Medieval Canon Law NS 25* (2002–2003), 15–39.
- Érszegi Géza, Szent István görög nyelvű okleveléről, *Levéltári szemle 38* (1988), 3-13.
- Жомбор Сабо, *Настанак и развој мреже градова и насеља у средњет веку на територији данашње Војводине, од IX до почетка XVI века*, необјављена докторска дисертација, одбрањена на Архитектонском факултету, Универзитета у Београду 2011. године.
- Závodszy Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Budapest 1904.
- Zernack Klaus, Kazimierz Biskupi, *Lexikon des Mittelalters V und Registerband*, München 1991.
- Zimmermann Harald, *Papsturkunden 896–1046. I*, Wien 1984.
- Зиројевић Олга, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.
- Zsoldos Attila, Visegrád vármegye és utódai, *Történelmi Szemle 40* (1998), 1–32.
- Zsoldos Attila, *Magyarországi világi archontológiája 1000-1301*, Budapest 2011.
- Ivany István, *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára II*, Szabadka 1909.
- Ивић Алекса, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско – поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929.
- Illés Pál Attila, Zágorhidi Czigány Balázs, (ed.), *A domonkos rend Magyarországon*, Piliscsaba 2007.
- Jedin Hubert, (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte III/1. (Von kirchlichen Frühmittelalter zur gregorianischen Reform)*, Freiburg 1973.

- Jelenić Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I, Sarajevo 1990, (fototipsko izdanje, publikovano 1812).
- Jireček Konstantin, Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, *Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 136 (1897), 93-98.
- Лиречек Константин, *Историја Срба (Политичка историја до 1537)*, Књига I, Београд 1978.
- Лиречек Константин, *Историја Срба (Културна историја)*, Књига II, Београд 1978.
- Јовановић Слободан, Фрањевачки самостан у Бачу, *Зборник заштите споменика културе XXII/XXIII* (1973), 132.
- Калић-Мијушковић Јованка, *Београд у Средњем веку*, Београд 1967.
- Калић Јованка, Рашки велики жупан Урош II, *Зборник радова Византолошког института* 12 (1970), 21-39.
- Kalić Jovanka, Zemun u XII веку, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 13 (1971), 32-50.
- Калић Јованка, Жупан Белош, *Зборник радова Византолошког института* 36 (1997), 63-81.
- Kálmán Juhász, *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*, Budapest 1926.
- Kálmán Juhász, *A csanádi püspökség története. Alapításától a tatárjárásig*, Makó 1930.
- Kapitányffy István, Vardarióták, *Korai magyar történeti lexikon*, eds. Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferenc, Budapest 1994, 713.
- Karácsonyi János, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig* 1., Budapest 1922-1924.
- Karbić Damir, ed. *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum*, Budapest 2006.
- Katona Stephanus, *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae* I., Colocae 1800.
- Katona István, *A kalocsai érseki egyház története* I., Kalocsa 2001.
- Кашанин Милан, Српска уметност у Војводини до Велике Сеобе, *Војводина* I, ур. Поповић Д. Ј., Нови Сад 1939, 441-454.

- Kempf Friedrich, Primatiale und episkopal-synodale Struktur der Kirche vor der gregorianischen Reform, *Archivum Historiae Pontificiae* 16 (1978), 27–66.
- Kiss Gergely, Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században, *Századok* 145 (2011), 269–292.
- Kniewald Károly, A „Hahóti kódex” (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából, *Magyar Könyvszemle* 62 (1938), 97–112.
- Kniewald Károly, Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a, *Magyar Könyvszemle* 65 (1941), 1–21.
- Kniewald Károly, Esztergomi Benedictionale (XI. század), *Magyar Könyvszemle* 65 (1941), 214–231.
- Kovács László, Fegyverek és pénzek, *Honfoglalás és régészet*, Budapest 1994, 181–194.
- Korai magyar történeti lexikon*, eds. Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferenc, Budapest 1994.
- Kopaň Војислав, Стара црква у Сланкамену њено место у развиту српске архитектуре касног средњег века, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 6 (1970), 293–311.
- Körmendi Tamás, Martyrius, *Esztergomi érsekek 1001–2003*, ed. Beke Margit, Budapest 2003, 55–58.
- Körmendi Tamás, Zagoriensis episcopus. (Megjegyzések a zágrábi püspökség korai történetéhez), *Fons, scepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, ed. Almási Tibor, Szeged 2010, 247–256.
- Kosztá László, Az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonya a 13. század elején, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 3 (1991), 73–88.
- Kosztá László, Dombó 2, *Korai magyar történeti lexikon*, eds. Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferenc, Budapest 1994, 170.
- Kosztá László, A keresztény egyházszervezet kialakulása, *Árpád előtt és után*, eds. Kristó Gyula, Makk Ferenc, Szeged 1996, 105–115.
- Kosztá László, L'organisation de l'Église chrétienne en Hongrie, *Les Hongrois et l'Europe: conquete et intégration*, eds. Csernus Sándor, Korompay Klára, Paris-Szeged 1999, 239–312.

- Kosztá László, Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a 13. század elejéig, *Kalocsa* (2000), 29–50.
- Kosztá László, Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban, *A középkori Dél-Alföld és Szer*, ed. Kollár Tibor, Szeged 2000, 41-48.
- Kosztá László, Marcell esztergomi érsek, *Esztergomi érsekek*, ed. Beke Margit, Budapest 2001, 43 – 45.
- Kosztá László, Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 12. században, "*Lux Pannoniae*" *Es z tergom a z ezeréves kulturális metropolis*, ed. Horváth I., Esztergom 2001, 57-64.
- Kosztá László, Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig, *Írásbeliség és egyházszervezet*, Szeged 2007, 9–21.
- Kosztá László, Simon, *Pécsi Egyházmegye* 2009, 63–65.
- Kosztá László, A püspökség alapítása, *A Pécsi Egyházmegye* 2009, 13–42.
- Kosztá László, A nyitrai püspökség létrejötte, *Századok* 143 (2009), 257–318.
- Kosztá László, Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán, *Századok* 146 (2012), 269–317.
- Kosztá László, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs 2013.
- Kosztá László, Byzantine archiepiscopal ecclesiastical system in Hungary?, *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc Szerkesztette*, ed. Olajos Terézia, Szeged 2014, 127-145.
- Kosztolnyk Zoltan J., The Church and Béla III of Hungary (1172–1196): the Role of Archbishop Lukács of Esztergom, *Church History* 49–4 (1980), 375–386.
- Косовац Мата, *Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. године*, Сремски Карловци 1910.
- Kosch Clemens, Überlegungen zu vorromanischen Westwerken und ihrer in der Stauferzeit veränderten Gestalt und Funktion (Ausgehend von St. Pantaleon in Köln), *Kunst und Liturgie im Mittelalter*, ed. Bock, N., (Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana, Beiheft 33), München 1999/2000, 101-120.
- Kristó Gyula, Ajtony and Vidin, Turkic-Bulgarian- Hungarian Relations (VIth-XIth Centuries), *Studia Turco -Hungarica* V, Budapest 1981, 129-135.

- Kristó Gyula, A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 82 (1985), 11–17.
- Kristó Gyula, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest 1988.
- Kristó Gyula, H. Tóth Imre, Az Orosz Évkönyvek néhány magyar vonatkozása, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 103 (1996), 21–29.
- Kristó Gyula, *Magyarország története 895–1301*. Budapest 1998.
- Kristó Gyula, The Bishoprics of Saint Stephen, King of Hungary, *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Barbu Violeta, București 1998, 55-66.
- Kristó Gyula, *A tizenegyedik század története*, Budapest 1999.
- Kristó Gyula, A nagyobbik és a Hartvik-féle István legenda szövegkapcsolatához, *Írások Szent Istvánról és koráról*, Szeged 2000, 175–194.
- Kristó Gyula, Érseki székhely és település, *Kalocsa* 2000, 9–20.
- Kristó Gyula, Szent István pécsváradi okleveléről, „Magyarok eleiről...” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, ed. Piti Ferenc, Szeged 2000, 307–321.
- Kristó Gyula, Ajtony és Vidin, *Írások Szent Istvánról és koráról*, Szeged 2000. 89–96.
- Kristó Gyula, *Szent István király*, Budapest 2001.
- Kristó Gyula, Kalocsa helye a középkori magyar településhierarchiában, *Központok és falvak a honfoglalás és a kora Árpád-kori Magyarországon*, Tatabánya 2002, 179–181.
- Kristó Gyula, *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*, Budapest 2003.
- Kristó Gyula, Tatárjárás előtti bencés monostorainkról, *Századok* 138 (2004), 403–411.
- Kiss Gergely, Les influences de l'Églesie orthodoxe en Hongrie aux X – XI siècle, *Specimina nova. Pars Prima. Sectio mediaevalis IV* (2007), 51-57.
- Kubinyi András, Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén, *Levéltári Közlemények* 46 (1975), 59–121.
- Kumorovitz Lajos Bernát, A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII. század), *Századok* 97 (1963), 1–35.
- Кулић Бранка, *Манастир Раковац*, Београд-Нови Сад 1999, 19-26.

- Labuda Gerard, Gaudentius, *Lexikon des Mittelalters IV und Registerband*, München 1989, 1142.
- Labuda Gerard, Die Gründung der Metropolitanorganisation der polnische Kirche auf der Synode in Gnesen am 9. und 10. März 1000, *Acta Poloniae Historica* 84 (2001), 5–30.
- Ladó János, Bíró Ágnes, *Magyar utónévkönyv*, Budapest 2005.
- Emil Lăzărescu, Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească, I (până în 1385), *Romanoslavica* 11 (1965), 237-285.
- Laszowski Emilij, Izvadci turskih isprava odnosećih na fruškogorske manastire u Sriemu, *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, godina I, Zagreb 1899.
- Линч Џозеф, *Историја средњовековне цркве*, Београд 1999.
- Lőrinczy Gábor, Türk Attila, 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról, *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 12 (2011), 419–450.
- Lotter Friedrich, Brun von Querfurt, *Lexikon des Mittelalters und Registerband II*, München 1983, 755–756.
- Lübke Christian, Kaiser Otto III und die Gründung der polnischen Kirche im Jahr 1000, *Salza Cholbergensis*, eds. Leciejewicz Lech, Rebkowski Marian, Kolobrzeg 2000, 67–72.
- Lübke Christian, Aussenpolitik im östlichen Mitteleuropa: Expansion und Hegemonie am Beispiel Polens und des Landes Halič-Volyn (bis 1387), *Das Reich und Polen*. eds. Patschovsky Alexander, Wunsch Thomas, Sigmaringen 2003, 21–58.
- Lupșa Ștefan, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria pâna la annual 1556*, Cernăuți 1929, 59.
- Madas Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*, Debrecen 2002.
- Makk Ferenc, Megjegyzések II. Géza történetéhez, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 62 (1978), 3–23.
- Makk Ferenc, III. Béla és Bizánc, *Századok* 116 (1982), 33–61.
- Makk Ferenc, *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989.

- Makk Ferenc, Külföldi források és a korai magyar történelem, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 102 (1995), 25–41.
- Makk Ferenc, *Magyar külpolitika (896–1196)*, Szeged 1996.
- Makk Ferenc, Külföldi források és a korai magyar történelem, *A turulmadártól a kettőskeresztig*, Szeged 1999, 95–115.
- Makk Ferenc, *Ungarische Außenpolitik (896-1196)*, Herne 1999.
- Makk Ferenc, A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században, *Változások a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*, eds. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs, Budapest 2004, 119–127.
- Makk Ferenc, *Thoroczkay Gábor, ed. Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemből*, Szeged 2006.
- Makk Ferenc, *Ausländische Quellen und die frühe ungarische Geschichte (10.-12. Jahrhundert)*, Makk Ferenc, *Vom mytischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz*, Herne 2012, 51-81.
- Макушев Викентиј, *Историјски споменици Јужнога Славенства и околних народа II*, Београд 1882.
- Marosi Ernő, Román kor, *A művészet története Magyarországon*, ed. Aradi Nóra, Budapest 1983, 21–51.
- Marosi Ernő, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, Budapest 1984.
- Marosi Ernő, A pilisi monostor szerepe a XIII. századi magyarországi művészetben, *Studia comitatensia* 17 (1985), 551–561.
- Marosi Ernő, A második kalocsai székesegyház néhány művészettörténeti kérdése, *Kalocsa* 2000, 51–68.
- Марковић Василије, *Православно монаштво и манастири у Средњовъковној Србији*, Сремски Карловци 1920.
- Матић Војислав, Стара црква Св. Николе у Сремским Карловцима, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 11 (1975), 81-95.
- Матић Војислав, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 41-54.
- Матић Војислав, *Архитектура фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1984.
- Mezey László, Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése (1000–1452), *Vigilia* 41 (1974), 368–374.

- Mező András, *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*, Budapest 2003.
- Mesić Matija, Pleme Berislavića, *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 8 (1869), 30 – 104.
- Mesterházy Károly, Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez, *Századok* 127 (1993), 450–468.
- Милановић-Јовић Оливера, Момировић Петар, *Фрушкогорски манастири*, Београд 1963.
- Mirković Mirolava, *Sirmium: istorija grada od kraja I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2008.
- Мирковић Лазар, Црква у Старом Сланкамену, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 11 (1955), 117-136.
- Медаковић Дејан, Барокна архитектура у Подунављу, *Летопис Матице српске*, 5 (новембар 1961), 328-350.
- Медаковић Дејан, *Путеви српског барока*, Београд 1971.
- Медаковић Дејан, Српска уметност у XVIII веку, Београд 1980.
- Medgyessy S. Norbert, Ötvös István, Óze Sándor, (eds.), *Nyolcszáz esztendő a ferences rend – Tanulmányok a rend lelkeségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*, Budapest 2013.
- Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantiam historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae* 1858.
- Момировић Петар, Извештај о раду Завода за заштиту споменика културе АП Војводине за 1953-1954. годину, *Зборник Заштите споменика културе* 6-7 (1955-1956), Београд 1957, 305.
- Момировић Петар и Милошевић Милоје, Манастирска црква Старог Хопова, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине I* (1957), 20-24.
- Момировић Петар, О православном храму св. Николе из 1468. и иконама из 1749. у Старом Сланамену, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 22 (1986), 233-242.
- Moravcsik Gyula, Görögnyelvű monostorok Szent István korában, *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I*, ed. Serédi Jusztinián, Budapest 1938, 387–422.

- Moravcsik Gyla, The role of Byzantine church in medieval Hungary, *Studia Byzantina*, ed. Gyla Moravcsik, Budapest 1967, 326-340.
- Moravcsik Gyla, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970.
- Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest 1984.
- Moravcsik Gyula, *Bizánc és a magyarság*, Budapest 2003.
- Mureşan Dan Ioan, Une historie de trois emereurs. Aspects des realtions de Sigismond de Luxembourg avec Manuel II et Jean VII Palèologue, *Emperor Sigismund and the Orthodox World*, ed. Ekaterini Mitsiou, Vienna 2010, 41-101.
- Múcska Vincent, Az első magyarországi püspökségekről, *Fons* 12 (2005), 3–28.
- Nagy Dániel Sándor, Kalocsa, Belvárosi iskola, *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*, Budapest 2004, 236.
- Nagy Sándor, *Dombó*, Újvidék 1974.
- Nađ Šandor, *Dombo – srednjovekovna opatija i tvrđava*, Novi Sad 1985.
- Haђ Антун, Осврт на Челебијин опис старог града Бача, *Изворник: гласило огранка Вукове задужбине у Гајдобри* 2,3 (2006-2007), 187-230.
- Недвидек Софија, Конзервација цркве св. Николе у Сланкамену извршена 1966-1968, *Зборник заштите споменика културе* 24 (1974), 59-65.
- Nemerkenyi Előd, *Latin Classics in Medieval Hungary*, Debrecen-Budapest 2004.
- Neralić Jadranka, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u Tajnom vatikanskom arhivu od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća: Schedario Garampi*, Zagreb 2000.
- Новаковић Стојан, Последњи Бранковићи у историји и у народном певању 1456 – 1502, *Летонис Матице српске*, књ. 146, св. друга (1886), 1 – 47.
- Oikonomidés Nikolaos, Á Propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le métropolitte de Turquie, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 9 (1971), 527–533.
- Oikonomidés Nikolaos, Vardariotes – W.l.nd.r – V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934, *Südost-Forschungen* 32 (1973), 1–8.

- Ortvay Tivadar, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez I*, Pozsony 1896.
- Oršolić Marko, Sedamstoljetno djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini, *Franjevci Bosne i Hercegovine na raskršću kultura i civilizacija. Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, ur. Sorić Ante, Zagreb 1989, 17-36.
- Ostojić Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima sv. 3 Benediktinci u Panonskoj Hrvatskoj i Istri*, Split 1965.
- Острогорски Георгије, *Историја Византије*, Београд 1998.
- Павловић Иван, О св. Луци и пренашању његовог тела. Рукопис друге половине XV века, *Гласник Српског ученог друштва* 51 (1882), 70-100.
- Papacostea Șerban, *Between the Crusade and the Mongol Empire, The Romanians in the 13th Century*, Cluj-Napoca 1998.
- Papacostea Șerban, Întemeierea Țării Românești și a Moldovei și românii din Transilvania: un nou izvor, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Bucharest 1999, 81-103.
- Papacostea Șerban, Întergiri la cunoașterea vieții bisericești a românilor în evul mediu (secolul XIV), *Geneza statului*, Bucharest 1999, 221-238.
- Papacostea Șerban, Bizanțul și cruciata la Dunărea de Jos, la starșitul secolului al XIV-lea, *Evul mediu românesc*, Bucharest 2001, 47-70.
- Pauler Gyula, *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt I-II*, Budapest 1899.
- Păclișanu Zenovie, Propaganda catolică între românii din Ardeal și Ungaria înainte de 1500, *Cultura creștină* 9, nos. 1-2 (1920), 4-34.
- Păcurariu Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. Vol. 1., Bucharest 1991.
- Петковић Владимир, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.
- Петровић Душан, *Историја сремске епархије*, Сремски Карловци 1970.
- Петровић Коста, *Саборна црква у Сремским Карловцима*, Београд 1962.
- Петровић Миомир, О ранохришћанским и раносредњовековним црквама у Војводини, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVIII* (1996), 71-80.

- Pettkó Béla, Kapisztrán János levelezése a magyarokkal, *Történelmi Tár, new series* 2 (1901), 161-222.
- Пиперски Никола, Готичка капела у Бачком замку, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXIX* (2016), 197-205.
- Пиперски Никола, У прилог разматрању датовања грађевинских слојева цркве фрањевачког самостана Свете Марије у Бачу насталих током средњег века, *Српска теологија данас* 9 (2017), 205-216
- Piperski Nikola, Identity, Legitimacy, Influences: Rethinking and Comparative Analysis of two Frescoes of the Crucifixion from the Monastery of the Assumption of Mary in Bač and the Ascension Church in Žiža, Ниш и Византија XVI, ур. Ракоција Миша, Ниш 2018, 183-194.
- Privatric Srđan, *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd 1997.
- Picot Emil, Стеван Павловић, *Срби у Угарској, њихова повестница, повластице, црква, политичко и друштвено стање*, Нови Сад 1883.
- Plezia Marian, P. Paschalis pápa bullája a lengyel, vagy a magyar érsekhez?, *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth. Klasszika Filológiai Tanulmányok III.*, Budapest 1978, 353–366.
- Podskasky Gerhard, *Christentum und theologische Literatur in der Kijever Rus (988–1237)*, München 1982.
- Pop Iona-Aurel, Ethnie et confession. Genèse médiévale de la nation roumaine modern. *Ethnie et confession en Transylvanie (du XIIIe au XIXe siècles)*, ed. Bocșan Nicolae, Lumperdean Ioan, Pop Ioan-Aurel, Cluj-Napoca 1996, 5-60.
- Pop Iona-Aurel, *Națiunea română medievală. Solidarități entice românești în secole XIII – XIV*, Bucharest 1998.
- Popa Radu, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, Bucharest 1997.
- Поповић Душан Ј., *Срби у Војводини. Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699.*, књ. 1, Нови Сад 1990.
- Popović Vladimir, „Metodijev“ grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici, *Starinar* 24-25 (1973–1974), 265-270.
- Popović Vladimir, Le dernier évêque de Sirmium, *Revue des études augustiniennes* 21 (1975), 91-110.

- Popović Vladimir, *Sirmijska episkopija i srednjovekovna crkva na Balkanu, Sirmium 11* (1980), 291-296.
- Popović Vladimir, *Kulturni kontinuitet i litearna tradicija u crkvi srednjovekovnog Sirmijuma, Sirmium 12* (1980), 303-306.
- Popović Vladimir, *Sirmium – grad careva i mučenika (sabрани radovi o arheologiji i istoriji Sirmijuma)*, Sremska Mitrovica 2003.
- Поповић Марко и Весна Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду: истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве*, Београд 2004.
- Prioteasa Dana Elena, *Medieval Wall Paintings in the Transylvanian Orthodox Churches. Iconographic Subjects in Historical Context*, București-Cluj-Napoca 2016.
- Пурковић Миодраг, *Српски патријарски средњега века*, Диселдорф 1976.
- Püspöki Nagy Péter, *Szent István egyházszervezete, Előzmények, kánonjogi háttér. Szent István és kora*, ed. Glatz Ferenc, Kardos József, Budapest 1988, 59–80.
- Püspöki Nagy Péter, *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301*, Bratislava 1989.
- Radauš Vanja, *Srednjovekovni spomenici Slavonije*, Zagreb 1973.
- Радић Иринеј, *Повест кратка повест о фрушкорском општежителном манастиру Хопову*, Будим 1847.
- Радовановић Јанко, Прилог иконографији светих сремских деспота Бранковића, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 7 (1971), 295-314.
- Радојичић Ђорђе, Крушедолске црквене песме XVI века, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 2 (1958), 187-189.
- Радонић Јован, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905.
- Raffay Endre, *A kalocsai második székesegyház és faragványai*, Újvidék 2010.
- Rački Franjo, *Одношaj српских деспота и доселица наспрама круни и краљевини Хрватској и Угарској г. 1426 – 1503*, *Књижевник* II (1865), 476 – 488.

- Reiche Jens, Kirchenbaukunst des 10. und frühen 11. Jahrhunderts in Italien, *Die Ottonen. Kunst – Architektur – Geschichte*, ed. Beuckers Klaus Gereon, Petersberg 2002, 351 – 384.
- Révész Éva, *Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci-bolgár-magyar egyházi kapcsolatokhoz*, neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu u Segedinu 2011. godine.
- Révész Éva, Die Siegel der Bischöfe von Turkia und die Rolle der Orthodoxie um das ersten Millennium im Königreich Ungarn, *Cogito, scribo, spero*, ed. Bolom-Kotari Martina, Zouhar Jacob, Hradec Králove 2012, 79–97.
- Révész Éva, Turkia keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében, *Belvedere Meridionale* 26 (2014), 7-22.
- Révész László, Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén, *Honfoglalás és régészet*, ed. Kovács László, Budapest 1994, 139–150.
- Révész László, *A karosi honfoglalás kori temetők*, Miskolc 1996.
- Ripoche Jean-Pierre, Bizánc vagy Róma. Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban, *Századok* 111 (1977), 79-92.
- Rački Franjo, Thomas archidiaconus: Historia Salonitana. *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium XXVI*, Zagreb 1894.
- Róna-Tas András, *Hungarians and Europe in the Middle Ages. An introduction to early Hungarian history*, transl. Bodoczky Nicholas, Budapest 1999.
- Рокаи Петер, Прилог познавању положаја Срба у Угарској у XV веку, *Зборник Матице српске за историју* 6 (1972), 87 – 91.
- Рокаи Петер, Из средњовековне историје Новог Сада, *Зборник за историју* 11 (1975), 105-110.
- Рокаи Петер, "Бродови" на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, *Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1979. године*, Београд 1983, 139-176.
- Рокаи Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд 2002.
- Romhányi Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*, Budapest 2000.

- Romhányi Beatrix, Social Network and Resources of the Observant Franciscans in Hungary at the End of the Middle Ages, *Chronica* 15 (2017), 125-135.
- Romhányi Beatrix, Monasteries along Danube, *Genius loci Laszlovszky 60*, ed. Mérai Dóra, Budapest 2018, 77-81.
- Rona-Tas András, *Hungarians and Europe in the Middle Ages. An introduction to early Hungarian History*, Budapest 1999.
- Руварац Димитрије, *Српска митрополија Карловачка око половине XVIII века*, Сремски Карловци 1902.
- Руварац Димитрије, *Списак српских фрушкогорских манастира 1753. године*, Сремски Карловци 1903.
- Руварац Иларион, Кратак живот деспота Стефана Бранковића, *Летопис Матице Српске* 117, Нови Сад 1875.
- Руварац Иларион, *Православни српски манастири у Срему, Шематизам источно-православне српске архидијецезе сремско-карловачке за годину 1892*, Нови Сад 1892.
- Руварац Иларион, О роду деспотице србске Анђелине и срећи деспине Марије, *Зборник Илариона Руварца I*, Београд 1934, 36 – 40.
- Руварац Иларион, Стари Сланкамен, *Зборник Илариона Руварца*, књига СIII свеска I, Београд 1934.
- Rusu Adrian Andrei, *Ctitori și biserică din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare 1997.
- Rusu Adrian Andrei, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa*, Cluj-Napoca 1999.
- Sawicki Jakob, Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetz Stefans des Heiligen, *Ungarische Jahrbücher* 9 (1929), 395–425.
- Swinarski Ursula, *Herrscher mit den Heiligen*, Bern 1991.
- Swoboda Wincenty, Druga metropolia w Polsce czasów Chrobrego, *Roczniki Historyczne* 63 (1997), 7–16.
- Севдић Јован, Локалитети фресака у Војводини, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 1 (1957), 32-46.
- Севдић Јован, Конзервација и рестаурација иконостаса Стефана Тенецког и владичанског трона са конзервацијом фреске у цркви у Старом

- Сланкамену 1967-1968, *Зборник заштите споменика културе* 24 (1974), 67-70.
- Seegrün Wolfgang, *Das Papsttum und Skandinavien*, Neumünster 1967.
- Sedlmayr Hans, Die gotische Kathedrale Frankreichs als europäische Königskirche, *Anzeiger der österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-Historische Klasse*, 1949. Jahrgang, 390-409.
- Sekulić Ante, *Drevni Bač*, Split 1978.
- Servatius Carlo, *Paschalis II. (1099–1118). (Päpste und Papsttum 14.)*, Stuttgart 1979.
- Смирнов-Бркић Александра, Снежана Вукадиновић, Писани извори о св. Иринеју сирмијумском у контексту најстарије црквене оргнзације Срема, *Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси*, ур. Харди Ђура, Сремска Митровица 2013, 75-100.
- Suciu Ioan D., *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara 1977.
- Szakács Béla Zsolt, *Western Complexes of Hungarian Churches of the Early XI Century*, *Hortus Artium Medievalium* 3 (1997), 149–163.
- Szakács Béla Zsolt, Az államalapítás korának építészete Magyarországon, *Műemlékvédelem* 44 (2000), 67-74.
- Szakács Béla Zsolt, Early Mendicant Architecture in Medieval Hungary, *Monastic architecture and the city*, ed. Marado Catarina Almeida, *Debates* 6 (2014), 23-34.
- Szakács Béla Zsolt, Dombó és a korai altemplomok Magyarországon, *Építészet a középkori Dél-Magyarországok*, ed. Kollar Tibor, Budapest 2010, 671-715.
- Szakács Béla Zsolt, Ernő Foerk and the medieval cathedrals of Kalocsa, *Journal of built environment* 7 issue 2 (2019), 82-88.
- Szegfű László, Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon, *Fejezetek a régebbi magyar történelemből* I, ed. Makk Ferenc, Szeged 1981, 73–95.
- Szegfű László, Gellért, Szent, *Korai magyar történeti lexikon. Főszerk*, eds. Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferenc, Budapest 1994, 231.
- Székely György, La Hongrie et Byzance aux Xe-XIIe siècles, *Acta historica Academiae scientiarum Hungaricae* 13 (1967), 291-311.

- Székely György, (ed.) *Magyarország története. Előzmények és a magyar történet 1242-ig I–II. Főszerk*, Budapest 1984.
- Szendrei Janka, *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Budapest 2005.
- Szentivany Martin, *Discratio paralipomenica rerum memorabilium Hungarie, Tyrnaviae* 1699
- Szilágyi Loránd, Az Anonymus-kérdés revíziója I–II, *Századok* 71 (1937), 1–54, 136–202.
- Szovák Kornél, Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században, *Magyarország és a Szentszék*, ed. Zombori István, Budapest 1996, 21–45.
- Szovák Kornél, Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon, *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, ed. Takács Imre, Pannonhalma 2001, 35-47.
- Solymosi László, Püspöki joghatóság Somogyban a XI. Században, *Turul* 72 (1999), 100–107.
- Solymosi László, *Ius coronandi. Koronázási emlékek az Esztergom-Bp.-i Főegyházmegye gyűjteményeiből*, Katalógus, ed. Hegedűs András, Esztergom 2012.
- Sörös Pongrácz, *Az elenyészett bencés apátságok, (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története)*, Budapest 1912.
- Sosnowski Miłoss, Co wiadomo o lokalizacji pustelni tzw. Pięciu Braci?, *Roczniki Historyczne* 71 (2005), 7–30.
- Спремић Момчило, Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски, *Зборник Филозофског факултета у Београду XV/1* (1985), 127 – 143.
- Спремић Момчило, Деспот Ђурађ Бранковић и Папска курија, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 16 (1989), 163 – 177.
- Спремић Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- Спремић Момчило, Српски деспоти у Срему, *Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема*, Београд – Беочин 2007, 45 – 73.
- Sroka Stanisław, Lengyelország, *Európa és Magyarország Szent István korában*, ed. Kristó Gyula, Makk Ferenc, Szeged 2000, 173–189.

- Станковић Влада, *Комнини у Цариграду (1057-1185). Еволуција једне владарске породице*, Београд 2006.
- Станојев Небојша, *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад 1996.
- Stanojev Nebojša, A Dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői, *A középkoroi Del – Alföld és Srer*, ed. Kollár Tibor, Szeged 2000, 383-428.
- Stanojev Nebojša, A Dombói Szent György monostor bizánci ikonjai, *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, ed. Takács Imre, Pannonhalma 2000, 122-123
- Станојев Небојша, *Цркве, некропола, манастир*, Нови Сад 2004.
- Станојев Небојша, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015.
- Стојковски Борис, Бач средиште сремске цркве?, *Српска теологија данас*, Београд 2009, 380-385.
- Стевовић Иван, Једна хипотеза о најстаријем раздобљу Жиче, *Зограф* 38 (2014), 45-58.
- Стојковски Борис, Августинци и доминиканци у средњовековном Срему, *Средњовековна насеља на тлу Војводине. Историјски догађаји и процеси*, ур. Харди Ђура, Сремска Митровица 2013, 149-161.
- Stojkovski Boris, The Greek Charter of the Hungarian King Stephen 1., *Zbornik radova Vizantološkog instituta* LIII (2016), 127-140.
- Стојковски Борис, Византијски манастири у средњовековној Угарској, *Православно монаштво*, ур. Бојовић Драгиша, Ниш 2019, 115-138.
- Strigonii Knauz Ferdinandus, (ed.) *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I–II., Esztergom 1874–1882.
- Strzelczyk Jerzy, Die Rolle Böhmens und St. Adalberts für die Westorientierung Polens, *Adalbert von Prag. Brückenbauer zwischen Osten und Westen Europas*, ed. Henrix Hans–Hermann, Baden-Baden 1996, 141–162.
- Strzelczyk Jerzy, Polen, Tschechen und Deutsche in ihren Wechselwirkungen um das Jahr 1000, *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren*, ed. Borgolte Michael, Berlin 2002, 43–59.
- Schramm Ernst-Percy, *Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung*, Weimar 1937.

- Schramm Ernst-Percy, *Der König von Frankreich I*, Weimar 1939.
- Schwaiger Georg, Die Benediktiner im Bistum Regensburg. *Klöster und Orden im Bistum Regensburg*, eds. Schwaiger Georg, Mai Paul, Regensburg 1978, 7–60.
- Schwandtner Georgius Josephus, (ed.), *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmatiarum, Croaticarum et Sclavonicarum II.*, Wien 1748.
- Scholz Sebastian, *Transmigration und Translation. Studien zum Bistumswechsel der Bischöfe von der Spätantike bis zum Hohen Mittelalter*, Köln 1992.
- Schramm Ernst-Percy, *Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung*, Weimar, 1937.
- Schmidt Rudolf, Iz prošlosti Bača, *Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu*, knjiga XII, sveska 3-4 (1939), 382-413.
- Стошић Љиљана, *Манастир Бођани*, Нови Сад 2011.
- Schieffer Rudolf, Papsttum und Bistumgründung in Frankenreich, *Studia in honorem eminentissimi cardinalis Alphonsi M. Stickler, Curante Rosalio Iosepho card., Castillo Lara*, Roma 1992, 517–528.
- Tadić Jorjo, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939.
- Takács Imre, Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a 13. Századi kalocsai székesegyházból, *A középkori Dél-Alföld és Szer*, ed. Kollár Tibor, Szeged 2000, 305–335.
- Timotijević Miroslav, Sremski despoti Brankovići i osnivanje manastira Krušedola, *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 27-28 (1991–1992)*, 127-150.
- Tellenbach Gerd, *Die westliche Kirche vom 10 bis zum frühen 12. Jahrhundert. (Die Kirche ihrer Geschichte II/1.)*, Göttingen 1988.
- Török József, *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*, Budapest 1977.
- Török József, A középkori magyarországi liturgia története, *Kódexek a középkori Magyarországon*, ed. Vizkelety András, Budapest 1986, 49–66.
- Török József, Legeza László, *A kalocsai érsekség évezrede*, Budapest 1999.
- Török József, *A tizenkettedik század magyar egyháztörténete*, Budapest 2002.

- Tóth Péter, Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után, *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére*, ed. Érszegi Géza, Tihany 2007, 31–36.
- Tóth Endre, Gergely Buzás, Magyar építészet I, *A rómaiaktól Buda elfoglalásáig*, Budapest 2016, 58.
- Tóth Sándor, A 11-12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai, *Paradisum plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, ed. Takács Imre, Pannonhalma 2001, 229-266.
- Třeštík Dušan, Von Svatopluk zu Boleslaw Chobry. Die Entstehung Mitteleuropas aus der Kraft des Tatsächlichen und aus einer Idee, *The Neighbours of Poland in the 10th Century*, ed. Urbańczyk Przemysław, Warsaw 2000, 111–145.
- Thallóczy Lajos, Antal Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, Monument Hungariae historica, Diplomataria (1198 - 1526)*, Budapest 1907.
- Thoroczkay Gábor, Előszó. A kalocsai érseki egyház története kötethez, *Katona István: A kalocsai érseki egyház története I*. Kalocsa, 2001. I–XXX. (=Thoroczkay Gábor, A kalocsai érsekség első évszázadáról, *Írások az Árpád-korról*, Budapest 2009, 51–66.)
- Thoroczkay Gábor, Az első magyarországi érsekek kérdéséhez, *Írások az Árpád-korról*, Budapest 2009, 9–21.
- Thoroczkay Gábor, A kalocsai érsekség első évszázadáról, *Írások az Árpád-korról* XXV–XXVI (2009), 51–66.
- Thoroczkay Gábor, Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez, Uő: *Írások az Árpád-korról*. Budapest 2009, 67–87.
- Thoroczkay Gábor, Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei, Uő: *Írások az Árpád-korról*, Budapest 2009, 33–50.
- Thoroczkay Gábor, Az első magyarországi érsekek kérdéséhez, *Írások az Árpád-korról*, Budapest 2009, 9–21.
- Thoroczkay Gábor: As(e)rik – Anasztáz érsek és Sobottin kapcsolata, *Írások az Árpád-korról*, Budapest 2009, 23–32.

- Ćirković Sima, *Civitas sancti Demetrii, Sremska Mitrovica*, ur. Prica Radomir, Sremska Mitrovica 1969, 59-71.
- Ћирковић Сима, О деспоту Вуку Гргуревићу, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 6 (1970), 283-290.
- Ћирковић Сима, Поклад краља Вукашина, *Зборник филозофског факултета* књ. 14, 1 (1979), 153-163.
- Ћирковић Сима, Свети Сава између Истока и Запада, *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. Ћирковић Сима, Београд 1998, 27-38.
- Udvardy József, *A kalocsai káptalan középkori története*, Szeged 1986.
- Udvardy József, *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*, Köln 1991.
- Udvardy József, *A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban*, Budapest 1992.
- Uhlirz Mathilde, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III.* II, Berlin 1954.
- Fallenbüchl Ferenc, *Az ágostonrendiek Magyarországon*, Budapest 1943.
- Fedalto Giorgio, *Hierarchia ecclesiastica orientalis: series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium I*, Padova 1988.
- Fedeles Tamás, Koszta László, *Pécs (Fünfkirchen). Das Bistum und die Bischofssatdt im Mittelalter*, Wien 2011.
- Félegyházi József, *Az egyház a korai középkorban*, Budapest 1967.
- Ferjančić Božidar, Sirmijum u doba Vizantije, *Sremska Mitrovica*, ur. Prica Radovan, Sremska Mitrovica 1969, 33-58.
- Foerk Ernő, A kalocsai székesegyház, *Magyarország műemlékei* IV (1915), 43–70.
- Forster Gyula, (ed.), *III. Béla magyar király emlékezete*, Budapest 1900.
- Фостиков Александра, О Дмитру краљевићу, *Историјски часопис: орган историјског института САН XLIX* (2002), 47 – 67.
- Fried Johannes, *Otto III. und Boleslaw Chrobry*, Stuttgart 1989.
- Fügedi Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest 1981.

- Fuhrmann Horst, Provincia constat duodecim episcopatibus. Zum Patriarchatsplan Erzbischof Adalberts von Hamburg–Bremen, *Studia Gratiana* 9 (1967) 389–404.
- Fuxhoffer Damianus, *Monasteriologia regni Hungariae* I, Weszprimii 1803.
- Fuxhoffer Damiani, Marius Czinár, *Monasterologiae Regni Hungariae* I, Pestini 1858.
- Fuxhoffer Damianus, Czinár Maurus, (1869), *Monasteriologia regni Hungariae*, tom. II, Vindobonae et Strigonii 1869.
- Haiger Ernst, Königtum und Kirchenorganisation: Erzbistumsgründungen im Hochmittelalter. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 112 (2001) 311–329.
- Harsányi András, *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen 1938.
- Харди Ђура, Галички кнежеви дародавци манастира Светог Димитрија на Сави, *Споменица Историјског архива Срем*, 1 (2002) 56-76.
- Харди Ђура, Руски краљеви Галиције дародавци манастира Светог Димитрија на Сави, *Истраживања* 15 (2004), 49-61.
- Hardi Đura, Putovanja dva ugledna putnika iz ruskih zemalja kroz Panoniju i Balkan sredinom 13.veka, *Balkan i Panonija kroz istoriju*, Novi Sad 2006, 125-136.
- Харди Ђура, Петроварадин „престоница“ једног Анжујца, *Средњовековна насеља на тлу Војовиде, историјски догађаји и процеси*, ур. Харди Ђура, Сремска Митровица 2013, 243-278.
- Harsányi András, *A Domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen 1938.
- Hacke Curt-Bogislav, *Palliumverleihungen bis 1143*, Marburg 1898.
- Heller Georg, Nehring Karl, *Comitatus Sirmiensis*, München 1973.
- Henszlmann Imre, *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stíli emlékeinek rövid ismertetése*, Budapest 1876.
- Henselman Imre, Iskopavanja u Baču 1872. godine, *Građa za proučavanje starog grada Bača – grad na Mostongi (Bač)* 3 (1973), 1-13.

- Хенслман Емерих, Извештај о новим ископавањима у Бачу извршеним по налогу г. надбискупа 1872. године, *Изворник: гласило огранка Вукове задужбине у Гајдобри* 4 (2008), 239-256.
- Herrmann Klaus-Jürgen, *Das Tuskulanerpapsttum (1012–1046)*, Stuttgart 1973.
- Hervay Ferenc, Geschichte der Franziscaner in Ungarn bis zum Beginn der Reformation, *800 Jahre Franz von Assisi. Franyiskanische Kunstund Kultur desMittelalters, Krems-Stein, Minoritenkirche, 15. Mai'17. Oktober 1982*, ed. Kühnel Harry, Vienna 1982, 312-317.
- Hervay Ferenc Levente, Ágostonosok, *Korai magyar történeti lexikon*, eds. Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferenc, Budapest 1994, 31–32.
- Hervay Levente, A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon, *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, ed. Takács Imre, Pannonhalma 2001, 461–547.
- Hilsch Peter, Der Bischof von Prag und das Reich in sächsischer Zeit, *Deutsches Archiv* 28 (1972), 1–42.
- Holler László, A magyar korona néhány alapkérdéséről, *Századok* 130 (1996), 906–963.
- Hoensch Jörg K., *Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368-1437*, Munich 1996.
- Holtzmann Robert, *Geschichte der sächsischen Kaiserzeit*, München 1955.
- Holtzmann Walter, XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből, *Századok* 93 (1959), 404–417.
- Hóman Bálint, *Magyar pénztörténet 1000–1325*, Budapest 1916.
- Hóman Bálint, *Magyar történet I*, Budapest 1941.
- Horváth Tibor Antal, De abbatia Francavillensi in Hungaria, *Analecta Praemonstratensia* 6 (1930), 363-366.
- Horvat Anđela, *Između gotike i baroka. Umetnost kontinentalnog dela Hrvatske od oko 1500. do 1700.*, Zagreb 1975.
- Horváth János, A Gellért-legendák forrásértéke, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 13 (1958), 21–82.

- Huschner Wolfgang, *Transalpine Kommunikation im Mittelalter I–III*, Hannover 2003.
- Ciociltan Virgil, Înteleşul politic al ‘miniunii’ sfântului Nicodim de la Tismana, *Studi şi Materiae de Istorie Medie* 22 (2004), 153-168.
- Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiakl korában I – II*, Budapest 1890– 1894.
- Csóka J. Lajos, *Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra I*, Budapest 1969.
- Cvekan Paškal, *Franjevci u Baču*, Virovitica 1985.
- Čevapović Grgur, *Catalogus observantis minorum provinciae S. J. A Capistrano*, Budaе 1823.
- Čemere Zoltan, *Ognjišta u močvari: prilozi za srednjovekovnu istoriju kikindskog kraja i Vojvodine*, Kikinda 2007.
- Шамадан Ксенија, Угарски владари на петроварадинској тврђави у XIII и XIV веку, *Годишњак Музеја града Новог Сада* 5-6 (2009-2010), 126-140.
- Šišić Ferdo, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
- Шкриванић Гавро, *Monumenta Cartographica Jugoslaviae II*, Београд 1979.
- Špehar Josif, *Franjevački samostan Bač, kronološki pregled*, Ваč 2012.
- Шпехар Олга, *Настанак хришћанске сакралне топографије урбаних простора централног Балкана: од миланског едикта до почетка 7. века* необјављена докторска дисертација, одбрањена на Филозофском факултету, Универзитета у Београду 2012. године.
- Шупут Марица, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, Београд 1991.

Електонски извори:

- Kosztá László, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban, A középkori Dél-Alföld és Szer*, ed. Kollár Tibor, Szeged 2000.
- https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pae/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarorszag_egyhazi_topogr.htm

14. СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

- Сл. 1. Мапа Калочко-бачке црквене покрајине
(преузето из: L. Koszta, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs 2013, 92)
- Сл. 2 Мапа Калочко-бачке архидијецезе
(преузето из: L. Koszta, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs 2013, 67)
- Сл. 3 Идеална реконструкција изгледа Бачког замка из времена Петрера Варадија, према Р. Шмиту
(преузето из: С: Вујовић, *Како очувати и користити културно наслеђе. Допринос Векова Бача*, Нови Сад, 2016, 98)
- Сл. 4 Основа првобитне катедрале у Калочи према И. Хенслману
(преузето из: В. Z. Szakács, *Ernő Foerk and the medieval cathedrals of Kalocsa, Journal of built environment 7 issue 2* (2019), 83)
- Сл. 5 Реконструкција изгледа и основе првобитне катедрале у Калочи према Е. Фоерку
(преузето из: В. Z. Szakács, *Ernő Foerk and the medieval cathedrals of Kalocsa, Journal of built environment 7 issue 2* (2019), 84)
- Сл. 6 Основа цркве Св. Пантелејмона II у Келну
(преузето из: В. Z. Szakács, *Ernő Foerk and the medieval cathedrals of Kalocsa, Journal of built environment 7 issue 2* (2019), 85)
- Сл. 7 Основа друге катедрале у Калочи
(преузето из: В. Z. Szakács, *Ernő Foerk and the medieval cathedrals of Kalocsa, Journal of built environment 7 issue 2* (2019), 86)
- Сл. 8 Друга катедрала у Калочи, поглед на олтарску апсиду са радијалним капелама
(преузето из: L. Koszta, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs 2013, 117)
- Сл. 9 Реконструкција изгледа западног pročеља друге калочке катедрале према Е. Фоерку

- (преузето из: L. Koszta, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs 2013, 116)
- Сл. 10 Црква у Авењеру (Avesnières) (данас део града Лавала) у југозападној Француској поглед са истока
(Преузето са сајта: <https://fr.wikipedia.org>)
- Сл. 11 Капела у бачком замку
(фото: аутор)
- Сл. 12 Основа капеле на североисточној кули бачког замка
(преузето из: С: Вујовић, *Како очувати и користити културно наслеђе. Допринос Векова Бача*, Нови Сад, 2016, 114)
- Сл. 13 Реконструкција облика капеле у бачком замку
(Преузето из: Н. Пиперски, Готичка капела у Бачком замку, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXIX* (2016), 202)
- Сл. 14 Оквир прозора на олтарској апсиди капеле Бачког замка, идеална реконструкција
(Преузето из: Н. Пиперски, Готичка капела у Бачком замку, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXIX* (2016), 203)
- Сл. 15 Домбо, основа тробродне базилике испод готичке цркве
(Преузето из: B.Z. Szakács, *Dombó és a korai altemplomok Magyarországon, Építészeti a középkori Dél-Magyarországon*, ed. T. Kollar, Budapest 2010, 672)
- Сл. 16 Идеална реконструкција олтарске преграде у базилици Св. Ђорђа у Домбу, према Н. Станојеву
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 55)
- Сл. 17 Икона Христа на престолу, Домбо, ливена бронза, димензије: 60,3x53x6,8 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 24)
- Сл. 18 Икона Богородице на престолу, Домбо, ливена бронза, димензије: 70,6x65,2x9 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 25)
- Сл. 19 Икона Богородице Заступнице, Домбо, ливена бронза, димензије: 65,1x62,0x8 mm

- (Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 25)
- Сл. 20 Икона Светог Николе и Светог Василија, Домбо, ливена бронза, димензије: 69,0x58,8x7,7 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 26)
- Сл. 21 Икона Св. Ђорђа, Домбо, ливена бронза, димензије: 71,6x65,2x9 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 25)
- Сл. 22 Икона Св. Пантелејмона, Домбо, ливена бронза, димензије: пречник 39.5/39,7 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 26)
- Сл. 23 Икона Св. Прокопија, ливена бронза, димензије: 66,4 x 31,4 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 26)
- Сл. 24 Олтарска апсида цркве фрањевачког самостана у Бачу
(фото: аутор)
- Сл. 25 Мапа манастира уз Дунав, 1000-1240
(Преузето из: Romhányi Beatrix F., *Monasteries along Danube, Genius loci Laszlovszky 60*, ed. D. Mérai, Budapest 2018, 80)
- Сл. 26 Локација и претпостављена основа тробродне базилике бенедиктинског самостана у Сремским Карловцима
(Преузето из: Д. Гачић, *Археолошко наслеђе Сремских Карловаца*, Нови Сад 2016, 55)
- Сл. 27 Локација тробродне базилике бенедиктинског самостана у Сремским Карловцима (данашњи изглед)
(Преузето из: Д. Гачић, *Археолошко наслеђе Сремских Карловаца*, Нови Сад 2016, 55)
- Сл. 28 Крипта тробродне базилике бенедиктинског манастира Св. Ђорђа у Домбу
(Преузето из: B.Z. Szakács, *Dombó és a korai altemplomok Magyarországon, Építészet a középkori Dél-Magyarországok*, ed. T. Kollar, Budapest 2010, 672)
- Сл. 29 Базилика Св. Ђорђа, претпостављени изглед, 3Д модел
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 35)

- Сл. 30 Остаци фреске са унутрашње стране северног зида базилике Св. Ђорђа у Домбу
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 111)
- Сл. 31 Основа цистерцитске опатије Белафонс (Пероварадин) из 1688 из Збирке карата Ратне архиве у Бечу.
(Преузето из: Р. Шмит и Ђ. Бошковић, *Средњовековни градови у Војводини, Војводина I*, ур. Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 303)
- Сл. 32 Основа базилике Блажене девице Марије цистерцитске опатије Белафонс
(преузето из: М. Takács, *A bélakúti/péterváradai ciszterci monostor*, Újvidék 1989, 91)
- Сл. 33 Остаци фреске Распећа Христовог, XIII век, западна стана јужног контрафора уз олтарску апсиду црква фрањевачког самотана у Бачу
(фото: аутор)
- Сл. 34 Мапа фрањевачких самостана на територији средњовековне Угарске
(Преузето из: В. Romhányi, *Social Network and Resources of the Observant Franciscans in Hungary at the End of the Middle Ages*, *Chronica* 15 (2017), 131)
- Сл. 35 Основа фрањевачког самостана у Бачу, према С. Вујовић
(преузето из: С: Вујовић, *Како очувати и користити културно наслеђе. Допринос Векова Бача*, Нови Сад, 2016, 24)
- Сл. 36 Фрањевачки самостан у Бачу, поглед са источне стране на звоник и олтарску апсиду
(фото: аутор)
- Сл. 37 Остаци другог слоја живописа на потрбушју преломљеног лука који дели олтарски простор од наоса (југ), црква фрањевачког самостана у Бачу, највероватније прва половина XIV века.
(фото: аутор)
- Сл. 38 Остаци трећег слоја живописа у горњој зони јужног зида у цркви фрањевачког самостана у Бачу, највероватније крај XIV или почетак XV века

(преузето из: С: Вујовић, *Како очувати и користити културно наслеђе. Допринос Векова Бача*, Нови Сад, 2016, 25)

Сл. 39 Црква Св. Луке у Купинову

(фото: аутор)

Сл. 40 Црква Св. Луке у Купинову, поглед са североисточне стране

(фото: аутор)

Сл. 41 Остаци старог града Купинова

(преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)

Сл. 42 Идеална реконструкција цркве Св. Луке у Купинову

(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 53)

Сл. 43 Западна фасада цркве Св. Луке у Купинову, идеална реконструкција

(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 50)

Сл. 44 Источна страна цркве Св. Луке у Купинову, идеална реконструкција

(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 49)

Сл. 45 Основа цркве Св. Луке у Купинову

(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 49)

Сл. 46 Попречни пресек кроз наос црква св. Луке у Купинову, са изгледом преграде између припрате и наоса (данасшње стање)

(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 49)

Сл. 47 Подужни пресек (запад – исток) цркве Св. Луке у Купинову (реконструкција из времена настанка)

(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 49)

Сл. 48 Црква Св. Николе, Сланкамен, поглед на западано прочеље

(преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)

Сл. 49 Црква Св. Николе, Сланкамен, поглед на бочну (јужну) страну

(преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)

- Сл. 50 Црква Св. Николе, Сланкамен, поглед на олтарску апсиду
(преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)
- Сл. 51 Црква Св. Николе, Сланкамен, основа
(преузето из: М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, Београд 1991, 239)
- Сл. 52 Основа цркве Св. Стефана у Сремској Митровици
(Преузето из: В. Матић, *Црква Светог Луке у Купинову, Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 54)
- Сл. 53 Основа цркве Св. Николе у Сремским Карловцима
(Преузето из: В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира, Нови Сад* 1984, 43)
- Сл. 54 Манастир Крушедол у XVIII веку, бакрорез, Захарије Орфелин, 1775
(преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)
- Сл. 55 Црква Благовештења манастира Крушедол, поглед са југоисточне стране, данашњи изглед
(преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)
- Сл. 56 Црква Благовештења манастира Крушедол, поглед са северозападне стране, данашњи изглед
(преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)
- Сл. 57 Основа цркве Благовештења, манастир Крушедол
(преузето из: М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, Београд 1991, 129)
- Сл. 58 Основа Сретењскњ цркве у селу Крушедолу
(Преузето из: В. Матић, *Црква Светог Луке у Купинову, Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 54)
- Сл. 59 Црква Св. Козме и Дамјана, манастир Раковац, данашњи изглед
(преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)
- Сл. 60 Основа цркве Св. Козме и Дамјана, манастир Раковац
(преузето из: М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, Београд 1991, 233)
- Сл. 61 Подужни пресек цркве Св. Козме и Дамјана, манастир Раковац

(преузето из: М. Шупут, *Споменици српског црквеног грађитељства XVI-XVII век*, Београд 1991, 233)

Сл. 62 Перспективни изглед цркве манастира Старог Јаска (реконструкција из времена настанка)

(Преузето из: В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1984, 89)

Сл. 63 Основа цркве манастира Старог Јаска (реконструкција из времена настанка)

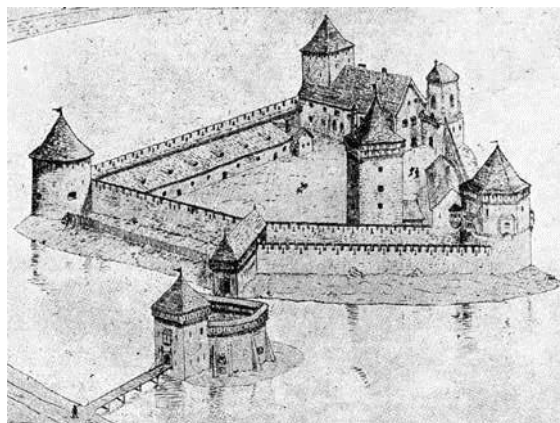
(Преузето из: В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1984, 87)

Сл. 1. Мапа Калочко-бачке црквене покрајине
 (преузето из: L. Koszta, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs 2013, 92)

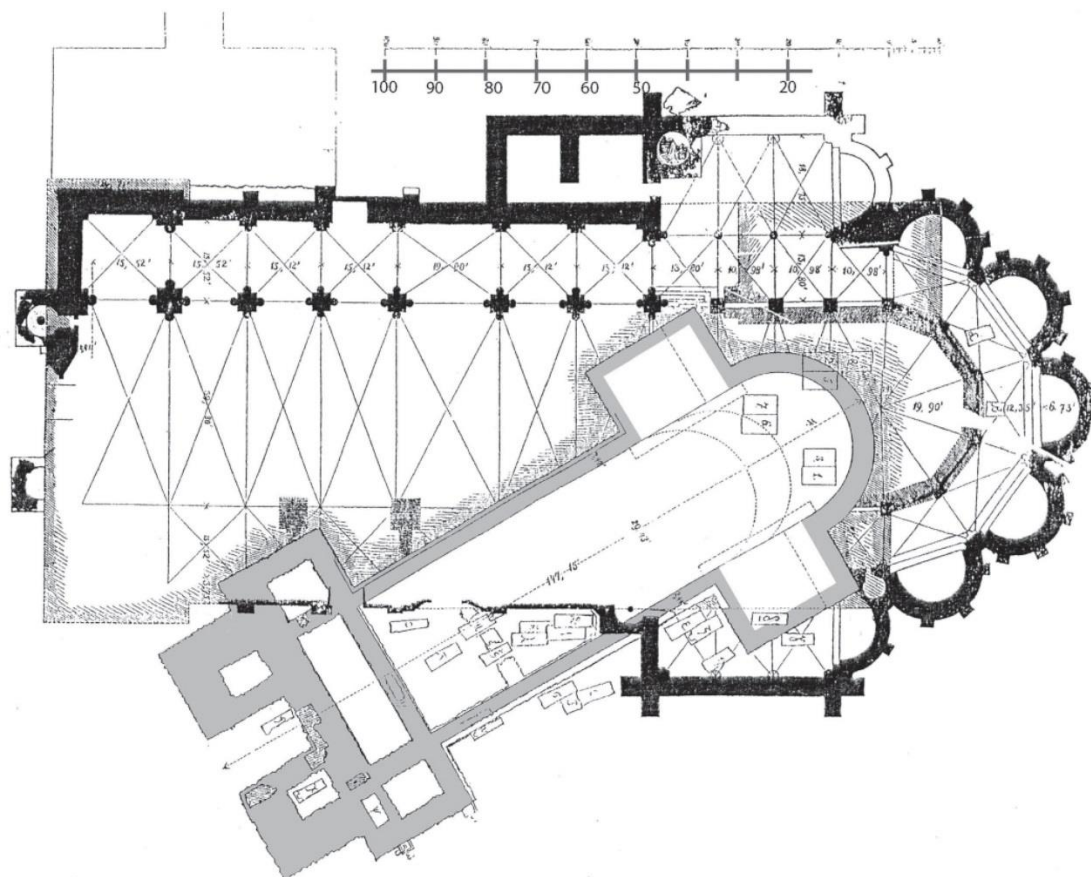

Сл. 2 Мапа Калочко-бачке архидијезезе
 (преузето из: L. Koszta, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs 2013, 67)

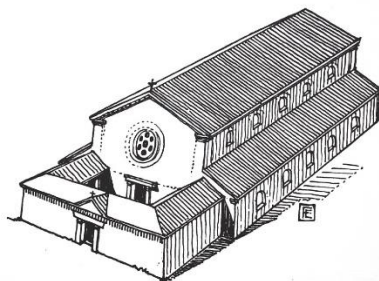
Сл. 3 Идеална реконструкција изгледа Бачког замка из времена Петера Варација, према Р. Шмиту

(преузето из: С: Вујовић, *Како очувати и користити културно наслеђе. Допринос Векова Бача*, Нови Сад, 2016, 98)

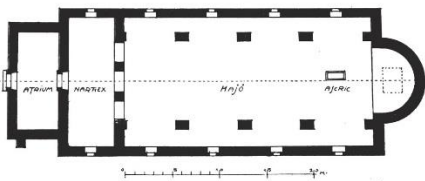

Сл. 4 Основа првобитне катедрале у Калочи према И. Хенслману

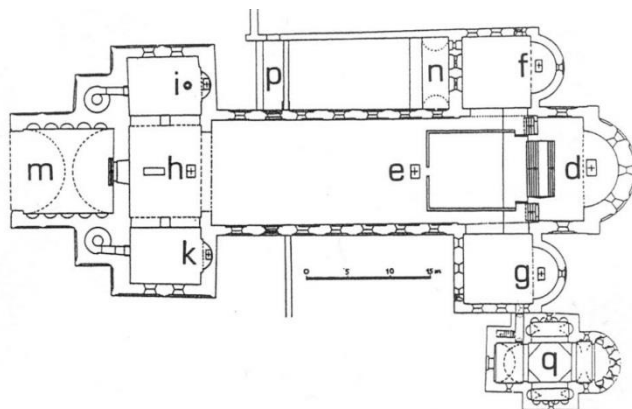
(преузето из: В. Z. Szakács, *Ernő Foerk and the medieval cathedrals of Kalocsa*, *Journal of built environment* 7 issue 2 (2019), 83)

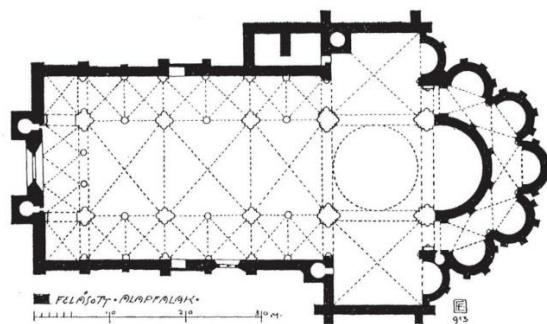
5. ábra A 11. századi kalocsai székesegyház

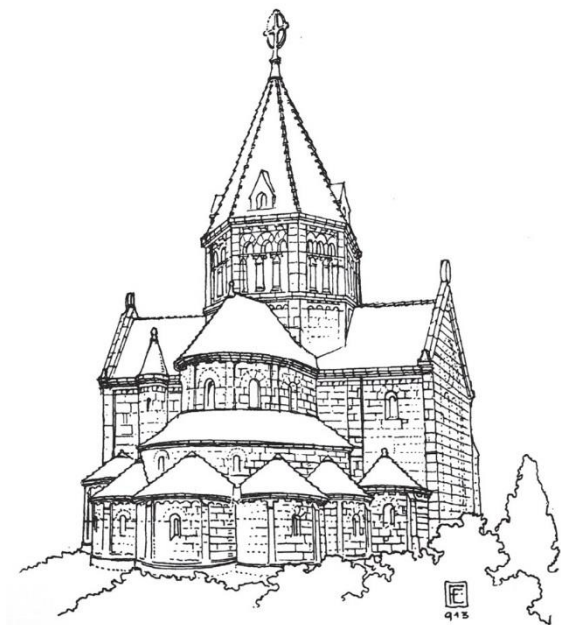
Сл. 5 Реконструкција изгледа и основе првобитне катедрале у Калочи према Е. Фоерку (преузето из: В. З. Szakács, *Ernő Foerk and the medieval cathedrals of Kalocsa, Journal of built environment 7 issue 2* (2019), 84)

Сл. 6 Основа цркве Св. Пантелејмона II у Келну (преузето из: В. З. Szakács, *Ernő Foerk and the medieval cathedrals of Kalocsa, Journal of built environment 7 issue 2* (2019), 85)

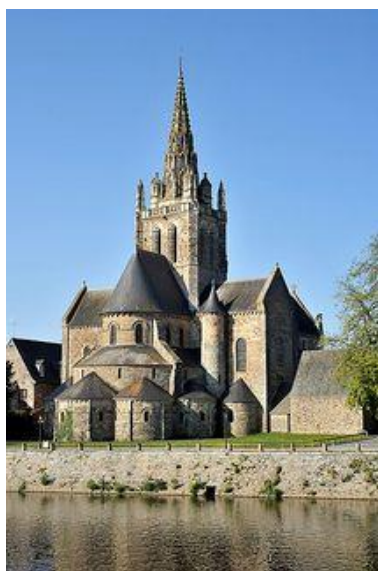

Сл. 7 Основа друге катедрале у Калочи (преузето из: В. З. Szakács, *Ernő Foerk and the medieval cathedrals of Kalocsa, Journal of built environment 7 issue 2* (2019), 86)

Сл. 8 Друга катедрала у Калочи, поглед на олтарску апсиду са радијалним капелама (преузето из: L. Koszta, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs 2013, 117)

Сл. 9 Реконструкција изгледа западног pročеља друге калочке катедрале према Е. Фоерку (преузето из: L. Koszta, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs 2013, 116)

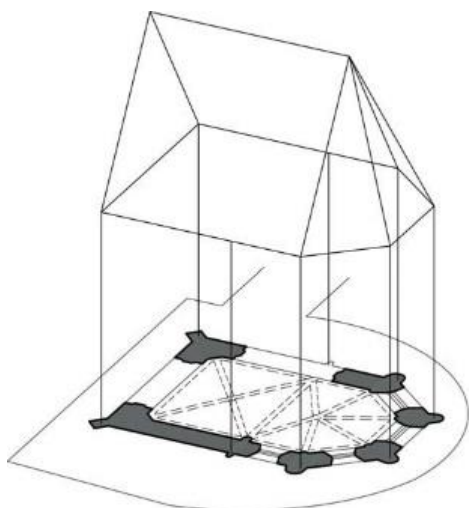
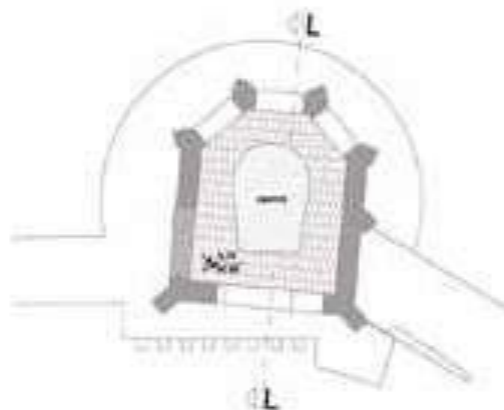

Сл. 10 Црква у Авењеру (*Avesnières*) (данас део града Лавала) у југозападној Француској поглед са истока (Преузето са сајта: <https://fr.wikipedia.org>)

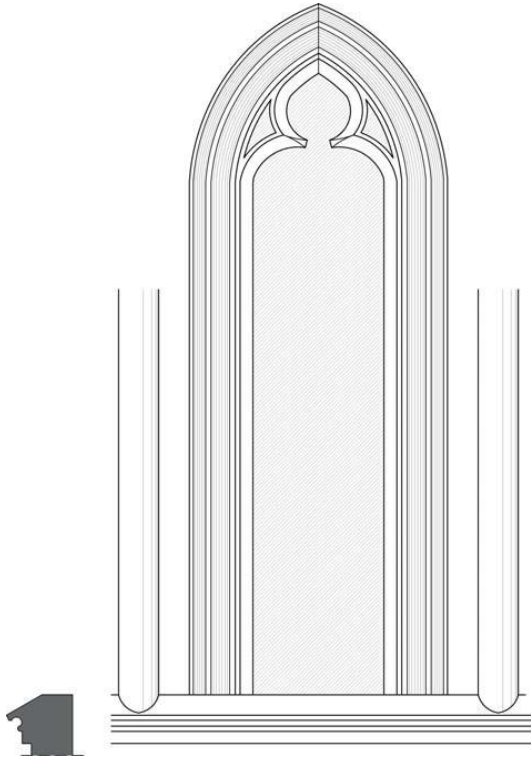

Сл. 11 Капела у бачком замку
(фото: аутор)

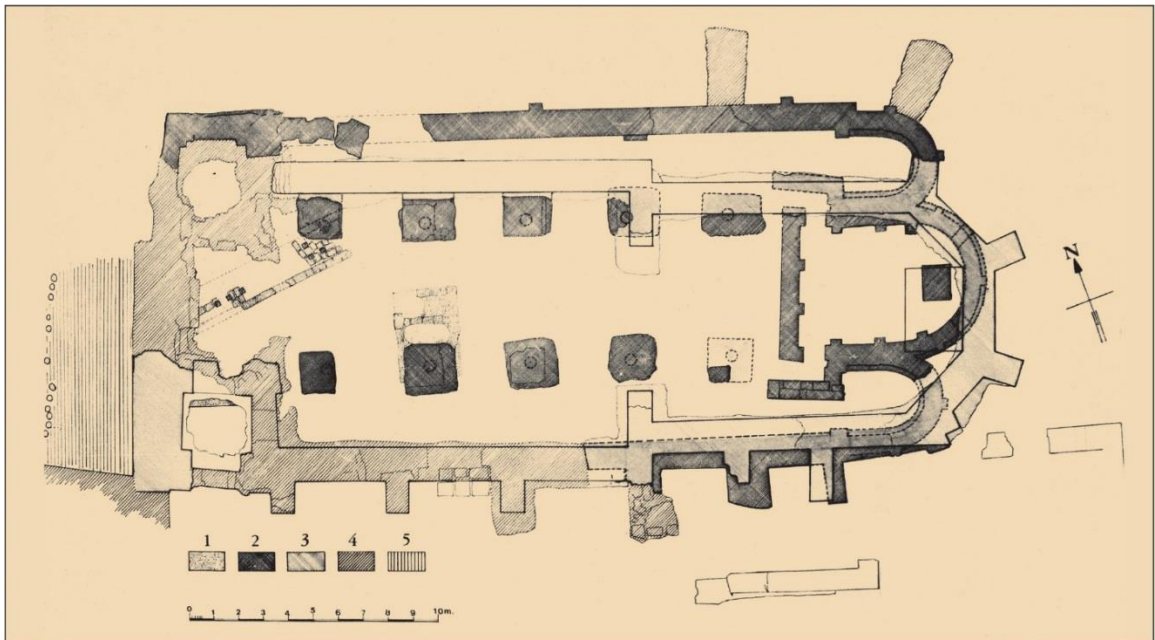
Сл. 12 Основа капеле на североисточној кули
бачког замка
(преузето из: С: Вујовић, *Како очувати и
користити културно наслеђе. Допринос
Векова Бача*, Нови Сад, 2016, 114)

Сл. 13 Реконструкција облика капеле у бачком замку
(Преузето из: Н. Пиперски, *Готичка капела у Бачком
замку, Грађа за проучавање споменика културе
Војводине XXIX* (2016), 202)

Сл. 14 Оквир прозора на олтарској апсиди капеле Бачког замка, идеална реконструкција (Преузето из: Н. Пиперски, Готичка капела у Бачком замку, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXIX* (2016), 203)

Сл. 15 Домбо, основа тробродне базилике испод готичке цркве (Преузето из: B.Z. Szakács, *Dombó és a korai altemplomok Magyarországon, Építészeti a középkori Dél-Magyarországok*, ed. T. Kollar, Budapest 2010, 672)

Сл.16 Идеална реконструкција олтарске преграде у базилици Св. Ђорђа у Домбу, према Н. Станојеву
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 55)

Сл. 17 Икона Христа на престоу, Домбо, ливена бронза, димензије: 60,3x53x6,8 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 24)

Сл. 18 Икона Богородице на престолу, Домбо, ливена бронза, димензије: 70,6x65,2x9 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 25)

Сл 19 Икона Богородице Заступнице, Домбо, ливена бронза, димензије: 65,1x62,0x8 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 25)

Сл 20 Икона Светог Николе и Светог Василија, Домбо, ливена бронза, димензије: 69,0x58,8x7,7 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 26)

Сл. 21 Икона Св. Ђорђа, Домбо, ливена бронза, димензије: 71,6x65,2x9 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 25)

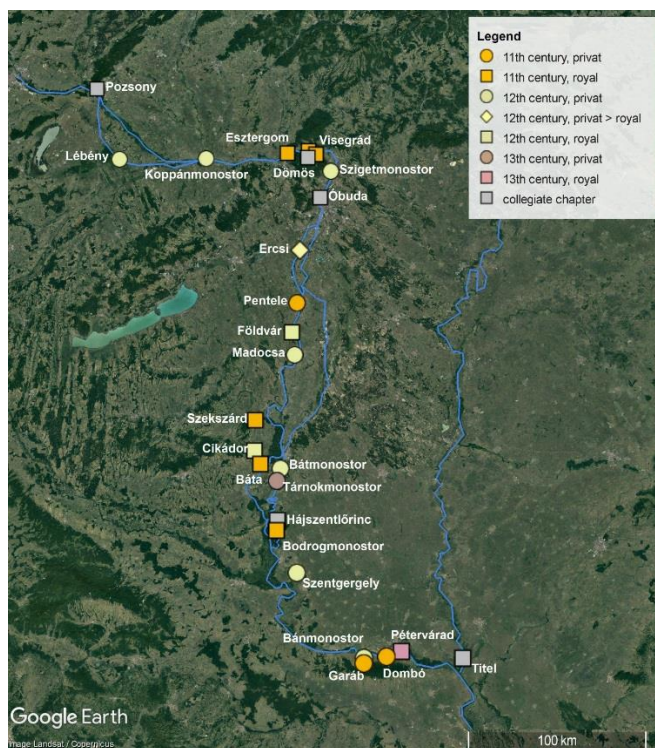
Сл. 22 Икона Св. Пантелејмона, Домбо, ливена бронза, димензије: пречник 39.5/39,7 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 26)

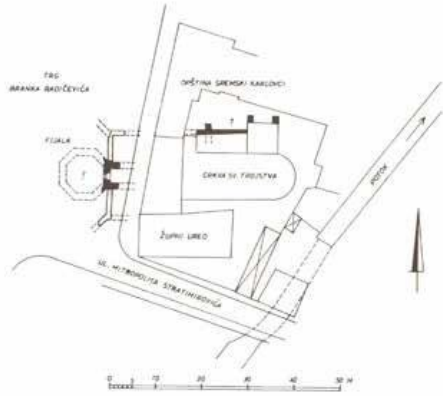
Сл. 23 Икона Св. Прокопија, ливена бронза, димензије: 66,4 x 31,4 mm
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 26)

Сл. 24 Олтарска апсида цркве фрањевачког самостана у Бачу
(фото: аутор)

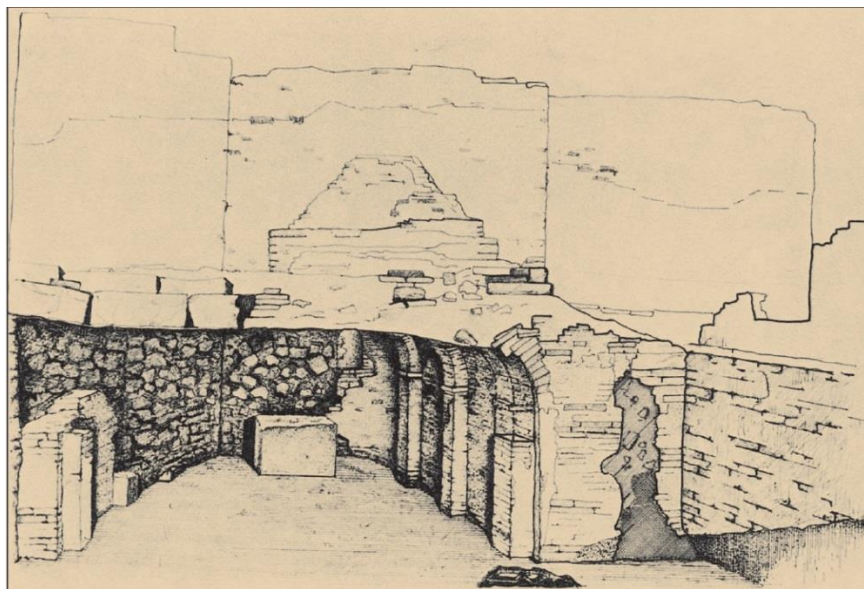
Сл. 25 Мапа манастира уз Дунав, 1000-1240
(Преузето из: Romhányi Beatrix F., *Monasteries along Danube, Genius loci Laszlovszky 60*, ed. D. Mérai, Budapest 2018, 80)

Сл. 26 Локација и претпостављена основа тробродне базилике бенедиктинског самостана у Сремским Карловцима
(Преузето из: Д. Гачић, Археолошко наслеђе Сремских Карловаца, Нови Сад 2016, 55)

Сл. 27 Локација тробродне базилике бенедиктинског самостана у Сремским Карловцима (данашњи изглед)
(Преузето из: Д. Гачић, Археолошко наслеђе Сремских Карловаца, Нови Сад 2016, 55)

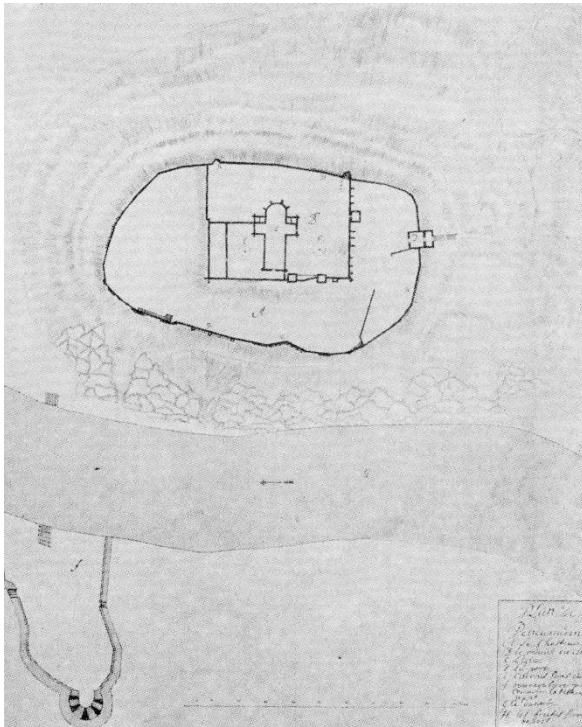
Сл. 28 Крипта тробродне базилике бенедиктинског манастира Св. Ђорђа у Домбу
(Преузето из: B.Z. Szakács, Dombó és a korai altemplomok Magyarországon, *Építészeti a középkori Dél-Magyarországon*, ed. T. Kollar, Budapest 2010, 67)

Сл. 29 Базилика Св. Ђорђа, претпостављени изглед, 3Д модел
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 35)

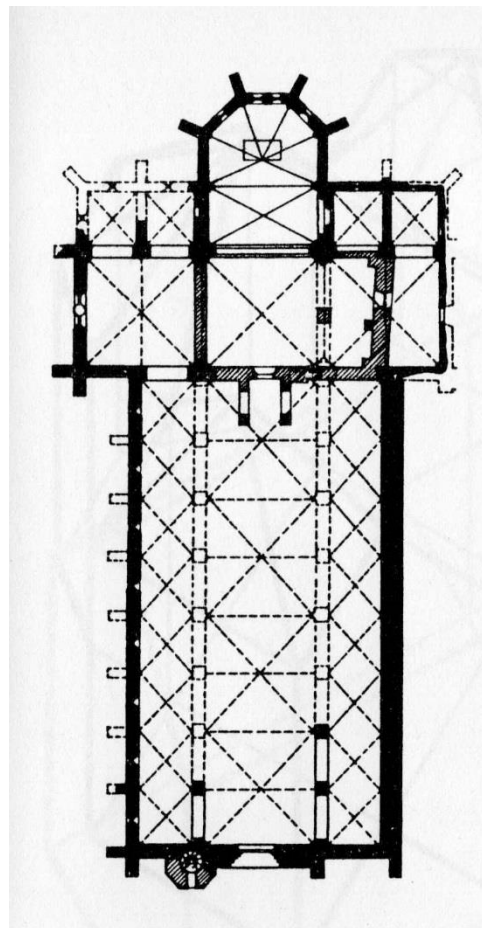

Сл. 30 Остаци фреске са унутрашње стране северног зида базилике Св. Ђорђа у Домбу
(Преузето из: Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015, 111)

Сл. 31 Основа цистерцитске опатије
Белафонс (Пероварадин) из 1688 из Збирке
карата Ратне архиве у Бечу.

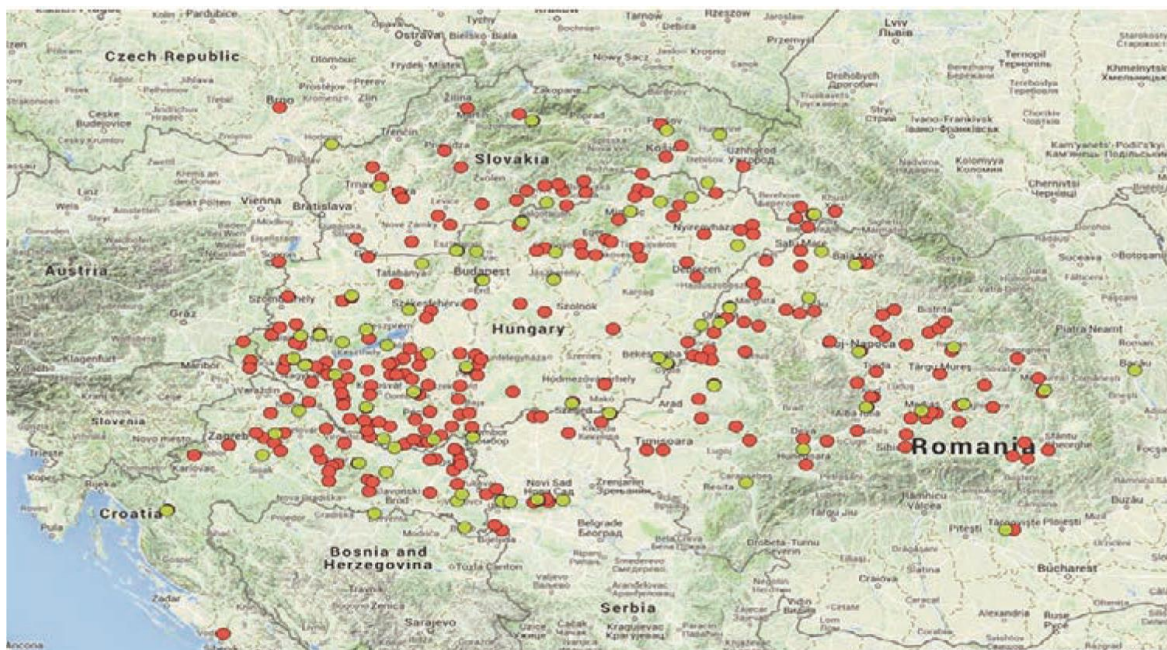
(Преузето из: Р. Шмит и Ђ. Бошковић,
Средњовековни градови у Војводини,
Војводина I, ур. Д. Ј. Поповић, Нови Сад
1939, 303)

Сл. Основа базилике Блажене девице Марије
цистерцитске опатије Белафонс
(преузето из: М. Takács, *A bélakúti/pétervárad
ciszterci monostor*, Újvidék 1989, 91)

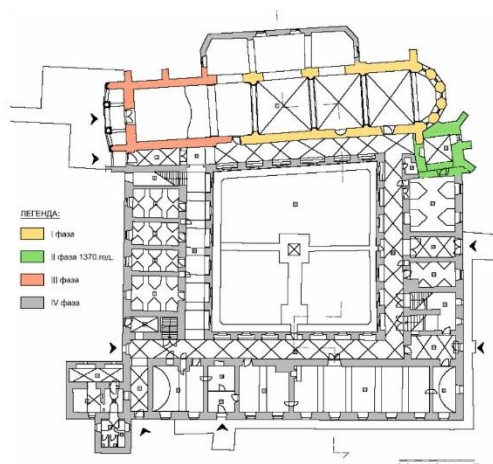

Сл.33 Остаци фреске Распећа Христовог, XIII век, западна стана јужног контрафора уз олтарску апсиду црква фрањевачког самотана у Бачу (фото: аутор)

Map 3: The convents (green) and the places of origin (red) of the Observant Franciscans

Сл. 34 Мапа фрањевачких самотана на територији средњовековне Угарске (Преузето из: V. Romhányi, Social Network and Resources of the Observant Franciscans in Hungary at the End of the Middle Ages, *Chronica* 15 (2017), 131)

Сл. 35

Основа фрањевачког самостана у Бачу, према С. Вујовић

(преузето из: С: Вујовић, *Како очувати и користити културно наслеђе. Допринос Векова Бача*, Нови Сад, 2016, 2

Сл. 36 Фрањевачки самостан у Бачу, поглед са источне стране на звоник и олтарску апсиду (фото: аутор)

Сл. 37 Остаци другог слоја живописа на потрбушју преломљеног лука који дели олтарски простор од наоса (југ), црква фрањевачког самостана у Бачу, највероватније прва половина XIV века. (фото: аутор)

Сл. 38 Остаци трећег слоја живописа у горњој зони јужног зида у цркви фрањевачког самостана у Бачу, највероватније крај XIV или почетак XV века

(преузето из: С: Вујовић, *Како очувати и користити културно наслеђе. Допринос Векова Бача*, Нови Сад, 2016, 25)

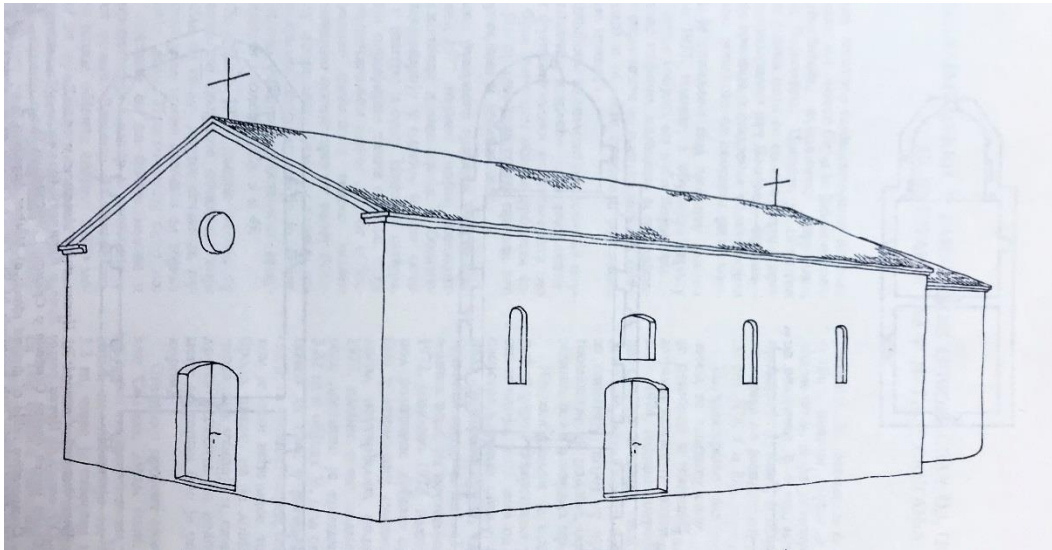
Сл. 39 Црква Св. Луке у Купинову
(фото: аутор)

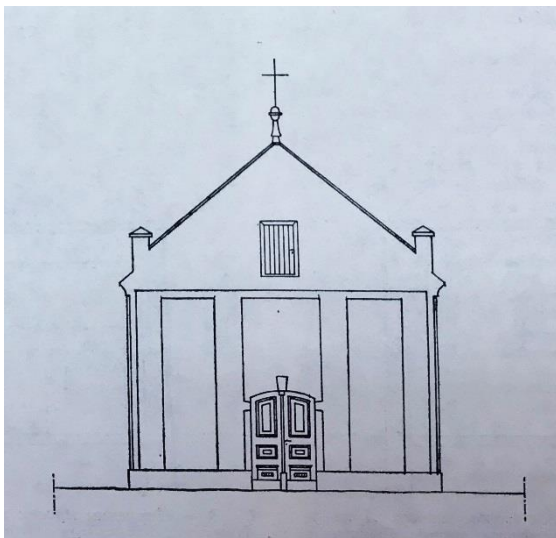
Сл. 40 Црква Св. Луке у Купинову,
поглед са североисточне стране
(фото: аутор)

Сл. 41 Остаци старог
града Купинова
(преузето са сајта:
<https://sr.wikipedia.org/sr>)

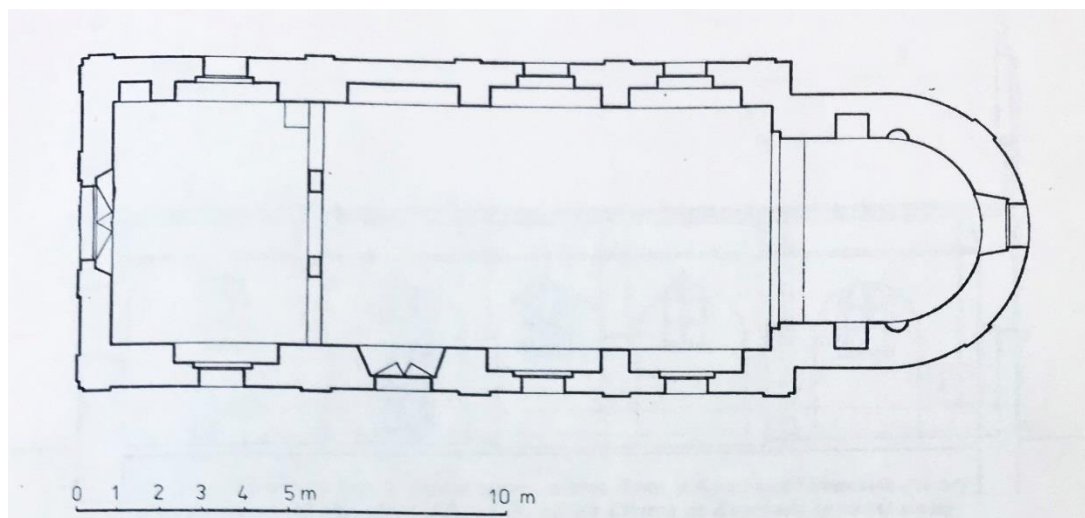
Сл. 42 Идеална реконструкција цркве Св. Луке у Купинову
(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 53)

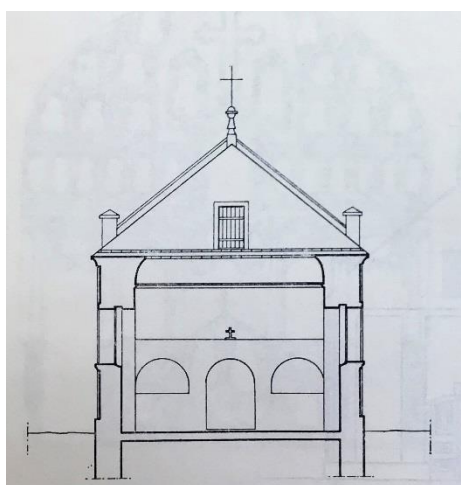
Сл 43 Западна фасада цркве Св. Луке у Купинову, идеална реконструкција
(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 50)

Сл 44 Источна страна цркве Св. Луке у Купинову, идеална реконструкција
(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 49)

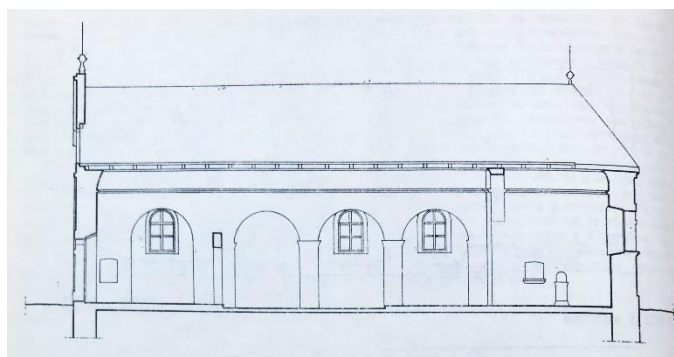

Сл 45 Основа цркве Св. Луке у Купинову
(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 49)

Сл 46 Попречни пресек кроз наос црква св. Луке у Купинову, са изгледом преграде између припрате и наоса (данасшње стање)
(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 49)

Сл 47 Подужни пресек (запад – исток) цркве Св. Луке у Купинову (реконструкција из времена настанка)
(Преузето из: В. Матић, Црква Светог Луке у Купинову, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 10 (1980-1981), 49)

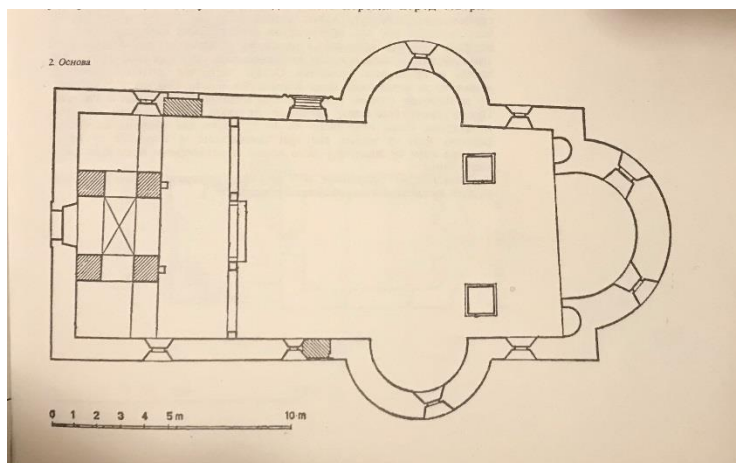
Сл. 48 Црква Св. Николе, Сланкамен, поглед на западано прочеље (преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)

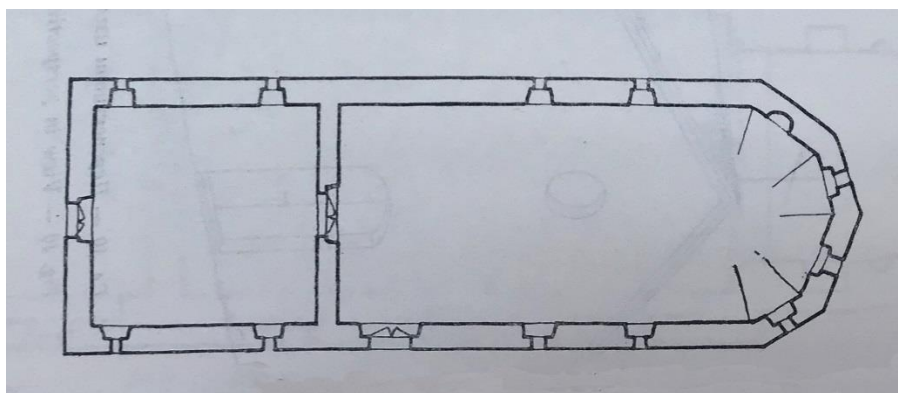
Сл. 49 Црква Св. Николе, Сланкамен, поглед на бочну (јужну) страну (преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)

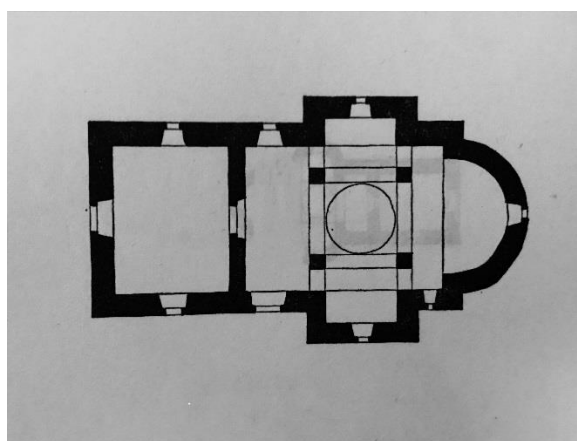
Сл. 50 Црква Св. Николе, Сланкамен, поглед на олтарску апсиду (преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)

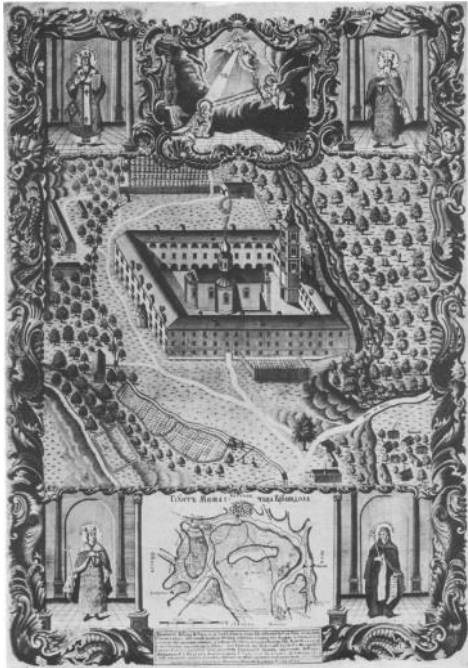
Сл. 51 Црква Св. Николе, Сланкамен, основа
 (преузето из: М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, Београд 1991, 239)

Сл. 52 Основа цркве Св. Стефана у Сремској Митровици
 (Преузето из: В. Матић, *Црква Светог Луке у Купинову, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 10 (1980-1981)*, 54)

Сл. 53 Основа цркве Св. Николе у Сремским Карловцима
 (Преузето из: В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1984, 43)

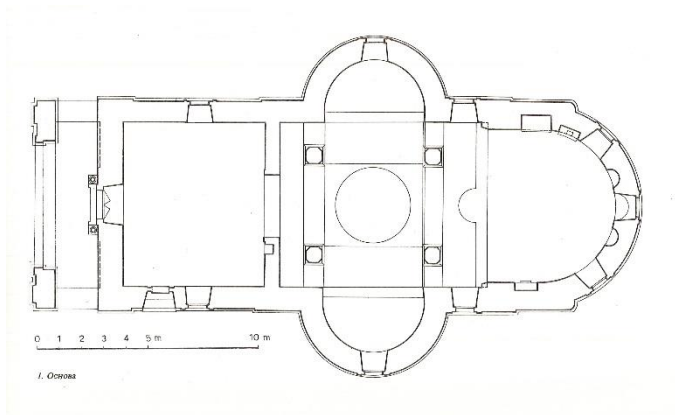

Сл. 54 Манастир Крушедол у XVIII веку, бакрорез, Захарије Орфелин, 1775
(преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)

Сл. 55 Црква Благовештења манастира Крушедол, поглед са југоисточне стране, данашњи изглед
(преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)

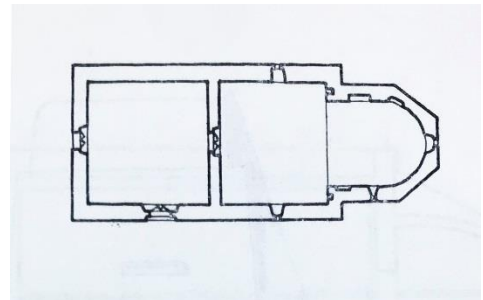

Сл. 56 Црква Благовештења манастира Крушедол, поглед са северозападне стране, данашњи изглед
(преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)

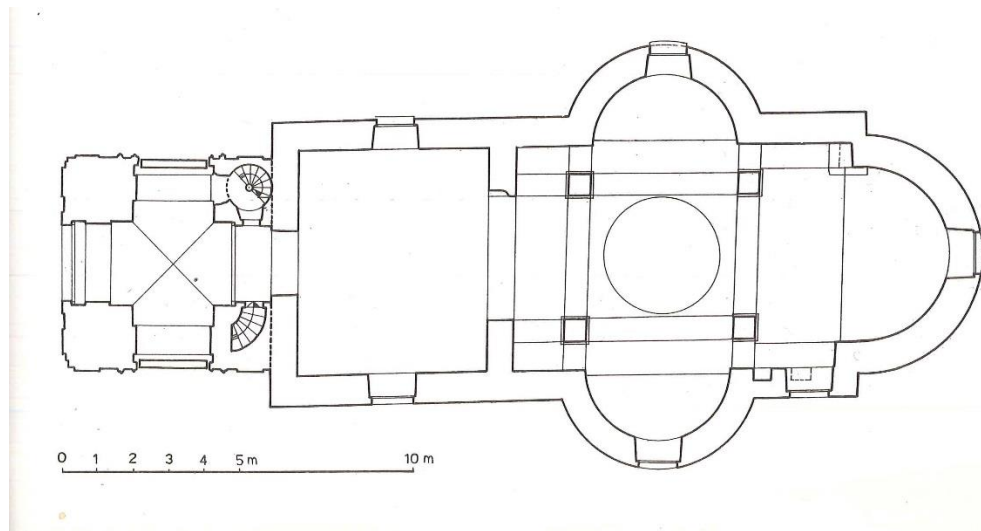

Сл. 57 Основа цркве Благовештења, манастир Крушедол (преузето из: М. Шупут, *Споменици српског црквеног грађитељства XVI-XVII век*, Београд 1991, 129)

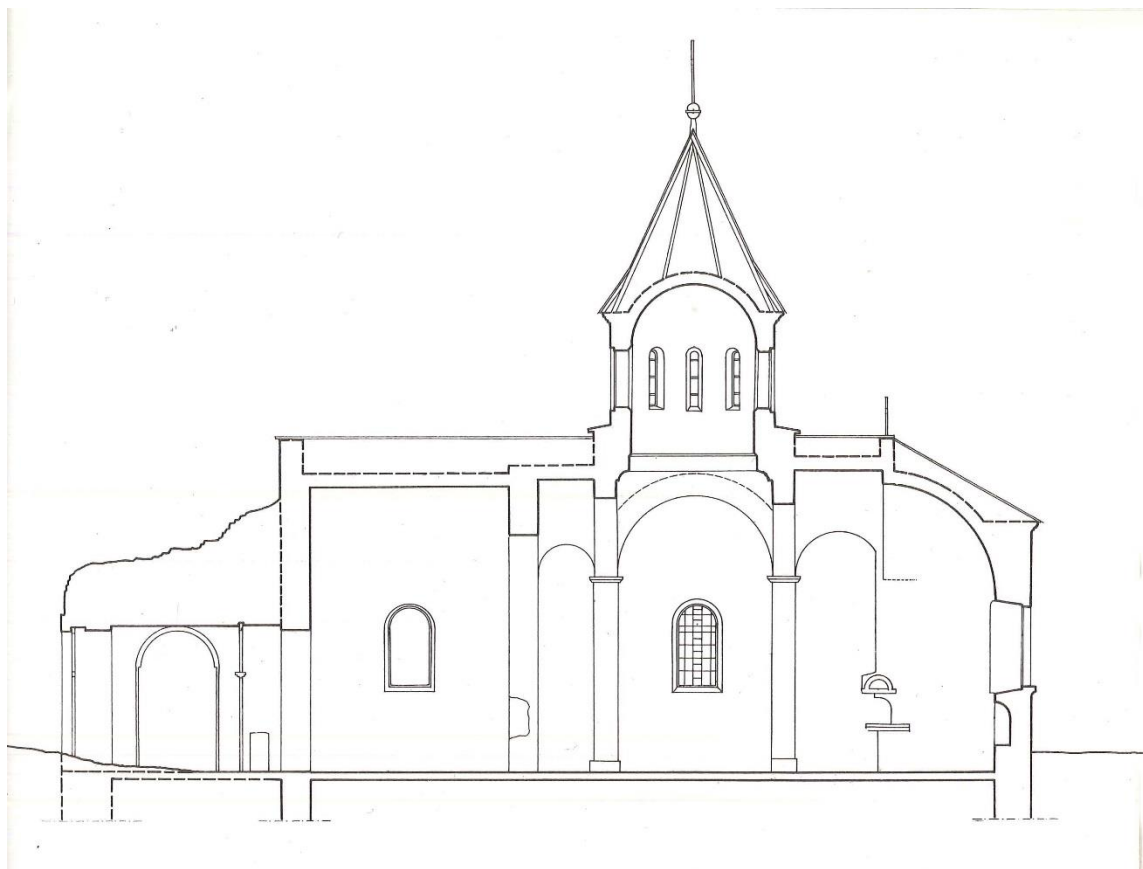
Сл. 58 Основа Сретењскѣ цркве у селу Крушедолу (Преузето из: В. Матић, *Црква Светог Луке у Купинову, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 10* (1980-1981), 54)

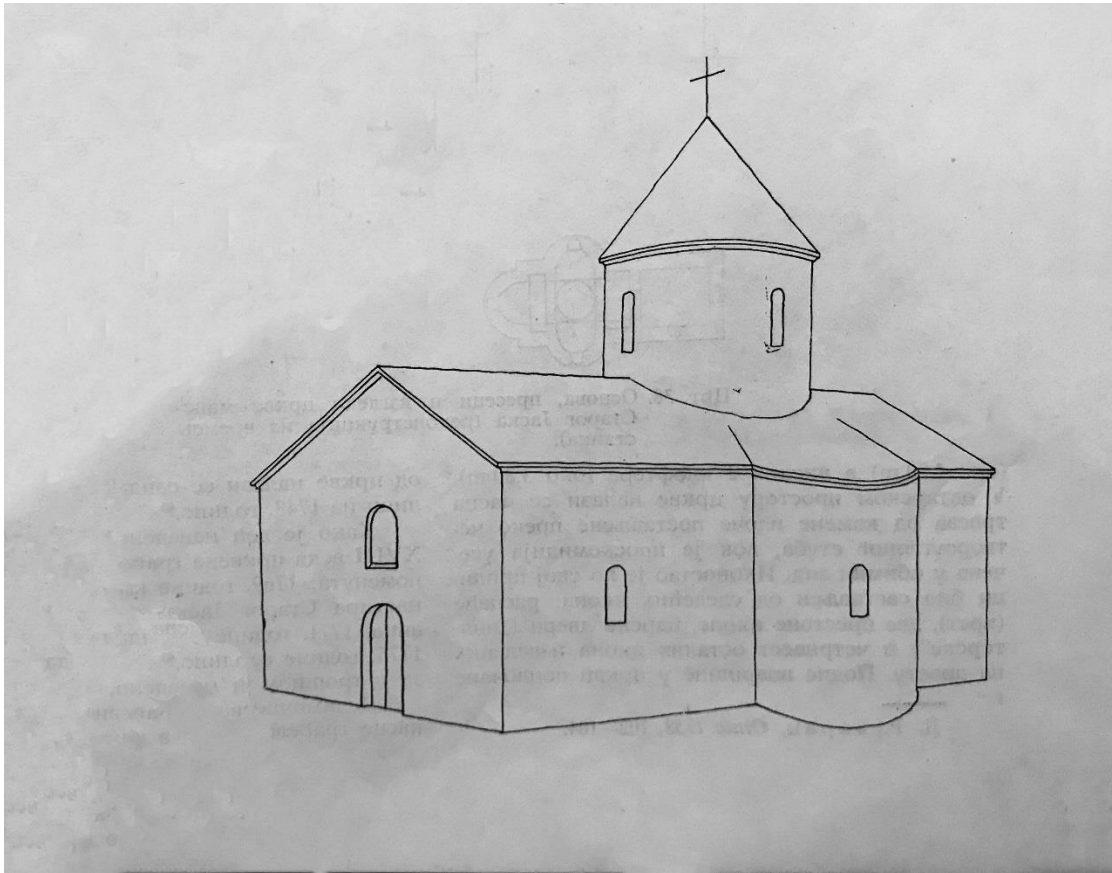
Сл. 59 Црква Св. Козме и Дамјана, манастир Раковац, данашњи изглед (преузето са сајта: <https://sr.wikipedia.org/sr>)

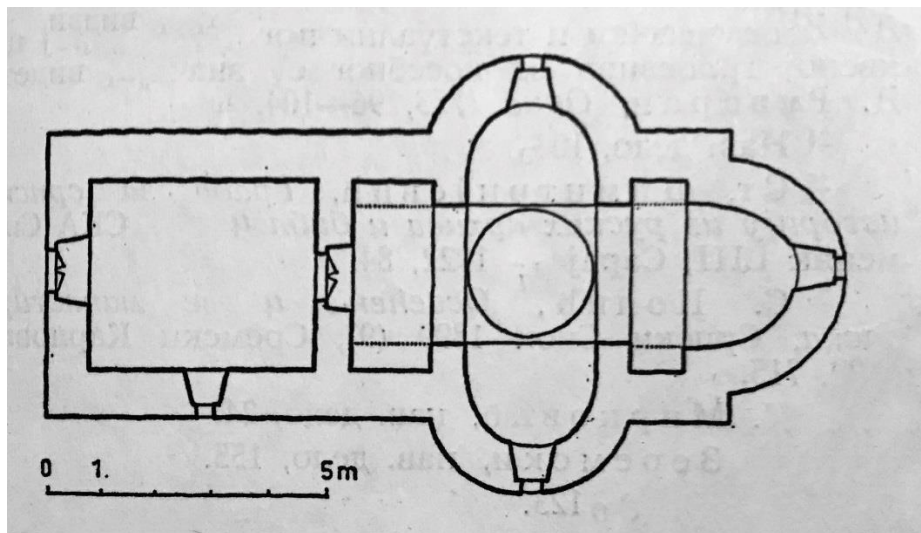
Сл. 60 Основа цркве Св. Козме и Дамјана, манастир Раковац
(преузето из: М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*,
Београд 1991, 233)

Сл. 61 Подужни пресек цркве Св. Козме и Дамјана, манастир Раковац
(преузето из: М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*,
Београд 1991, 233)

Сл. 62 Перспективни изглед цркве манастира Старог Јаска (реконструкција из времена настанка)
(Преузето из: В. Матић, Архитектура фрушкогорских манастира, Нови Сад 1984, 89)

Сл. 63 Основа цркве манастира Старог Јаска (реконструкција из времена настанка)
(Преузето из: В. Матић, Архитектура фрушкогорских манастира, Нови Сад 1984, 87)

БИОГРАФИЈА АУТОРА:

Никола Пиперски рођен је 1981. године у Београду. Школске 2011/2012 године уписао је основне студије историје уметности на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду, а 2015. године завршио је основне академске студије, првог степена са просечном оценом 9,53 (девет и 53/100). Завршни рад, *Конструисање слике иделаног града: Гански олтар као слика Небеског Јерусалима*, оцењен највишом оценом 10 (десет), одбранио је код проф. др Јелене Ердељан. Исте године уписао је дипломске мастер студије на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду код ментора проф. др Јелене Ердељан. Све испите на мастер студијама положио је у року са просечном оценом 10 (десет). Мастер рад на тему *Визуелна култура средњовековног Бача* одбранио је код проф. др Јелене Ердељан са оценом 10 (десет) а овај рад је године 2018. награђен наградом Народног музеја у Београду као најбољи завршни рад у области историје уметности. Школске 2016/2017. године, уписао је докторске студије на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду код ментора проф. др Јелене Ердељан. Од школске 2017/2018. године ангажован је као сарадник у настави на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду на предметима на којима је проф. др Јелена Ердељан предметни наставник (Античка уметности, Ранохришћанска и рановизантијска уметност, Уметност раног средњег века у Византији и западној Европи, Општа историја уметности средњег века). У звање истраживача сарадника изабран је 2018. године на Одељењу за историју уметности, од када је и члан научно-истраживачког пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века“ (бр. 177015), чији је руководилац проф. др Влада Станковић. Никола Пиперски био је стипендиста Erasmus Mundus програма Европске Уније за студијски боравак на Универзитету Alma Mater Studiorum у Болоњи, Италија у трајању од 01.10.2017. до 01.03.2018. године. Члан је Националног комитета ICOM (International council of museums) Србија од 2018. године. Од 2016. године до сада учествовао је и излагао на више међународних научних скупова и објавио више научних радова посвећених визуелној култури и сакралној топографији на територији Калочко-бачке надбискупије током средњег века.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Никола П, Пиперски

Број индекса 6и16 – 9

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

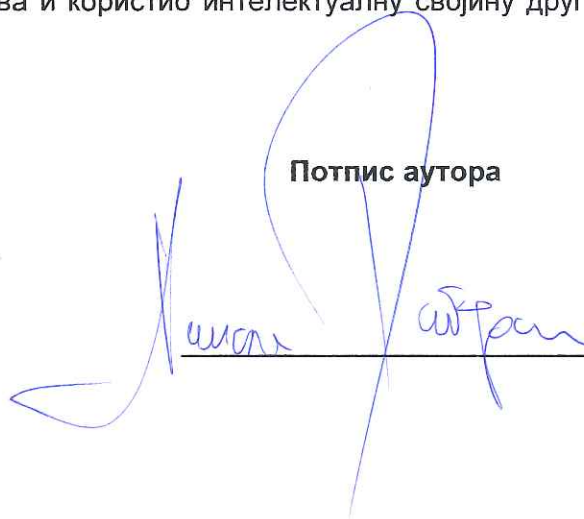
Сакрална топографија и визуелна култура на простору Калочко-бачке

надбискупије од 1000. године до Мохачке битке

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, 5. 10. 2019.

Потпис аутора

The image shows a handwritten signature in blue ink, written over a horizontal line. The signature is stylized and appears to be 'N. Piper'. The text 'Потпис аутора' is printed above the signature.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Никола П. Пиперски _____

Број индекса _____ 6и16 - 9 _____

Студијски програм _____ Историја уметности _____

Наслов рада Сакрална топографија и визуелна култура на простору Калочко-бачке надбискупије од 1000. године до Мохачке битке

Ментор проф. др Јелена Ердељан _____

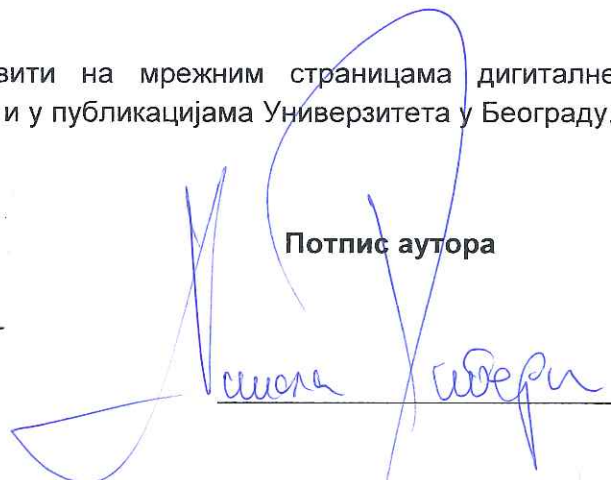
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 5. 10. 2019. _____

Никола Пиперски

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Сакрална топографија и визуелна култура Калочко-бачке надбискупије

од 1000. године до Мохачке битке

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

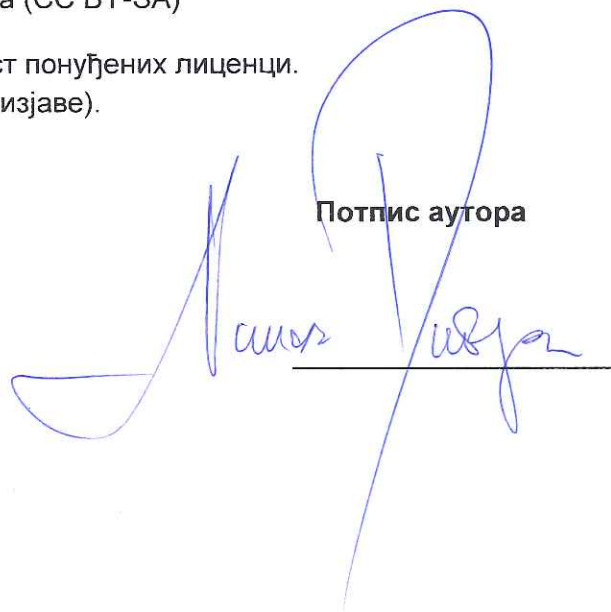
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 5. 10. 2019.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.